

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η λογοτεχνία ως μαρτυρία:

Διαπραγματεύσεις και αναδιαπραγματεύσεις των εμφύλιων συγκρούσεων και των
παρεπομένων τους στην *Πολιορκία* και τον *Ιαγουάρο* του Αλέξανδρου Κοτζιά

Διπλωματική εργασία

Κωνσταντίνος Ιωάννου

Αθήνα, 2025

Διμελής Επιτροπή

Μπογιατζής Βασίλειος, μέλος ΕΔΙΠ Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Παπαδημητρίου–Ζώτου Δέσποινα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Κωνσταντίνος Ιωάννου, 2025

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

*Στα κορίτσια μου,
την Εύα και την κόρη μας,
Ευφροσύνη*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία εστιάζει στην παρέμβαση του Αλέξανδρου Κοτζιά από την οπτική ενός δημόσιου διανοούμενου· όχι για να περισώσει τη συλλογική μνήμη, αλλά να αποφευχθεί η συλλογική λήθη, επιτελώντας ένα είδος αντι-μνήμης τη μεταπολεμική περίοδο, στεκόμενος παράλληλα κριτικά απέναντι στις αντιμαχόμενες ιδεολογίες στο ψυχροπολεμικό-μεταπολεμικό πλαίσιο υπό το έντονο ιδεολογικό χάσμα ανάμεσα στις φιλελεύθερες ιδέες και τον μαρξισμό-λενινισμό διεθνώς, δίνοντας έμφαση στον τρόπο επιτέλεσης της παρέμβασής του, με αναφορές στο έργο και τον βίο του, με άξονα τα έργα του *Πολιορκία* (1953) και *Ιαγουάρο* (1987). Η πρόσληψη των έργων αυτών σχετιζόταν από τις επικρατούσες πολιτικές συνθήκες κάθε φορά. Παρόλη τη μεγάλη χρονική απόσταση, ο Κοτζιάς παρουσιάζεται απόλυτα συνεπής με τον ρόλο του. Εντός της ελληνικής εκδοχής του Ψυχρού Πολέμου επιτελεί την παρέμβασή του στο δημόσιο πεδίο, όχι βέβαια με όρους πολιτικής συμμετρίας, διεγείροντας υποκείμενες μνήμες, συχνά δυσάρεστες και ενίοτε άρρητες. Εναντιώνεται στις ιστορικές στρεβλώσεις που νομοτελειακά διακρατούν τη μνήμη, επιτελώντας τον ρόλο του διανοούμενου, όχι ως πολιτικού απολογητή, αλλά ως δημόσιου προσώπου που οφείλει να παρεμβαίνει στα ιστορικά ορόσημα.

Λέξεις κλειδιά: Κοτζιάς, Πολιορκία, Ιαγουάρος, Εμφύλιος, Ψυχρός Πόλεμος, επιτέλεση, αντι-μνήμη

ABSTRACT

The paper focuses on the intervention of Alexandros Kotzias from the perspective of a public intellectual; not to save collective memory, but to avoid collective oblivion, performing a kind of counter memory in the post war period , standing at the same time critically against the conflicting ideologies in the Cold War- post war context under the sharp ideological divide between liberal ideas and Marxism-Leninism internationally, emphasizing the way of carrying out his intervention, with references to his work and life, focusing on the works of *Siege* (1953) and *Jaguar* (1987). The recruitment of these projects was related to the prevailing political conditions each time. Despite the long distance, Kotzias presents himself completely consistent with his role. Within the Greek version of Cold War, it intervenes in the public sphere, certainly not in terms of political symmetry, stimulating underlying memories, often unpleasant and sometimes unspoken. He opposes the historical distortions that perpetuate memory, fulfilling the role of an intellectual, not as a political apologist, but as a public figure who must intervene in historical milestones.

Key words: Kotzias, Seize, Jaguar, Civil War, Cold War, performance, anti-memory

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ολοκληρώνοντας την παρούσα διπλωματική εργασία, θα ήθελα να εκφράσω τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη στον επιβλέποντα της εργασίας, τον κύριο Βασίλη Μπογιατζή, για τις καίριες επιστημονικές του επισημάνσεις αναφορικά με τη συγκρότηση της εργασίας, για την εποικοδομητική κριτική καθ' όλη την πορεία εκπόνησής της, αλλά και για την υπομονή και τη διακριτικότητά του.

Ακόμα, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Αυγή Λίλλη για την πολύτιμη βοήθειά της και την κυρία Κατερίνα Ευαγγελάκου για την άμεση ανταπόκριση στο αίτημά μου. Δε θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω τον κύριο Παναγιώτη Κοτζιά, στον οποίο είμαι βαθύτατα ευγνώμων για την ευγένεια και την προθυμία να μου προσφέρει πρόσβαση στο αρχείο του πατέρα του, Αλέξανδρου Κοτζιά. Χωρίς τη βοήθειά του η εργασία αυτή δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω τους δικούς μου ανθρώπους. Τη γυναίκα μου Εύα· για την αγάπη της και την καθημερινή της στήριξη, συναισθηματική και πρακτική, την κόρη μου Ευφροσύνη· που της οφείλω μια συγγνώμη για τον χρόνο που στερηθήκαμε μαζί, τους γονείς μου· για την αγάπη και τη φροντίδα όλα αυτά τα χρόνια και φυσικά τον αδερφό μου Θωμά· για όλα.

Η μνήμη καταγράφει εικόνες πριν η γνώση αρχίσει να θυμάται. Πιστεύει πράγματα για χρόνους που δεν ανακαλεί, για χρόνους που πάνε πιο πίσω απ' όσο η γνώση φτάνει έστω να ψάξει.¹

Αναρωτήθηκε αν ύστερα από τόσα χρόνια θα έπρεπε ν' αρχίσει να σκέφτεται τη λήθη. Λήθη; Λήθη; Τι είναι αυτό;²

¹ William Faulkner, *Φως τον Αύγουστο*, Βικτώρια Τράπαλη (μτφρ.), Εξάντας, 1987, σ. 124.

² Φερνάντο Αραμπούρου, *Πατρίδα*, Τιτίνα Σπεραλάκη (μτφρ.), Αθήνα, Πατάκης, 2017 σ. 16.

Περιεχόμενα

Ποιώντας-επιτελώντας τη μνήμη.....	9
1. Διαθλάσεις του βίου και του έργου.....	21
2. Η Πολιορκία και το ιστορικό περιεχόμενο.....	27
2.1.Ερείπια και καχυποψία εκατέρωθεν του Έλβα.....	27
2.2. Διαρκής επιστράτευση.....	38
2.3. Πολιορκία	49
2.3.1. Θρηνῶ καὶ ὀδύρομαι, ὅταν ἐννοήσω τὸν θάνατον.....	49
2.3.2. Από τη «μαύρη λογοτεχνία» στο «μήνυμα της φρίκης».....	67
3. Ο Ιαγουνάρος και το ιστορικό περιεχόμενο.....	90
3.1. Το πορώδες Τείχος.....	90
3.2. Η «ενδοχώρα» εκτός γύψου.....	102
3.3. Ιαγουνάρος	114
3.3.1. Αντιπαροχή της μνήμης.....	114
3.3.2. Δακτύλιοι του Κρόνου.....	133
Εν κατακλείδι.....	151

Πηγές-Βιβλιογραφία

Πηγές.....	158
Βιβλιογραφία.....	166

Ποιώντας-επιτελώντας τη μνήμη

“a novelist is essentially a truffle dog who run along in front of the social historian”³

Ο όρος Ιστορία έχει διττή σημασία, περικλείοντας το ρου των γεγονότων, αλλά και την αφήγηση αυτών, διεκδικώντας την αυθεντικότητα της αποτύπωσης τους, την ώρα που η μυθοπλαστική αφήγηση δε φέρει αντίστοιχο φορτίο. Η σύγχρονη επιστημολογία δεν απηχεί θετικιστικές απόψεις, αλλά υιοθετεί την υποκειμενική ανακατασκευή του παρελθόντος από τον ιστορικό. Η μυθοπλασία κατασκευάζει και ανασκευάζει την πραγματικότητα. Όμως, Ιστορία και μυθοπλασία τέμνονται στο πεδίο της αφήγησης και της πλοκής, επιδιώκοντας η πρώτη το εφικτό και η δεύτερη το ουσιώδες.⁴

Η Ιστορία δεν απαρτίζεται μόνο από συμβάντα, δομές, ιδεολογίες αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο έχουν βιωθεί και έχουν μεταβολιστεί στο υποσυνείδητο.⁵ Στην πραγματικότητα υπακούει στις παροντικές ανάγκες. Το παρελθόν αποτελεί έτσι μια κατασκευή και μια αδιάλειπτη επανερμηνεία. Αυτή η διαλεκτική σχέση παρόντος-παρελθόντος συγκροτεί την κοινωνική λειτουργία της Ιστορίας.⁶

Παράλληλα, η λογοτεχνία δε λειτουργεί ως κάτοπτρο της κοινωνίας, αλλά περιέχει έντονα στοιχεία αναφοράς της κοινωνικής πραγματικότητας.⁷ Από την άλλη, η ιστορική έρευνα έχει μετατοπιστεί πλέον από τη γραμμική αφήγηση, δίνοντας βαρύτητα στο ιστορικό ερώτημα, εντάσσοντάς το σε μια ευρύτερη διαλεκτική, βασιζόμενη σε μια επαγωγική συλλογιστική, όπου το μέρος απεικονίζεται αλληγορικά έναντι του όλου.⁸

Το μυθιστόρημα δεν υποκύπτει στην ετερονομία, δεν αποδέχεται τη μία και μοναδική παραδεδομένη πραγματικότητα. Η αμφιβολία, η σχετικότητα και το ερώτημα

³ John Dos Passos, 1939 In Sanders, D. (1961). [Review of Midcentury, by J. D. Passos]. *Wisconsin Studies in Contemporary Literature*, 2(3), 47–50. <https://doi.org/10.2307/1207271>.

⁴ Paul Ricoeur, *Η αφηγηματική λειτουργία*, Βαγγέλης Αθανασόπουλος (μτφρ.), Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου-Καρδαμίτσα, 1990, σ. 36, 55-56, 74-75, 80 · Για να συσχετιστεί η Ιστορία με τη λογοτεχνία θα πρέπει να εκληφθεί η πρώτη ως γλωσσική κατασκευή, μια και οι πηγές είτε γραπτές είτε προφορικές απαιτούν ερμηνεία. Για την απόδοση των γεγονότων καταφεύγουμε στην αφήγηση, δείχνοντας τον ρητό δεσμό Ιστορίας και αφήγησης (βλ. Άννα Τζούμα, *Ιστορία και λογοτεχνία, Μνήμων*, τχ. 19, σ. 115).

⁵ Paul Tompson, *Φωνές από το παρελθόν, προφορική ιστορία*, Κωνσταντίνα Μπάδα (μτφρ.), Πλέθρον, Αθήνα, 2008, σ. 205.

⁶ Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και Μνήμη*, Νεφέλη, Γιάννης Κουμπουρλής (μτφρ.), Αθήνα, 1998, σ. 154-156.

⁷ John Hall, *Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, Μαρία Δ. Τσαούση (μτφρ.), Αθήνα, Gutenberg, 1990, σ. 64.

⁸ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Αθήνα, Πόλις, 2007, σ. 146-147.

είναι θεμελιώδη χαρακτηριστικά του.⁹ Προβληματική του μυθιστορήματος αποτελεί η αναζήτηση της ολότητας του «είναι», η οποία καθορίζει τη μορφή του, άμεσα εξαρτώμενη από το μυθοπλαστικό σύμπαν. Τίποτα δεν είναι πρότερα δοσμένο και δεν αντιστοιχείται εκ προοιμίου με την πραγματικότητα.¹⁰

Η αφηγηματικότητα αποτελεί αναγκαία συνθήκη της αναπαράστασης των συμβάντων. Μέσω αυτής και της οικουμενικότητάς της μεταφέρεται πολιτισμικό φορτίο ουσιώδες για τη συγκρότηση μιας κοινής πραγματικότητας. Κάθε εξιστόρηση συνιστά αλληγορία, όπου αναδύονται ηθικά κίνητρα και κάθε ιστορικό αφήγημα τείνει να ηθικοποιήσει αυτά τα οποία πραγματεύεται. Παράλληλα, το ιστορικό αφήγημα, αναζητώντας-διατυπώνοντας το αληθές των γεγονότων, εμπεριέχει την αυτοαναίρεσή του ελέω της τροπικότητας των ερμηνειών που υπόκειται, αμφισβητώντας έτσι την αξιοπιστία του. Παρόλα αυτά, η ολότητά του συνεχεται από τη μορφή του, δομώντας-αποκαλύπτοντας ένα σύμπαν, όπου η πραγματικότητα προκύπτει μέσω του νοήματός του. Το ιστορικό αφήγημα, αναζητώντας-διατυπώνοντας το αληθές των γεγονότων, εμπεριέχει την αυτοαναίρεσή του ελέω της τροπικότητας των ερμηνειών που υπόκειται, αμφισβητώντας έτσι την αξιοπιστία του.

Εύλογα προκύπτει ότι για τον White η Ιστορία είναι λογοθετικά οριοθετημένη. Τα ιστορικά υλικά μεταβολίζονται σε ιστορικό λόγο, όταν αναπαρίστανται αναλόγως, μέσω των ερμηνειών που δίνει ο ιστορικός.¹¹ Επομένως, σύμφωνα με τον ίδιο, η διάκριση σε ιστορικό-πραγματολογικό και λογοτεχνικό-μυθοπλαστικό λόγο καταρρίπτεται, καθώς ο ιστορικός λόγος δομείται σε γλώσσα για να παραγάγει γνώση.¹² Θα μπορούσε να επισημανθεί ότι με τη γλωσσοκεντρική του θεώρηση, όπως υποστηρίζει ο Iggers για τον Barthes που όπως ο White ταύτιζε τη λογοτεχνία με την ιστοριογραφία, αποσυνδέει το κείμενο από το περιβάλλον και το διατηρεί ερμητικά κλειστό στον εαυτό του.¹³ Εδώ υπεισέρχεται και η ένσταση του Ricoeur για τον White, όχι αδίκως, περί κατάλυσης των ορίων μεταξύ ιστοριογραφίας και μυθοπλασίας. Βέβαια και ο Ricoeur, θεωρεί προκατάληψη η γλώσσα του ιστορικού να εκλαμβάνεται ως διάφανη σε τέτοιο βαθμό που να δύναται να υποκατασταθεί από τα γεγονότα.

⁹ Μίλαν Κούντερα, *Η τέχνη του μυθιστορήματος*, Φίλιππος Δρακονταειδής (μτφρ.), Αθήνα, Εστία, 1996, σ. 26.

¹⁰ Γκέοργκ Λούκατς, *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, Σεραφείμ Βελέντζας (μτφρ.), Αθήνα: Άκμων, 1978, σ. 60.

¹¹ Στο ίδιο, σ. 129-132.

¹² Στο ίδιο, σ. 137.

¹³ Georg Iggers, *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα, Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, Παρασκευάς Μάταλας (μτφρ.), Αθήνα, Νεφέλη, 1999, σ. 156, 159.

Αντίστοιχα και η λογοτεχνία δε γίνεται, σύμφωνα με τον ίδιο, να περιοριστεί στη μυθοπλασία, καθώς παρεμβαίνει και στην πραγματικότητα.¹⁴

Ακολουθώντας τη συλλογιστική του Iggers για τα προαναφερθέντα, θα συμφωνούσαμε με τους γλωσσοκεντρικούς ότι η Ιστορία ως έννοια αποτελεί μια κατασκευή που συγκροτείται γλωσσικά. Μέσω της γλώσσας η πραγματικότητα δε μεταδίδεται μόνο, αλλά σχηματίζεται κιόλας. Όμως, για την ιστορική γραφή, περισσότερο από τη λογοτεχνική, η απεικόνιση ενός πραγματικού-υπαρκτού παρελθόντος αποτελεί υπαρξιακή ανάγκη, για αυτό και οι ιστορικοί όσο και αν αναγνωρίζουν τη συμβολή της γλώσσας, δε συμμερίζονται ακραίες λογοθετικές θέσεις. Για αυτούς όσο κι αν οι γλωσσικές διαφορές δομούν την κοινωνία, οι κοινωνικές διαφορές δομούν τη γλώσσα.¹⁵

Ο White, αν και εκλαμβάνει ως επικαλυπτόμενες την ιστοριογραφία και τη μυθοπλασία, ωστόσο δεν αναιρεί τη διάκριση ιστορικής μελέτης και έρευνας, θεωρώντας ότι η απόσταση τους καλύπτεται με μεταμορφωτικές λειτουργίες που αποδίδονται στη γλώσσα. Επομένως, η οικουμενικότητα του αφηγήματος προκύπτει από ένα καθολικό χαρακτηριστικό, τη γλώσσα, μια και μορφοποιείται από αυτή.¹⁶ Η σχέση μεταϊστορικής και καθαυτής ιστορικής προσέγγισης είναι επομένως, εκ των ων ουκ άνευ, μια και η τροπικότητα των ιστορικών ερμηνειών της πρώτης με την πρόθεση αναπαράστασης και ορθής ανασυγκρότησης ενός ιστορικού θραύσματος της δεύτερης, αποτελούν μια αναγκαία και επιθυμητή συνάρθρωση.¹⁷

Κάθε γραπτή αποτύπωση ενός ιστορικού πλαισίου ερείδεται σε μια επιλογή-διάκριση που κάνει ο εκάστοτε ιστορικός, ο οποίος την αιτιολογεί βάσει κάποιων διακριτών χαρακτηριστικών που φέρει η πρότασή του σε σχέση με προγενέστερες έρευνες.¹⁸ Ο τόπος, ο χρόνος και το άτομο αποτελούν κρίσιμες συνιστώσες ενός ιστορικού έργου. Οποιαδήποτε μεταβολή τους υποδηλώνει αντίστοιχη επίδραση στο έργο αυτό. Αυτή η διαφοροποίηση του ιστορικού κόσμου αποτελεί το ουσιώδες για τον

¹⁴ Paul Ricoeur, *Η πραγματικότητα του ιστορικού παρελθόντος*, Κατερίνα Γούλα & Γιώργος Αρμένης (μτφρ.), Τρίκαλα, Επέκεινα, 2021, σ. 69-71.

¹⁵ Georg Iggers, *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα*, ... ο.π., σ. 156, 159.

¹⁶ Paul Ricoeur, *Η πραγματικότητα του ιστορικού παρελθόντος*, Κατερίνα Γούλα & Γιώργος Αρμένης

¹⁷ Hayden White, *Λογοτεχνική θεωρία* ... ο.π., σ. 145, 178.

¹⁸ Hayden White, *Η ερμηνεία στην ιστορία*, Βάσια Λέκκα (μτφρ.), Αθήνα, Πλέθρον, 2018, σ. 9-11.

¹⁹ William H. Dray, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, εκδόσεις οχτώ, Αλέξανδρος Μαωλάκης (μτφρ.), Αθήνα, 1993, σ. 58-59.

ιστορικό, ο οποίος οφείλει να προσεγγίζει κριτικά τις πηγές με τις οποίες έρχεται σε επαφή.¹⁹

Η διαλεκτική σχέση Ιστορίας και μνήμης είναι αναμφίλεκτη. Η συλλογική μνήμη δεν προσεγγίζεται με ουσιακρατικούς όρους και προϋποθέσεις, μια και η πρόσληψη του παρελθόντος έχει δυναμικό χαρακτήρα και η επανανοηματοδότησή του προκύπτει από τα πολιτισμικά συμφραζόμενα, εν γένει και εγγενώς μεταβαλλόμενα. Επομένως, ο χρόνος αποτελεί μια ρευστή περιοχή. Η μνήμη καθίσταται κυρίαρχη συνιστώσα της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας. Μία από τις διακρίσεις στις οποίες έχει προβεί η επιστημονική κοινότητα για τη διαλεκτική αυτή σχέση, είναι ότι η Ιστορία αποτελεί πεδίο ενασχόλησης των ειδικών, ενώ η μνήμη ανήκει στην κοινότητα. Το παρελθόν όμως, συγκροτεί ένα πεδίο ευρύτερης διερεύνησης, αποτελώντας κατεξοχήν χώρο αναδίφησης της μυθοπλασίας. Δε συνιστά μονοπωλιακό χώρο του ιστορικού. Μάλιστα, ο Φουέντες σημειώνει ότι ο μυθιστοριογράφος παρεισφρεί εκεί που ο ιστορικός δεν ψαύει.²⁰

Αν δεχτούμε τη διάκριση σε ιστορικό και πρακτικό παρελθόν, με το μεν να εγκύπτει στην ιστορική εξακρίβωση των γεγονότων και το δε στο μνημονικό πεδίο, στην ουσία μια διάκριση γνώσης-μνήμης, μοιραία το δεύτερο, με τις ποικίλες αναπαραστάσεις του μας οδηγεί στον επανακαθορισμό μεταξύ λογοτεχνίας και Ιστορίας, με τη δεύτερη πλέον, να προσεγγίζεται περισσότερο ως ιστοριογραφία, δηλαδή ως ζήτημα οπτικών, αναδεικνύοντας τη σχετικιστική φύση της ερμηνείας των γεγονότων. Η Ιστορία και η μνήμη τέμνονται στο πεδίο της πολιτισμικής μνήμης ή μνημοϊστορίας, όπου το παρελθόν εγγέεται στο εκμαγείο του παρόντος και του μέλλοντος.²¹

Η μνήμη δεν αποτελεί απλά μια αναπόληση του παρελθόντος, μα μια ανάκληση εμπειριών εντός συγκεκριμένου πολιτικοκοινωνικού περικειμένου, για αυτό κιόλας δεν είναι απότοκο μιας ψυχολογικής διεργασίας όσο μιας κοινωνικά διαμοιρασμένης εμπειρίας. Δε λειτουργεί στατικά, αλλά διαθέτει δυναμικό χαρακτήρα, καθώς παράγει νοήματα. Η μνήμη, σημαίνουσα ορίζουσα στη συγκρότηση ατομικής ταυτότητας, δομεί μια βιώσιμη αίσθηση εαυτού. Βέβαια η ανάκληση προσωπικών βιωμάτων δεν

¹⁹ Reinhart Koselleck, *Τοποθέτηση του ιστορικού και χρονικότητα*, στο *Αναζητήσεις της Νεότερης Γερμανόφωνης ιστοριογραφίας*, Μαρία Παπαθανασίου (μτφρ.), Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων, Αθήνα, 2000, σ. 13, 15.

²⁰ Δημήτρης Τζιόβας, *Ιστορία, έθνος και μυθιστόρημα στη Μεταπολίτευση: Τραύμα, μνήμη και μεταφορά*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2024, σ. 33-38.

²¹ Στο ίδιο, σ. 48, 50.

είναι ουδέτερη σε σχέση με τη συλλογική ανάκληση εμπειριών. Αν και οι αναμνήσεις έχουν ιδιωτικό χαρακτήρα οι απολήξεις τους εκτείνονται πέρα από το προσωπικό, καθώς διαπλέκονται με το ευρύτερο οικογενειακό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο.²² Η συμμετοχή σε μια κοινωνική ομάδα επιδρά καταλυτικά στην ατομική μνημονική συγκρότηση. Η κοινωνική ομάδα ορίζει το πλαίσιο μνήμης. Η συλλογική μνήμη δεν αποτελεί ένα αδρανές σώμα, αλλά διαθέτει πολιτισμική δυναμική.²³ Φυσικά, η αποδοχή μιας ατομικής μνήμης αποκλειστικά και μόνο ως προϊόν της αντίστοιχης συλλογικής θα αποτελούσε απόλυτα ντετερμινιστική συλλογιστική, εντός της οποίας θα ασφυκτιούσε το συναίσθημα και η υποκειμενικότητα της ανθρώπινης εμπειρίας,²⁴ άλλωστε πέρα των κυρίαρχων μνημονικών αφηγήσεων, αρθρώνεται μια αντι-μνήμη, που αμφισβητεί αυτές.²⁵

Η παρούσα εργασία δεν επικεντρώνεται στη φιλολογική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Κοτζιά ή στην ανάδειξη του έργου του ως ιστορικής πηγής. Εστιάζει στην παρέμβαση του συγγραφέα από την οπτική ενός δημόσιου διανοούμενου· όχι για να περισώσει τη συλλογική μνήμη, αλλά να αποφευχθεί η συλλογική λήθη, επιτελώντας ένα είδος αντι-μνήμης τη μεταπολεμική περίοδο, στεκόμενος παράλληλα κριτικά απέναντι στις αντιμαχόμενες ιδεολογίες στο ψυχροπολεμικό-μεταπολεμικό πλαίσιο υπό το έντονο ιδεολογικό χάσμα ανάμεσα στις φιλελεύθερες ιδέες και τον μαρξισμό-λενινισμό διεθνώς, δίνοντας έμφαση στον τρόπο επιτέλεσης της παρέμβασής του, με αναφορές στο έργο και τον βίο του. Στην παρούσα εργασία, μέσα από την ανάλυση των έργων του *Πολιορκία* και *Ιαγουάρος*, περιλαμβάνονται ως ιστορικό περικείμενο η μεταπολεμική περίοδος ως την πρώιμη δεκαετία του '50 και η μεταπολιτευτική περίοδος ως τα τέλη της δεκαετίας του '80. Για τη μελέτη χρησιμοποιήθηκε αρχειακό υλικό, από το προσωπικό αρχείο του συγγραφέα, αλλά και εφημερίδες και περιοδικά των ιστορικών περιόδων που εξετάστηκαν, όπως επίσης και δευτερογενής βιβλιογραφία.

Η επιλογή του Κοτζιά προκύπτει από την εξέχουσα θέση που κατέχει ως πρωτοπόρος της μεταπολεμικής πεζογραφίας, Θητεύει ως κριτικός σε συντηρητικές ως επί το πλείστον εφημερίδες της εποχής (*Μεσημβρινή* 1961-67, *Το Βήμα* 1971-72, *Η*

²² Lynn Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, Λουκάς Ρινόπουλος (μτφρ.), Πλέθρον, Αθήνα, 2014, σ. 114, 119, 127-128.

²³ Χάρης Εξερτζόγλου, *Η Δημόσια Ιστορία, Μια Εισαγωγή*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2020, σ. 38.

²⁴ Lynn Abrams, *Θεωρία...*, ο.π., σ. 142, 130.

²⁵ Michel Foucault, *Language, counter-memory, practice: Selected essays and interviews*, Cornell University Press, 1980.

Καθημερινή 1975-82), βρίσκεται σε αντιπαράθεση με την ξεπερασμένη, αστική γενιά του '30, ιδιαίτερα με τους πεζογράφους, ενώ διατηρεί απόσταση από τη λεγόμενη στρατευμένη πεζογραφία. Ένας κατεξοχήν πολιτικός συγγραφέας, καθώς και πολιτικό ον με συμμετοχή στην Αντίσταση (ΕΠΟΝ), αλλά και με αντιδικτατορική δράση που αποτυπώθηκε στην πνευματική της διάσταση και όχι μόνο· με την υπογραφή στη Δήλωση των 18 Συγγραφέων, με τη συμμετοχή του στα *Δεκαοχτώ Κείμενα*, στα *Νέα Κείμενα I & II*, στο περιοδικό *Συνέχεια*, αλλά και με την εμπλοκή του στην οργάνωση Δημοκρατική Άμυνα. Επιπλέον, μεταπολιτευτικά μετέχει στον κρατικό μηχανισμό ως διευθυντής του γραφείου τύπου της Ελληνικής Πρεσβείας Λονδίνου (1974-1981), διευθυντής και κατόπιν ειδικός σύμβουλος στη Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών. Επίσης, αποτελεί ιδρυτικό μέλος της Εταιρείας Συγγραφέων της οποίας διατελεί αντιπρόεδρος (1982-84) και σύμβουλος (1986).²⁶ Συνεπώς, αποτελεί μια χαρακτηριστική περίπτωση δημόσιου διανοούμενου. Ο ίδιος βέβαια θεωρούσε τον όρο κενό περιεχομένου μια και τον συνέδεε με συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Πίστευε ότι οι διανοούμενοι δεν αποτελούν ξεχωριστή τάξη, μια και ο καθένας συνιστά έναν εν δυνάμει διανοούμενο. Συνέχιζε λέγοντας χαρακτηριστικά:

Υπάρχουν εξειδικευμένες παρουσίες στον χώρο του πνεύματος. Δεν υπάρχει λόγος και ούτε πρέπει να μεταφέρουμε την τάξη των διανοούμενων, την *intelligencia* που προέκυψε στη Ρωσία του 19^{ου} αιώνα και ήταν αποτέλεσμα ιδιαίτερων συνθηκών του πολιτεύματος, σε μια στιγμή ιστορικών αναβρασμών στη σημερινή κοινωνία. Υπό αυτήν την έννοια, τι να πούμε; Δεν πρέπει να έχουμε διανοούμενους και ούτε έχουμε.²⁷

Ο ίδιος στην αρθρογραφία του πρόκρινε τον όρο *πνευματικοί άνθρωποι*. Πίστευε ότι το μεγάλο χρέος τους είναι να δηλώνουν δημοσίως· είτε με τα έργα τους είτε με πράξεις την προσωπική τους θέση σε μια κρίσιμη για τον τόπο κατάσταση.²⁸ Παράδειγμα, η έκκληση του για παρέμβαση των πνευματικών ανθρώπων αναφορικά με το γλωσσικό ζήτημα κατά την πρώιμη Μεταπολίτευση²⁹ και φυσικά η αντιδικτατορική του δράση. Στις αρχές της δεκαετίας του '90 εξέφραζε μάλιστα την πικρία του για το γεγονός ότι οι πνευματικοί άνθρωποι έχουν καταστεί περιθωριακοί

²⁶ Αλέξανδρος Αργυρίου, *Η μεταπολεμική πεζογραφία, Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67 τ. Δ'*, Αθήνα, Σοκόλης, 1992, σ. 143-144.

²⁷ Αλέξανδρος Κοτζιάς, Λέξη χωρίς περιεχόμενο [Απάντηση του Α.Κ. στην έρευνα: υπάρχουν ακόμη διανοούμενοι;], *Το Βήμα*, 15.03.1992.

²⁸ Αλέξανδρος Κοτζιάς, Οι φανατικοί και τα χέλια, *Ο Ταχυδρόμος*, 19.04.1974, σ. 18 · Αλέξανδρος Κοτζιάς, Συμμετοχή σε έρευνα για τη συμμετοχή των πνευματικών ανθρώπων στα κοινά, *Ελευθεροτυπία*, 02.04.1990.

²⁹ Αλέξανδρος Κοτζιάς, Το συνδικάτο της γλώσσας, *Ο Ταχυδρόμος*, 16.05.1975.

από μια *αντιπνευματική κοινωνία*, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε την ελληνική, δείγμα των γενικότερων αδιεξόδων που μάστιζαν τη χώρα.³⁰

Ο ίδιος αναφέρει την *απόλυτη ελευθερία* του συγγραφέα να υπηρετήσει την τέχνη του. Ο πυρήνας της ποιητικής του είναι απειροελάχιστος, ένα *κόκκος σινάπεως* όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει, μια εικόνα, μια ιδέα από όσα διαδραματίζονται γύρω του από την παρατήρηση του περιβάλλοντος ή την ενδοσκόπηση. Αυτός ο *κόκκος σινάπεως* επιβάλλεται, εξουσιάζει τον συγγραφέα, ο οποίος οφείλει πλέον να αποτυπώσει τα όσα προκύπτουν από τον πυρήνα αυτό στο χαρτί. Έτσι, ο Κοτζιάς καταλήγει με ένα ερώτημα, αν τελικά είναι ελεύθερος ο συγγραφέας ή δέσμιος του πυρήνα αυτού που προκύπτει ως ύψιστο καθήκον. Το καθήκον αυτό επιτελείται μέσω της γλώσσας, μόνο μέσω αυτής αναφαίνονται όλα όσα θέλει ο συγγραφέας να διατυπώσει. Με το μήνυμα που κομίζει ποιεί την τέχνη του, η οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, *είναι ύψιστη ανάγκη ειδικής επικοινωνίας- μίας έκφρασης*.³¹

Το έργο του εστιάζει στον αποκαλούμενο από τον ίδιο «Τριακονταετή πόλεμος» (1943-1973), που εκκινεί με τις εμφύλιες συγκρούσεις της κατοχικής περιόδου και ολοκληρώνεται ουσιαστικά ως κύκλος μαζί με τη δικτατορία, αναδεικνύοντας την κοινωνική παθογένεια της Ελλάδας του Μεταπολέμου, με άξονα τις εμφύλιες συγκρούσεις και των παρεπομένων τους στο κοινωνικό σώμα.

Οι κύριοι στόχοι της παρούσας εργασίας συμπυκνώνονται στους κάτωθεν. Αρχικά επιχειρείται να αποτυπωθεί το πλαίσιο· κοινωνικό-πολιτικό-ιδεολογικό, εντός του οποίου συντελείται ο δημόσιος διάλογος της εποχής και ο τρόπος επιτέλεσης της μνήμης της δεκαετίας του '40, των εμφύλιων συγκρούσεων περιλαμβανομένων, στον δημόσιο λόγο, θεσμικά αλλά και στο πεδίο της διανόησης και ειδικότερα σε αυτό της λογοτεχνίας. Στη συνέχεια, να διερευνηθεί ο τρόπος παρέμβασης του Κοτζιά στον δημόσιο λόγο επιτελώντας τον ρόλο του ως διανοούμενος, εντός του προαναφερόμενου πλαισίου που διαμορφώνει το μνημονικό πεδίο των εμφύλιων συγκρούσεων, καταλήγοντας στη διερώτηση του ρόλου της λογοτεχνίας στη διαμόρφωση του μνημονικού πεδίου.

Αναλύοντας το έργο του Κοτζιά, στην παρούσα εργασία ακολουθείται η συλλογιστική του Skinner, όπου το νόημα διακρίνεται από την προθετικότητα.

³⁰ Αλέξανδρος Κοτζιάς, Οι ποιητές πληρώνουν ΟΓΑ οι αγρότες τίποτα...(συνέντευξη στη Βένα Γεωργακοπούλου), *Ταχυδρόμος*, 19.04.1990, σ. 70-74.

³¹ Αλέξανδρος Κοτζιάς, Αληθομανές χαλκείον (η ποιητική ενός πεζογράφου), *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 64-65, 1992, σ. 3-14.

Επομένως, δεν επιχειρείται εφελκυσμός του νοήματος των υπό εξέταση έργων και λόγων, αλλά της συγγραφικής πρόθεσης, η οποία συνιστά μια γλωσσική πράξη.³² Τίθεται, όπως άλλωστε και σε κάθε πράξη, το ζήτημα των προθέσεων που συνδέονται με αυτή. Ζητούμενο τότε της ερμηνείας είναι η ανάκτηση αυτής της προθετικότητας και η περιγραφή της συνθήκης υπό την οποία το επεισόδιο ήταν εμπρόθετο.³³ Η ανάκτηση της προθετικότητας του συγγραφέα, μια απαιτητική διαδικασία, προφανώς δε μας οδηγεί σε μια άμεση πρόσβαση στα κίνητρα, συναισθήματα και ιδέες του συγγραφέα. Παρόλα αυτά, δεν είναι ανέφικτη, πραγματώνεται στο πλαίσιο στο οποίο εγγράφεται· τον δημόσιο διάλογο, στα όσα υπερθεματίζει, στα όσα στέκεται κριτικά, συνεισφέροντας απαραίτητες επισημάνσεις. Προσεγγίζοντας τα κείμενα ως ενεργήματα, η σύλληψη των προθέσεων που είναι ενσωματωμένες σε αυτά, συνιστά ικανή και αναγκαία συνθήκη για την κατανόηση των πρώτων. Τα ενεργήματα όμως, δεν προκύπτουν σε νεκρό ιστορικό χρόνο, αλλά αποτελούν συνέχεια ενός ευρύτερου εν εξελίξει διαλόγου. Ως εκ τούτου, η σύλληψη των προθέσεων, οι οποίες προθέσεις αποτυπώνουν τη διάθεση για επικοινωνία και είναι ενσωματωμένες στο πολιτισμικό πλαίσιο, προκύπτει μέσα από τη διαλεκτική σχέση των ενεργημάτων-επιτελέσεων και του κοινωνικού περικειμένου. Εν τέλει, δε διερευνάται το αληθές των ενεργημάτων, αλλά οι συνάψεις που προκύπτουν στο δημόσιο πεδίο.³⁴

Σύμφωνα με τον Gadamer η αντικειμενικότητα συνιστά ψευδαίσθηση, καθώς οι προκαταλήψεις επιδρούν στην ερμηνεία, η οποία ανθέλκεται μεταξύ οικείου και αλλότριου και σμιλεύεται στη χρονική απόσταση, στη ζώσα συνέχεια αυτού που μας παραδίδεται και αυτού που κομίζουμε. Η κατανόηση αποτελεί μια διαμεσολάβηση μεταξύ παρόντος και παρελθόντος.³⁵ Εύκολα συνάγεται το συμπέρασμα ότι η άποψη αυτή, η αντικειμενικότητα να συνιστά ψευδαίσθηση, απορρέει από τον βαθύ σκεπτικισμό του αναφορικά με την ανάκτηση της προθετικότητας του συγγραφέα, μια

³² Quentin Skinner, «Είναι ακόμα δυνατή η ερμηνεία κειμένων;», Γιώργος Λαμπράκος (μτφρ.), *Ποίηση*, τεύχος 30, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2007, Αθήνα, Νεφέλη, σ. 7-8.

³³ Βασίλειος Α. Μπογιατζής, *Επιστημονικό ιδεώδες και διανοητικές οικειοποιήσεις της τεχνολογίας στον ελληνικό Μεσοπόλεμο [Ε. Βενιζέλος, Ι. Μεταξάς, Γ. Θεοτοκάς, Δ. Γληνός - «Αρχαίον Φιλοσοφίας»]*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης), 2009, σ. 8.

³⁴ Quentin Skinner, «Είναι ακόμα δυνατή η ερμηνεία κειμένων;» ο.π., σ. 11-12, 14, 16-17.

³⁵ Hans-Georg Gadamer, *Το πρόβλημα της ιστορικής συνείδησης*, Αντώνης Ζέρβας (μτφρ.), Αθήνα, Ίνδικτος, 2003, σ. 108, 121, 126-127, 134.

και τη θεωρούσε ανέφικτη. Αντιπροθεσιοκράτης και ο Ντερριντά, ο οποίος έφτανε στο σημείο να υποστηρίζει ότι δεν υφίσταται ανάγνωση, αλλά μόνο παρανάγνωση.³⁶

Το λογοτεχνικό κείμενο συγκροτεί μια συμβολική πράξη με κοινωνική και ιδεολογική σημασία. Αποτελεί προνομιακό χώρο διερεύνησης της ιδεολογίας μια και αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο επιτελούνται υποκείμενα και ομάδες με τρόπο γλωσσικό. Η ιδεολογική προέκταση του έργου δεν ταυτίζεται με το αισθητικό του αποτέλεσμα, αλλά ο διάλογος αναγνώστη-κειμένου αποτελεί μια μορφή πολιτικής εμπειρίας.³⁷

Η προσέγγιση της επιτέλεσης του Κοτζιά ως διανοούμενου βασίζεται στη θεωρία του Pels για την τριαδική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του δυαδικού κυριάρχου συστήματος και ενός τρίτου παράγοντα, ενός οικείου ξένου, του διανοούμενου. Η διπλή άρνηση των ιδεολογικών αντιπόδων καθιστά τον διανοούμενο «ανέστιο». Η προσέγγιση ερείδεται στην αποστασιοποίηση-αποξένωση του διανοούμενου από τα περιοριστικά καθιερωμένα πρότυπα της διπολικής πολιτικής ζωής. Η οποία απόσταση-αποξένωση σε συνδυασμό με την πολιτική ζύμωση παρέχουν αυτονομία στο πνευματικό έργο του, ενώ ενδεχόμενη οργανική-γραφειοκρατική σχέση με θεσμικά κέντρα εξασθενεί την πνευματική του διαύγεια. Απαραίτητη διευκρίνιση ότι η αποξένωση δεν απορρέει από τον ασκητισμό, από έναν ιδιότυπο αναχωρητισμό. Επιπλέον δεν πραγματώνεται στη βάση της αυθεντίας, ούτε στη λογική της απόρριψης της δυαδικότητας, καθώς η τελευταία διατηρεί άρρηκτο δεσμό αλληλεπίδρασης με τον παρεμβατικό τρίτο. Επίσης, η αποστασιοποίηση του διανοούμενου δεν προκύπτει ως προμελετημένη πράξη, μα από τις συνθήκες που δημιουργούνται στο περιβάλλον δράσης του. Ο διανοούμενος, ο συγγραφέας στην περίπτωση μας, καλείται να αναπαραστήσει την κατάσταση αυτή, λειτουργεί δηλαδή ως εκπρόσωπος. Μέσω της αναπαράστασης αυτής συντελείται η αποξένωσή του. Η αναπαράσταση δεν αποτελεί μίμηση ή ανάκλαση, αλλά επιτέλεση. Όπως επιτέλεση συνιστά και η αναπαράσταση ενός ιστορικού συμβάντος, μια και αυτό που προκύπτει είναι μια κατασκευή δομημένη στην ερμηνεία, ικανή και αναγκαία συνθήκη.³⁸

³⁶ Quentin Skinner, «Είναι ακόμα δυνατή η ερμηνεία κειμένων;», Γιώργος Λαμπράκος (μτφρ.), *Ποίηση*, τεύχος 30, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2007, Αθήνα, Νεφέλη, σ. 6-7, 14.

³⁷ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Λογοτεχνία και Ιδεολογία, Το Δέντρο*, τχ. 117-118, Απρίλιος-Ιούνιος 2002, σ. 26-31.

³⁸ Dick Pels, *The intellectual as stranger: Studies in spokespersonship*. Routledge, 2000, σ. 4-5, 206, 208, 210, 214-216.

Ο διανοούμενος ως ξένος, αλλά και μέλος του ευρύτερου κοινωνικού σώματος, κάνει αισθητή την παρουσία εντός αυτού. Η μη εξάρτησή του από το πλαίσιο του κάθε πόλου τού προσδίδει το στοιχείο της κινητικότητας, μη ασπαζόμενος τις προκατειλημμένες-μεροληπτικές θέσεις κάθε πόλου. Η κινητικότητα αυτή και η έλλειψη δέσμευσης από ομαδικά, κανονιστικά πλαίσια προσδίδει ένα στοιχείο αντικειμενικότητας που συγκροτείται στο φάσμα ταλάντωσης ενός εκκρεμούς, μεταξύ εγγύτητας και απόστασης. Η αντικειμενικότητα δεν ταυτίζεται με κάποιου είδους απόσυρση, μα έχει ως προαπαιτούμενο την ενεργό συμμετοχή. Θα μπορούσε να προσεγγιστεί ως μια ιδιότυπη ελευθερία, καθώς η απουσία δεσμεύσεων παρέχει τη δυνατότητα στον ξένο, τον διανοούμενο στην υπό εξέταση περίπτωση, να εποπτεύει από ψηλά.³⁹ Η ύπαρξη ενδιάμεσων, των διανοούμενων εν προκειμένω, προκαλούν κλονισμό, επιτείνοντας την περιχαράκωση στα όρια εντός της ομάδας, καθώς αυτά ενισχύουν την πνευματική και συναισθηματική ασφάλεια των συμμετεχόντων κάθε ομάδας. Το δίπολο λειτουργεί συμπληρωματικά διατηρώντας το πολιτικό ισοζύγιο, ενώ η εμφάνιση ενός ξένου, εκτός γραμμών, λειτουργεί ενισχυτικά για την ομάδα.⁴⁰

Συνοψίζοντας, η φυσική θέση του διανοούμενου είναι μεταξύ μοναξιάς και ευθυγράμμισης. Σε αυτόν τον ενδιάμεσο χώρο αναπτύσσει μια αποσταθεροποιητική λειτουργία, μια και δεν υπηρετεί καμία κυρίαρχη ομάδα, αφού χρέος του είναι η άρθρωση της αλήθειας στην εκάστοτε εξουσία. Απαραίτητη συνθήκη αποτελεί, ο πλέον δυσεπίτευτος στόχος του διανοούμενου, η διατήρηση της κριτικής του στάσης έναντι των κυρίαρχων αφηγημάτων. Ωστόσο, όλα αυτά δεν εγκιβωτίζονται σε ένα αναχωρητικό πνεύμα, μια και ο διανοούμενος συνιστά ένα κοσμικό ον, με άμεση διάδραση με τον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο. Σε αυτό το κοσμικό πλαίσιο, ο διανοούμενος διατηρεί έναν σκεπτικισμό, μια αμφιβολία κρίσιμο έρεισμα της ύπαρξής του.⁴¹ Ακολουθώντας τη σαρτρική συλλογιστική θα μπορούσαμε να συμπυκνώσουμε τον ρόλο του διανοούμενου ως αυτού που υπερβαίνοντας τις αρμοδιότητές του, ανακατεύεται εκεί που δεν τον σπέρνουν,⁴² αποτελώντας-επιτελώντας την κριτική συνείδηση της κοινωνίας σε κάθε ιστορική περίοδο.⁴³

³⁹ Georg Simmel, *Περιπλάνηση στη νεωτερικότητα*, Γιώργος Σαγκριώτης & Όλγα Σταθάτου (μτφρ.), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 169-176.

⁴⁰ Zygmunt Bauman, *Ο πολιτισμός ως πράξη*, Γιάννης Σκαρπέλος (μτφρ.), Αθήνα, Πατάκης, 1994, σ. 166-168.

⁴¹ Edward W. Said, *Διανοούμενοι και εξουσία*, Γιάννης Παπαδημητρίου (μτφρ.), Αθήνα, Sciptra, 1994, σ. 43, 74, 114-115, 135-138.

⁴² Ζαν-Πολ Σαρτρ, *Υπέρ διανοουμένων συνηγορία*, Άγγελος Ελεφάντης (μτφρ.), Αθήνα, Ο Πολίτης, 1994, σ. 15-16.

⁴³ Στέφανος Ροζάνης, *Διανοούμενοι και νεωτερικότητα*, Αθήνα, Εξάρχεια, 2015, σ. 64.

Χρήσιμη στην παρούσα εργασία, η θεωρία του πεδίου του Bourdieu, σύμφωνα με την οποία, όλα τα πεδία, έτσι και στο λογοτεχνικό πεδίο, αναπτύσσονται σχέσεις εξουσίας και εξάρτησης, αναπτύσσονται στρατηγικές και ικανοποιούνται συμφέροντα. Το λογοτεχνικό πεδίο συνιστά έναν τόπο εξουσίας, που βασίζεται στο συμβολικό κεφάλαιο, για το οποίο διαγκωνίζονται τα μέλη του, προσπαθώντας να αποσπάσουν μεγαλύτερη καθιέρωση-αναγνώριση. Το διακύβευμα αποτελεί η διατήρηση ή ο μετασχηματισμός των εξουσιαστικών σχέσεων. Το πεδίο της εξουσίας εμβολίζει το αντίστοιχο λογοτεχνικό, όπως και όλα τα άλλα, ωστόσο αυτό διατηρεί μια μορφή αυτονομίας, καθώς οι εκπρόσωποί του, οι συγγραφείς, οι διανοούμενοι γενικότερα, αποτελούν κλάσμα της κυρίαρχης τάξης, μια και κατέχουν πολιτιστικό κεφάλαιο κρίσιμο στη διαμόρφωση του πολιτισμού. Η αυτονομία του πεδίου μεταβάλλεται ανάλογα με τις επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες, όπως μεταβάλλονται και οι ισορροπίες εντός του, καθώς και ο ρόλος που ανατίθεται κάθε φορά στον διανοούμενο. Ο συγγραφέας-διανοούμενος αποτελεί έναν δημιουργό μιας αναπαράστασης, αυτής που δεν έχει ειπωθεί, επομένως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι επιτελεί το άρρητο.⁴⁴

Καταλήγοντας, το λογοτεχνικό έργο εμφανίζεται σε δύο διαστάσεις, ως μια αλληλουχία γεγονότων, αλλά και ως η επέκεινα της γλώσσας επικοινωνίας, με τη μη σημαίνουσα σιωπή, τον υπαινιγμό. Αυτή η σιωπή, η σιωπηλή μη γνώση είναι το σήμα που εκπέμπει. Ο συγγραφέας μετέχοντας στην εμπειρία, αποτυπώνει το παράδοξο της ανθρώπινης συνθήκης, με τρόπο υπαινικτικό και όχι μιμητικό. Αποτυπώνοντας την ιστορική συγκυρία ως βίωμα καταθέτει μια εκδοχή· τη μαρτυρία μιας εποχής.⁴⁵

Αναφορικά με τη διάρθρωση της εργασίας, αυτή εκτείνεται σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο πραγματοποιείται μια σύντομη αναφορά σε βιογραφικά στοιχεία, κρίσιμα όμως για την κατανόηση του έργου, μα και της δράσης του Κοτζιά ως συγγραφέα-

⁴⁴ Pierre Bourdieu, "The Intellectual Field: a World apart", στο Pierre Bourdieu, *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*, Stanford University Press, California 1990, 141, 143-145, 149 · Σύμφωνα με τον Bourdieu ο διανοούμενος είναι δυσδιάστατο ον, καθώς από τη μια ανήκει στο πολιτισμικό του πεδίο και από την άλλη υποχρεούται να αφήσει πολιτικό αποτύπωμα εκτός του πεδίου του, με την παρέμβασή του, η οποία συνιστά μια δέσμευση, ταυτοτικό του στοιχείο. Υπακούοντας τον άγραφο νόμο της οικουμενικότητας ο διανοούμενος παραβιάζει τις κυρίαρχες δεσμεύσεις που υπόκειται το σύνολο. Βέβαια, δε σημαίνει ότι κάθε συγγραφέας διεκδικεί ή παραμένει μόνιμα σε μάχιμη θέση, καθώς, ανάλογα με τις επικρατούσες συνθήκες, υποχωρεί από το αίτημα της αυτονομίας (βλ. Pierre Bourdieu, "The Corporatism of the Universal: the Role of Intellectuals in the Modern World", *Telos*, 81 (1989), pp. 99-110) · Γόνιμη η διαφωνία του Ροζάνη τόσο για την αυτονομία του πεδίου που υποστηρίζει ο Bourdieu, τη χαρακτηρίζει μάλιστα αισθητική ψευδαίσθηση, όσο και τη διάκριση συγγραφέα διανοούμενου, όπου η δεύτερη ιδιότητα προκύπτει από την παρέμβασή του στο πολιτικό πεδίο, ενώ ο Ροζάνης υποστηρίζει ότι η ιδιότητα αναδύεται ούτως ή άλλως από τα έργα του (βλ. Στέφανος Ροζάνης, *Διανοούμενοι...* ο.π., σ. 56-59).

⁴⁵ Ζαν-Πολ Σαρτρ, *Υπέρ διανοουμένων συνηγορία...*, ο.π., σ. 71-73, 76-77, 88-90.

διανοούμενου. Το δεύτερο κεφάλαιο ξεκινά με τις ιστορικές αναφορές σε διεθνές και εντόπιο πλαίσιο για την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο και στη συνέχεια προσεγγίζεται η *Πολιορκία*, καθώς και οι κριτικές της. Αντίστοιχη διάρθρωση έχει το τρίτο κεφάλαιο που πραγματεύεται τον Ιαγουάρο, μόνο που φυσικά, το ιστορικό πλαίσιο κινείται από τα έτη 1973-74 έως τα τέλη της δεκαετίας του '80. Αποληκτικό σημείο της μελέτης αυτής, τα συμπεράσματα που προκύπτουν.

1. Διαθλάσεις του βίου και του έργου

Δεν μεγαλώσαμε εύκολα
φοράμε πάντα ρούχα κατοχικά
κρυώνει ακόμα η ψυχή μας⁴⁶

Μέσα στα ερείπια της δεκαετίας του '40 αναδύονται φωνές αντίρροπες προς αυτές που κυριαρχούσαν μεσοπολεμικά στα γράμματα. Οι φωνές αυτές διέθεταν διαφορετικά ιδεολογικά ερείσματα, όμως ανέδυναν και κάποια κοινά χαρακτηριστικά, όπως την οξεία αμφισβήτηση της προγενέστερης γενιάς. Έτσι, εμφανίστηκε η πεζογραφία του άγχους και της οργής, κομμάτι ενός ευρύτερου ρεύματος, δυτικής προέλευσης, όπου εντάχθηκαν φιλελεύθεροι και συντηρητικοί πεζογράφοι, ενώ από την ποιητική όχθη μια γενιά που βίωνε την ήττα, εκφράζοντας οι εκπρόσωποί της, τη συντριβή των υψηλών ιδανικών, την επιβολή ενός υλιστικού πνεύματος μεταπολεμικά, αλλά και την απογοήτευση των Αριστερών για την ήττα του κομμουνιστικού αγώνα, μα και την απογοήτευση για ομοϊδεάτες τους για την παραβίαση των αξιών που πρόσβευαν.⁴⁷

Οι πιο πολλοί από τους πεζογράφους της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, με λιγοστές εξαιρέσεις, είναι γεννημένοι τη δεκαετία του 1920. Αρκετοί λαμβάνουν ενεργό μέρος στην Αντίσταση, καθώς και στις ιδεολογικές, αλλά και ένοπλες, συγκρούσεις της Κατοχής και του Εμφυλίου.⁴⁸ Έχοντας χυτευτεί την πολύπαθη δεκαετία του '40, η πρώτη μεταπολεμική γενιά αρθρώνει λόγο σε μια ιστορική συγκυρία όπου εμφανίζεται στο προσκήνιο ο Ψυχρός Πόλεμος και ο Εμφύλιος υποχωρεί, αφήνοντας πίσω μια χαίνουσα και πυορροούσα πληγή στο κοινωνικό σώμα, απόρροια της οποίας αποτέλεσε η ιδεολογική υπερφόρτιση των έργων της περιόδου.⁴⁹

⁴⁶ Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, από το ποίημα *Από την παιδική ηλικία του Ε. C. G.* (βλ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, *Τα ποιήματα του μανδαρίνου*, Αθήνα, Ύψιλον, 2002, σ. 15).

⁴⁷ Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 207-209 · Την ίδια ώρα στη Γερμανία η μεταπολεμική λογοτεχνική γενιά, γνωστή ως «Λογοτεχνία των Ερειπίων» ή της Αποψύλωσης» αποτύπωσε τα βιώματά της από μια χώρα καταρρακωμένη, με τη δικιά της φωνή, υπό το βάρος των τραυματικών εμπειριών της. Οι συγγραφείς της αποτέλεσαν τους μάρτυρες της συλλογικής ενοχής και δυστυχίας της γενιάς τους. Πολλά από τα μέλη της ήταν σε στενή επαφή με την αμερικανική λογοτεχνία και τον αμερικανικό τρόπο ζωής από τα στρατόπεδα αιχμαλώτων πολέμου. Επίσης, μέσω προγραμμάτων αναμόρφωσης, οι νικητές σύμμαχοι, χρησιμοποίησαν την λογοτεχνία, κυρίως την αμερικανική, ως πολιτιστικό όπλο στη Δυτική Γερμανία (βλ. Φοίβος Ι. Πιομπίνος, Πρόλογος (σ. 11-16), στο *Οι λύκοι επιστρέφουν, Διηγήματα της «γενιάς των ερειπίων»*, Φοίβος Ι. Πιομπίνος (μτφρ.), Αθήνα, Gutenberg, 2018, σ. 11-12, 16).

⁴⁸ Χριστόφορος Μηλιώνης, *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Πρώτη και δεύτερη μεταπολεμική γενιά. Με το νήμα της Αριάδνης. Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*, Αθήνα, Σοκόλη, 1991, σ. 36 · Διεθνώς, περισσότερο από άλλες μορφές τέχνης, η λογοτεχνία αναλαμβάνει την αναζήτηση του νοήματος των καταστροφικών γεγονότων του πολέμου (βλ. Ian Kershaw, *Η Ευρώπη σε δίνη, 1950-2017*, Μενέλαος Αστερίου μτφρ., Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2020, σ. 189).

⁴⁹ Παναγιώτης Μουλλάς, «Ο κριτικός λόγος της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς». *Παλίμψηστα και μη. Κριτικά δοκίμια*, Αθήνα, Στιγμή, 1992, σ. 206.

Φέροντας τα βιώματα αυτά, οι μεταπολεμικοί πεζογράφοι διακατέχονται από το χρέος να συγκροτήσουν μια διακριτή ιδιόλεκτο.⁵⁰

Εκτός του αντιρρητικού πνεύματος οι λογοτέχνες της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, παρόλες τις ιδεολογικές διαφορές, διστακτικά, αποδέχονταν την αξία των άλλων. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις η συνεργασία του Ρένου Αποστολίδη με την *Επιθεώρηση Τέχνης* και την *Κριτική* και η θετική κριτικογραφία του Αλέξανδρου Κοτζιά για την Αξιώτη, τον Φραγκιά και τον Χατζή, στη συντηρητική *Μεσημβρινή*. Το βαθύ χάσμα συντηρήθηκε έως το 1967, όπου το πραξικόπημα επενέργησε στη λογοτεχνική σύμπραξη-συμβίωση αριστερών και φιλελευθέρων.⁵¹

Η «πεζογραφία της οργής» και η «ποίηση της ήττας» αποτύπωσαν τον μεταπολεμικό σφυγμό με έντονη κοινωνική ενσυναίσθηση, ενώ σε αντίθεση με τη γενιά του '30 διατηρήθηκαν σε απόσταση από κέντρα εξουσίας, οικειοθελώς ή μη.⁵² Για τους μεταπολεμικούς συγγραφείς αποτελεί συνειδητή στάση η ένταξη σε άλλο πνευματικό πλαίσιο σε σχέση με τη γενιά του '30, την οποία θεωρούν συντηρητική. Η διάκριση αυτή οδηγεί σε ανοιχτή σύγκρουση, αποτυπώνοντας τάσεις μη συγκλίνουσες.⁵³ Ο Κοτζιάς συμμετείχε στη διαμάχη αυτή, θέτοντάς της, εκτός των άλλων, ταξικό πρόσημο και ζητήματα διαπλοκής με την εξουσία. Υποστήριζε ότι οι πεζογράφοι της γενιάς του δεν έλκυαν την καταγωγή τους από τα ανώτερα στρώματα, σε αντίθεση με αυτούς του '30, ως εκ τούτου απέφυγαν τον σφιχτό εναγκαλισμό με την εκάστοτε εξουσία, με αποτέλεσμα η νικήτρια παράταξη του Εμφυλίου, η εθνικόφρων, να τους θέσει στο περιθώριο με την επικουρία των εκπροσώπων της γενιάς του '30. Παράλληλα, θεωρούσε ότι το έντονα φορτισμένο πολιτικό κλίμα δεν επέτρεψε ψύχραιμες λογοτεχνικές αποτιμήσεις εκατέρωθεν.⁵⁴

⁵⁰ Τα νέα αυτά στοιχεία εισάγονται στην εντόπια λογοτεχνία με τη λήξη του Εμφυλίου (βλ. Σπύρος Τσακνιάς, *Τόποι και τρόποι στην πεζογραφία της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 63, 1991, σ. 24-25) · Οι συγγραφείς της Αριστεράς διαθέτουν διακριτό στίγμα παρά τις μεταξύ τους διαφορές, σε αντίθεση με τους εθνικόφρονες που δε διαθέτουν συγκεκριμένο προσανατολισμό. Η ανανέωση του λογοτεχνικού τοπίου έχει ως κύριο χώρο έκφρασης το περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης*, το οποίο είχε ιδρυθεί από τρεις νέους (Κώστας Κουλουφάκος, Τίτος Πατρίκιος, Δημήτρης Ραυτόπουλος) που το βίωμα της εξορίας για αυτούς ήταν νωπό. Σταδιακά μέσα από τις σελίδες του άρχισαν να εκφράζονται και διανοούμενοι του ευρύτερου δημοκρατικού χώρου (βλ. Mario Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2003, 479-480).

⁵¹ Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική*, ..., ο.π. σ. 212-214.

⁵² Στο ίδιο, σ. 211.

⁵³ Αλέξανδρος Αργυρίου, *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τ. Α', Αθήνα, Σοκόλη, 1988, σ. 102-103.

⁵⁴ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι, Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 55, 1988, σ. 4-5 · Ηλίθιο πόλεμο αποκαλούσε τον Εμφύλιο, ενδεικτικό της άποψης του (βλ. Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Εμείς και οι Εξουσίες, Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 7, 1994, σ. 1) · Η στάση του απέναντι στη γενιά του '30 υπήρξε κριτική, όπως κριτική υπήρξε και η στάση απέναντι στον πολιτικό και κοινωνικό περίγυρο που προέκυψε μετεμφυλιακά (Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, Σημαντική κριτική συνεισφορά, *Η Αυγή*, 14.10.1986).

Συνοψίζοντας οι αριστεροί και φιλελεύθεροι μεταπολεμικοί λογοτέχνες αμφισβήτησαν το καθεστώς που οικοδομήθηκε μετά τον Εμφύλιο, σε αντίθεση με τους μεσοπολεμικούς που ενδύθηκαν τον ρόλο του εθνικού ταγού. Μοιραία, η λογοτεχνία από όργανο διαπαιδαγώγησης μεταβλήθηκε σε όργανο διαμαρτυρίας.⁵⁵

Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς (1926-1992) ήταν από το 1942 μέλος στην Οργάνωση Μαθητών του ΕΑΜ, μάλιστα το 1943 αναλαμβάνει αρχισυντάκτης στην εφημερίδα *Μαθητική Φωνή*, όργανο του ΕΑΜ μαθητών και αργότερα της ΕΠΟΝ μαθητών. Κατά τα Δεκεμβριανά έρχεται σε ρήξη με επονίτες, διότι θεωρεί ασυμβίβαστο για τα ιδανικά της Αριστεράς τη συμμετοχή στις πράξεις βίας που συντελούνται εκείνη την περίοδο.⁵⁶ Επιπλέον, μετά τα δεινά του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την καταπάτηση अपαράγραπτων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, προέκρινε την κοινωνική δράση ως ταυτοτικό στοιχείο του μεταπολεμικού διανοούμενου, καθώς το ζήτημα της ανθρωπίνης συνείδησης πρόβαλλε πάνω από την έννοια του ελληνισμού ως αυταξία, για αυτό κιόλας εθνοκεντρικά επιχειρήματα τον άφηναν αδιάφορο.⁵⁷ Στην περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών συμμετέχει στη σιωπή των λογοτεχνών, υπογράφει τη δήλωση των 18 συγγραφέων και συμμετέχει στην ομάδα που εκδίδει τα *Δεκαοχτώ Κείμενα*, τα *Νέα Κείμενα I & II* και το περιοδικό *Συνέχεια*. Με τη Μεταπολίτευση αναλαμβάνει για μια επταετία το γραφείο τύπου της πρεσβείας στο Λονδίνο. Ακόμα, διατηρεί φιλολογική στήλη στο *Βήμα*, τη *Μεσημβρινή* και την *Καθημερινή*.⁵⁸

⁵⁵ Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική*, ..., ο.π. σ. 274.

⁵⁶ Κώστας Φιλίνης, Ήξερε να γράφει χρονογράφημα, *Αντί*, τ. 504, 1992, σ. 50.

⁵⁷ Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική*, ..., ο.π. σ. 229, 231, 233.

⁵⁸ Τάκης Μενδράκος, Ένας υπαρξιακός της στράτευσης, *Αυγή*, 6.12.1992, σ. 26 · Ως συνέχεια της δήλωσης Σεφέρη εναντίον της χούντας (βλ. Μαρία Ρώτα, Η έκδοση των *Δεκαοχτώ κειμένων*, *Η Καθημερινή*, 24.07.2018). Η έκδοση των *Δεκαοχτώ κειμένων* αποτέλεσε την πρώτη δυναμική έξοδο των συγγραφέων από το κλοιό της σιωπής των διανοουμένων (βλ. Δημήτρης Γκιώνης, Το εκδοτικό «καταφύγιο» της αριστεράς, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 11.02.2018) · Βέβαια, το πρώτο βήμα για τη ρήξη της σιωπηρής αυτής αντίστασης, συντελείται από τον Σεφέρη τον Μάρτιο του '69, με τη δήλωσή του εναντίον του καθεστώτος (βλ. Δημήτρης Παπανικολάου, «Κάνοντας κάτι παράδοξες κινήσεις»: Ο πολιτισμός στα χρόνια της δικτατορίας, στο Β. Καραμανωλάκης (επιμ.) *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974* (σ. 175-196), Αθήνα, Τα Νέα, 2010, σ. 178) · Έναν μήνα έπειτα, συντάσσεται η δήλωση των δεκαοχτώ, όπου συγγραφείς διαμαρτύρονται και αντιδρούν στην υποχρεωτική δημοσίευση μέρους του έργου τους από το καθεστώς (βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου & Αλέξανδρος Κοτζιάς, Οι συγγραφείς στη δικτατορία (σ. 63-65), *Το Τέταρτο*, τχ. 12, Απρίλιος 1986, σ. 63) · Οι δεκαοχτώ που υπέγραψαν τη δήλωση, με κάποιες προσθαφαιρέσεις, προχωρούν στην έκδοση, τον Ιούλιο του '70 από τον Κέδρο, των *Δεκαοχτώ Κειμένων*. Το κύρος του Νόμπελ του Σεφέρη συνδυαζόταν προσεκτικά με ένα ισορροπημένο φάσμα πολιτικών καταβολών, με εκπροσώπηση της Αριστεράς, του Κέντρου και της Δεξιάς, με σκοπό να προβληθεί ένα ενιαίο δημοκρατικό μέτωπο (βλ. Μυρσίνη Ζορμπά, *Η πολιτική του πολιτισμού, Ευρώπη και Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Πατάκης, 2014, σ. 289-290) · Υπεύθυνοι έκδοσης ορίστηκαν: ο Μανώλης Αναγνωστάκης, ο Αλέξανδρος Αργυρίου, ο Νίκος Κάσδαγλης, ο Αλέξανδρος Κοτζιάς, ο Τάκης Κουφόπουλος, ο Ρόδη Ρούφος και ο Θ.Δ. Φραγκόπουλος (βλ. Μαρία Ρώτα, Η έκδοση των «Δεκαοχτώ κειμένων», *Η Καθημερινή*, 24.07.18).

Μάλιστα, δείγμα της αγωνίας του, μα και της άποψης του ότι ο διανοούμενος οφείλει να αναλαμβάνει δράση στις δύσκολες καταστάσεις που περνάει ο τόπος του, η κατάθεση της Τατιάνας Γκρίτση-Μιλλιέξ, η οποία αναφέρει την αγωνία του, από τις πρώτες ημέρες του πραξικοπήματος να αντιδράσει στην επιβαλλόμενη κατάσταση.

Κάτι πρέπει να κάνουμε, να αντιδράσουμε...⁵⁹

Ο αντιδικτατορικός αγώνας δημιούργησε συνθήκες ώσμωσης διαφορετικών πολιτικών χώρων με διαφορετικό ιδεολογικό φορτίο, αποτελώντας ένα σημείο συνάντησης ανθρώπων με διαφορετικές διαδρομές και εν πολλοίς αντίρροπα διαμορφωμένες από το τραύμα του Εμφυλίου,⁶⁰ όπως ο Αλέξανδρος Κοτζιάς. Ώσμωση η οποία εντάθηκε στη συνέχεια. Το 1970 και 1971, σε συνέχεια των *Δεκαοχτώ Κειμένων*, βγαίνουν άλλοι δύο τόμοι που τιτλοφορούνται *Νέα Κείμενα*, από τις εκδόσεις Κέδρος και αυτά.⁶¹ Πέρα από τον αρχικό πυρήνα των *Δεκαοχτώ Κειμένων*, πλέον οι συνεργάτες έχουν αυξηθεί. Οι συμμετέχοντες είναι περισσότεροι με χαρακτηριστικότερους τον Ρίτσο, τον Βάρναλη, τον Αυγέρη και τον Χάκκα. Στον πρόλογο του πρώτου τόμου τονιζόταν η σύνδεση με τα *Δεκαοχτώ Κείμενα* και επισημαίνονταν το αίσθημα της ευθύνης που τους διακατέχει σε μια ιστορική συγκυρία προτάσσοντας την αξία της πνευματικής αντίστασης, όπως υπογραμμίζουν οι εκδότες Αναγνωστάκης, Κοτζιάς, Κουλουφάκος, Αργυρίου, Πεπονής, Ρούφος, Φραγκόπουλος.

...τη δίχως προηγούμενο κακοποίηση που γνώρισαν οι λέξεις τα τελευταία τούτα χρόνια...⁶²

⁵⁹ Επίσης, λίγες ημέρες μετά αναφέρεται στην πρόταση του Τσίρκα, για μια επίθεση σιωπής των πνευματικών ανθρώπων (βλ. Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέξ, Ημερολόγιο οχτώ ημερών (σ. 324-338), *Η λέξη*, τχ. 63-64, Απρίλης-Μάης 1987, σ. 329, 337) · Ο Φίλιππος Βλάχος, ιδρυτής των εκδόσεων *Κείμενα* θεωρούσε λανθασμένη αυτή τη στάση, καθώς πίστευε ότι ήταν απόδραση και όχι αντίσταση (βλ. Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας*, Αθήνα, Πόλις, 2015, σ. 403). Βέβαια, η αποστροφή που αισθάνονται οι συγγραφείς όταν πρέπει να στείλουν στον λογοκριτή τα έργα τους, δημιουργεί ένα ισχυρό άλλοθι για τη στάση της σιωπής (βλ. Δημήτρης Παπανικολάου, *Η τέχνη της χειρονομίας: ξαναδιαβάζοντας τα Δεκαοχτώ Κείμενα* (σ. 444-460), *Νέα Εστία*, τχ. 1743, 2002, σ. 444).

⁶⁰ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αντιδικτατορικός αγώνας στο εξωτερικό: Δυτική, στο Π. Σούρλας (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου: Η δικτατορία των συνταγματαρχών & η αποκατάσταση της δημοκρατίας* Γερμανία (σ. 429-439), Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2016, σ. 198.

⁶¹ Ευαγγελία Δασκαλά & Γιάννης Δημητρακάκης, *Δεκαοχτώ κείμενα, Νέα Κείμενα, Νέα Κείμενα 2*, στο Νάτσιν, Α., Καστρινάκη, Α., Δημητρακάκης, Ι., & Δασκαλά, Ε., *Η πεζογραφία στη μακρά δεκαετία του 1960*, Κάλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015, σ. 208. Ανάκτηση από: <http://83.212.175.100/jspui/handle/11419/2203>

⁶² *Νέα Κείμενα 1*, Αθήνα, Κέδρος, Χειμώνας 1971, σ. 9 · Ο δεύτερος τόμος, εκδίδεται μετά τον θάνατο του Σεφέρη και ο πρόλογος είναι αφιερωμένος σε αυτόν. Στον τόμο δημοσιεύεται η δήλωση του ποιητή κατά της χούντας και ποιήματα, όπου ξεχωρίζει το *Επί ασπαλάθων*, με σαφέστατους υπαινιγμούς εναντίον του καθεστώτος (βλ. *Νέα Κείμενα 2*, Αθήνα, Κέδρος, Χειμώνας 1971, σ.13-17).

Η *Συνέχεια*, που εκδίδεται από τον Κέδρο, κυκλοφορεί από τον Μάρτιο έως τον Οκτώβριο του 1973, αποτελεί το επόμενο εκδοτικό βήμα των *Δεκαοχτώ Κειμένων* και των *Νέων Κειμένων*.⁶³ Όπως και στις δύο τελευταίες εκδοτικές ενέργειες, έτσι και σε αυτή συνυπήρχαν άτομα διαφορετικού πολιτικού προσανατολισμού.⁶⁴ Υπεύθυνοι έκδοσης του περιοδικού αναλαμβάνουν ο Κοτζιάς, ο Μαρωνίτης και ο Αργυρίου, όπως σημειώνεται από το πρώτο τεύχος.⁶⁵ Το περιοδικό, εκτός του αντικαθεστωτικού του χαρακτήρα, διατυπώνει έναν ευρύτερα πνευματικά αντιστασιακό λόγο, καθώς εκτός των άλλων, αποτελεί κόμβο επικοινωνίας με τη διεθνή διανόηση. Ο λόγος που αρθρώνει Η *Συνέχεια* αποτελεί μια πράξη πνευματικής αντίστασης, στη σκόπιμα απολιτικοποιημένη κουλτούρα του κιτς, ένα άλλο πολιτισμικό παράδειγμα, ενάντια στη μονοφωνία που θέλει να επιβάλλει το καθεστώς.⁶⁶

Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς μεταγγίζει τα βιώματά του από τις ιστορικές συγκυρίες που βίωσε στο έργο του, επιλέγοντας ως πρωταγωνιστές αρνητικούς ήρωες, όπου μέσω αυτών αποτυπώνει το κακοφορμισμένο συλλογικό τραύμα.⁶⁷ Το έργο του χαρακτηρίζεται πολιτικό, αφού περιγράφει ανάγλυφα τους ήρωες σε συνάρτηση με τα ευρύτερα πολιτικοκοινωνικά γεγονότα. Ο κύριος όγκος του έργου καλύπτει αυτό που ο ίδιος έχει αποκαλέσει «Τριακονταετή Πόλεμο».⁶⁸ Η εργογραφία του πλούσια, φυσικά, ξεχωρίζει η πεζογραφία και η κριτικογραφία, οι μεταφράσεις, αλλά αξίζει να αναφερθούν και τα ιστορικά αφηγήματα. Από τα τελευταία θα επισημάνουμε αυτά που αναφέρονται στην ελληνική ιστορία: *Ο Εθνικός Διχασμός* (1974) και ο *Επίλογος στο Γουδί. Η δίκη των εξ* (1975), ενώ από τις μεταφράσεις *Το μηδέν και το άπειρο* (1960) και *Ο κομισάριος και ο γιόγκι και άλλα δοκίμια* (1962) του Καίσιερ και η *Ελένη* (1983) του Γκατζογιάννη. Πεζογραφικά εκκινεί με την *Πολιορκία* (1953), όπου πραγματεύεται τις εμφύλιες συγκρούσεις στην κατοχική Αθήνα. Συνεχίζει με το *Μια σκοτεινή υπόθεση*

⁶³ Κώστας Κουλουφάκος, *Λογοτέχνες και δικτατορία* (σ. 413-415), *Η Λέξη*, τχ. 63-64, Απρίλης-Μάης 1987, σ. 415.

⁶⁴ Δημήτρης Παπαγεωργάκης, *Το περιοδικό Η Συνέχεια (1973), Λογοτεχνία και κριτική*, διπλωματική εργασία, Αθήνα, ΕΚΠΑ, 2001, σ. 12.

⁶⁵ *Η Συνέχεια*, τχ. 1, 1973, σ. 2.

⁶⁶ Μιχάλης Μπακογιάννης, *Περιοδικό Η Συνέχεια*, Απέναντι στην επιβολή της σιωπής και στην επίφαση του διαλόγου, εισήγηση στην εκδήλωση *Δικτατορία-Λογοτεχνία-Λογοκρισία*, Αθήνα, 18.11.2015, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, ανάκτηση από: <https://www.oanagnostis.gr/periodiko-i-synecheia-apananti-stin-epivoli-tis-siopis-kai-stin-epifasi-toy-dialogoy-toy-mich-g-mpakogianni/>

⁶⁷ Γιάννης Κιουρτσάκης, *Αποχαιρετισμός, Αντί*, τ. 504, 1992, σ. 52 · Συγκαταλέγεται στους κορυφαίους μεταπολεμικούς πεζογράφους. Ειδικά στην αρχή της συγγραφικής του πορείας του αντιμετωπίστηκε εχθρικά καθώς δεν ήταν στρατευμένος σε μια εποχή που οι περισσότεροι συγγραφείς ήταν (βλ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αλέξανδρος Κοτζιάς: η αυτογνωσία ως αρετή, *Τα Νέα*, 2.10.1992, σ. 44).

⁶⁸ Εννοεί την περίοδο από το 1943-1973 (βλ. Άντα Κατσίκη-Γκίβαλου, Κατέγραψε την πολιτιστική ερήμωση των αστικών και λαϊκών στρωμάτων, *Η Εποχή*, 4.10.1992).

(1954) και τον *Εωσφόρο* (1959), όπου αποτυπώνει το θλιβερό αδιέξοδο, τις ματαιώσεις και τα διαβρωτικά νέα ήθη του Μεταπολέμου. Την επόμενη δεκαετία εμφανίζεται με το μυθιστόρημα *Η απόπειρα* (1964), όπου επικεντρώνεται στις συνέπειες του Εμφυλίου, ενώ με τον *Γενναίο Τηλέμαχο* (1972), εντός της δικτατορίας, συνθέτει μια αναπαράσταση της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Με την πτώση της χούντας εκδίδει το μυθιστόρημα *Αντιποίησις Αρχής* (1979) με άξονα τη δράση ενός χαφιέ κατά το τριήμερο των γεγονότων του Πολυτεχνείου. Έπεται η *Φανταστική περιπέτεια* (1985), ιστορία με ήρωα ένα παραλογοτέχνη και ολοκληρώνεται το έργο του με τα *Παιδιά του Κρόνου*, που πρόλαβε από τις επτά αρχικά σχεδιασμένες νουβέλες να γράψει τις τέσσερις (*Ιαγουάρος* 1987, *Η μηχανή* 1989, *Ο πυγμάχος* 1991, *Το σοκάκι* 1992), εξαιτίας του απροσδόκητου χαμού του.

2. Η Πολιορκία και το ιστορικό περικείμενο

σκαλίζοντας την άμμο με ακρωτηριασμένα δάχτυλα⁶⁹

2.1. Ερείπια και καχυποψία εκατέρωθεν του Έλβα

Ο Ψυχρός Πόλεμος διχοτόμησε την ευρωπαϊκή ήπειρο. Ο Έλβας, ως υδροκρίτης, επιμέρισε την Ευρώπη, σε Δύση και Ανατολή.⁷⁰ Στην Ανατολή κυριάρχησε ο κομμουνισμός και στη Δύση μια υβριδική μορφή καπιταλισμού, κρατικά ελεγχόμενη.⁷¹ Τα δύο μοντέλα συγκροτήθηκαν σε διακριτούς και ανταγωνιστικούς ιδεολογικούς πόλους, τη φιλελεύθερη δημοκρατία και τον μαρξισμό-λενινισμό.⁷²

Το τέλος των εχθροπραξιών βρίσκει την Ευρώπη γεμάτη ερείπια, βυθισμένη σε μια ανείπωτη δυστυχία. Ο Β΄ Παγκόσμιος ενέπλεξε σε μέγιστο βαθμό τον άμαχο πληθυσμό. Η καταπίεση, η πείνα και η εξαθλίωση κυριάρχησαν. Οι υλικές καταστροφές ήταν τεράστιες. Τα υποχωρούντα γερμανικά στρατεύματα και τα προελαύνοντα συμμαχικά ανατίναξαν μεγάλο μέρος του οδικού και μεταφορικού δικτύου, βυθίζοντας επιπλέον πολλά πλοία. Οι απώλειες αμάχων, όπως και οι αντίστοιχες στρατιωτικές ολοκληρώναν το μακάβριο πλαίσιο. Για πολλές εβδομάδες μετά τη λήξη του πολέμου υπήρχε φόβος για πυροδότηση κύματος ασθενειών. Επιπλέον, τα ζητήματα της διατροφής και της στέγασης ζητούσαν επιτακτικά λύση.⁷³

Η εναλλαγή καθεστώτων, προπολεμικών, κατοχικών και μεταπολεμικών δημιούργησε πολιτική όξυνση, καθώς αρκετοί εκπρόσωποι του πολιτικού

⁶⁹ Στίχος από το ποίημα *Ελπίγνωρ* του Σινόπουλου. Στη συλλογή *Μεταίχιμο* του 1951 (βλ. Τάκης Σινόπουλος, *Συλλογή I, 1951-1964*, Ερμής, Αθήνα, 1990, σ. 11).

⁷⁰ Κάποτε σύνορο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας με τους Γότθους και λοιπά βαρβαρικά φύλα (βλ. John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1991*, Πολιτική ιστορία, Γ. Δεμερτζίδης (μτφρ.), Αθήνα, Πατάκης, 2014, σ.30) · Στις 25 Απριλίου 1945 στην πόλη Τόργκαου στον Έλβα συναντήθηκαν, τα ερχόμενα από αντίθετες κατευθύνσεις συμμαχικά στρατεύματα. Λίγες ημέρες μετά η Γερμανία θα παραδινόταν άνευ όρων. Μόνο που η παράδοση θα πραγματοποιούνταν διακριτά: χρονικά και τοπικά, για το δυτικό και το ανατολικό μέτωπο (βλ. John Lewis Gaddis, *Ο Ψυχρός Πόλεμος, Οι συμφωνίες, οι συγκρούσεις, τα ψέματα, οι αλήθειες*, Ρ. Γεωργιάδου (μτφρ.), Αθήνα, Παπαδόπουλος, 2018, σ. 17-18) · Ο όρος Ψυχρός Πόλεμος εισήχθη από τον Τζορτζ Όργουελ για να αποτυπώσει την πολεμική διάθεση μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ (βλ. Odd Arne Westad, *The Cold War and the international history of the twentieth century*, in M.P. Leffler & O. A. Westad, (Eds.), *The Cold War*, V. 1 (pp. 1-19), Cambridge University Press, 2010, p. 3).

⁷¹ Odd Arne Westad, *Ο Ψυχρός Πόλεμος, Μια παγκόσμια ιστορία*, Δ. Γ. Κωνσταντινάκου (μτφρ.), Αθήνα, Πατάκης, 2021, σ. 196-197.

⁷² Mark Kramer, Power, politics, and the long duration of the Cold War, In *Reinterpreting the End of the Cold War* (S. Pons & F. Romero, Eds.), pp. 21-38, New York, Routledge, 2014, p. 21 · Ο Ψυχρός Πόλεμος εκτεινόταν και στον χώρο των ιδεών εκφράζοντας δύο διαφορετικά παραδείγματα: οι Αμερικάνοι την ατομική ελευθερία και την οικονομία της αγοράς και οι Σοβιετικοί την κοινωνική δικαιοσύνη και τον κολεκτιβισμό (βλ. Odd Arne The Cold War and the international history of the twentieth century, ... ο.π., p. 13).

⁷³ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, Ν. Σταματάκης & Ε. Αστερίου (μτφρ.), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012 σ. 13-14, 17-18, 22, 27).

κατεστημένου ήταν ανεπιθύμητοι λόγω της συνεργασίας τους με τους Γερμανούς. Η διάλυση των ελίτ, οικονομικών και πολιτικών, προκάλεσε κοινωνικό ρήγμα. Παράλληλα, η ολοκληρωτική κατάρρευση του δικαίου κατά τον πόλεμο εξοικείωσε με τη βία τον ευρωπαϊκό πληθυσμό. Η γερμανική κατοχή επομένως, δημιούργησε ένα τεκτονικό ρήγμα στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Ο πόλεμος σάρωσε τα πάντα.⁷⁴

Η μόνη πηγή υπερηφάνειας αποτελούσε το αντιστασιακό κίνημα. Ακόμα και στη Δύση, όπου η συλλογική ενοχή για την περιορισμένη μορφή που πήρε, λειτούργησε διασταλτικά για τον μύθο που χτίστηκε. Η Αντίσταση, είτε στις πραγματικές είτε στις μυθικές της διαστάσεις, λειτούργησε ως αντίβαρο του δωσιλογισμού. Η τιμωρία των συνεργατών των κατοχικών δυνάμεων, ξεκίνησε με τη λήξη των εχθροπραξιών,⁷⁵ όμως σύντομα περιορίστηκε, καθώς λειτουργούσε αποσταθεροποιητικά για τα αναδυόμενα καθεστώτα. Αν και πραγματοποιήθηκαν αρκετές δίκες, η κάθαρση ήταν ατελής.⁷⁶ Γεγονός αποτελεί, ότι οι δίκες επιχειρηματιών και αξιωματούχων διέφεραν ως προς την αντιμετώπιση των κατηγορουμένων. Η ανάγκη για συνέχιση του παραγωγικού βίου, καθιστούσε αναπόφευκτους τους συμβιβασμούς, με αποτέλεσμα ο κυνισμός αυτός να διαλύσει τις ψευδαισθήσεις για κάθαρση που γέννησε η Απελευθέρωση. Παράλληλα, η ανάγκη των ανθρώπων να

⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 36-37, 40.

⁷⁵ Στην Ελλάδα, την Γιουγκοσλαβία, την Πολωνία και την Ουκρανία έδρασαν πολυπληθείς αντιστασιακές ομάδες. Κρίσιμο ζήτημα αποτελούσε ο δωσιλογισμός, φαινόμενο εκτεταμένο στις υπό κατοχή ευρωπαϊκές χώρες. Έτερο κρίσιμο ζήτημα αποτελούσαν οι εμφύλιες συγκρούσεις που βάθυναν το ρήγμα. Η σημασία των συγκρούσεων αυτών μεταπολεμικά αποτελούσε ενδείκτη ότι ο πόλεμος δεν τελείωσε, ενώ σε αντίθεση με τον Β΄ Π.Π. όπου οι Γερμανοί υποχώρησαν, τώρα ο εχθρός παρέμενε στη χώρα εντείνοντας τη μνήμη της σύγκρουσης, γεγονός που διάβρωνε περαιτέρω τον κοινωνικό ιστό (Στο ίδιο, σ. 33-35, 41-42).

⁷⁶ Γεγονός ακατανόητο για τους αντιστασιακούς. Στη Δύση ήταν δύσκολο να υπάρξει κάθαρση στον δημόσιο τομέα, αφού η συνεργασία με τον κατακτητή ήταν ευρεία (βλ. Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος, Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2001, σ. 227-229) · Στην Ιταλία, ο Τολιάτι, ηγέτης του ΚΚΙ, λόγω της τεράστιας έκθεσης μεγάλου ποσοστού Ιταλών στο φασιστικό καθεστώς, κατανοούσε ότι η κάθαρση δεν μπορούσε να επιτευχθεί. Έτσι, τάχθηκε υπέρ της αμνηστίας που ωφέλησε χιλιάδες φασίστες, προκαλώντας διάχυτη έκπληξη (βλ. John Lamberton Harper, *Ο Ψυχρός Πόλεμος*, Κ. Σκορδούλης (μτφρ.), Αθήνα, Gutenberg, 2021, σ. 111) · Στην Ελλάδα, οι μεταπολεμικές εκκαθαρίσεις πραγματοποιήθηκαν εναντίον της Αριστεράς, γεγονός μοναδικό εκείνη την περίοδο. Η υποβάθμιση της αξίας της ανθρώπινης ζωής ελέω του πολέμου έκανε το αίτημα της θανατικής ποινής να μη φαντάζει ακραίο. Μεγάλη δημοσιότητα έλαβαν οι δίκες διανοούμενων, όπως στην περίπτωση του Μπραζιγιάκ στο Παρίσι το 1945. Τα κριτήρια με τα οποία κάποιοι καταδικάζονταν και τα κριτήρια με τα οποία κάποιοι θεωρούνταν κριτές ήταν ενίοτε δυσδιάκριτα. Ο Καμύ ήταν από αυτούς που θεώρησε πως ήταν άδικο να καταδικάζονται άνθρωποι για τις ιδέες τους, όποιες κι αν ήταν αυτές (Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 44-45, 48, 51) · σε αντίθεση με τον Σαρτρ και τον Μποβουάρ που υποστήριζαν την εκτέλεση της ποινής (βλ. Ronald Aronson, *Camus and Sartre: The story of a friendship and the quarrel that ended it*. University of Chicago Press, 2004, p. 51) · Είναι γεγονός πως οι πολιτικές ταυτότητες εκείνη την περίοδο ήταν ιδιαίτερα ρευστές. Υπήρχαν και κάποιοι που διέγραφαν πορεία σε τεθλασμένη γραμμή, εκκινώντας από το Λαϊκό Μέτωπο και απολήγοντας στο Βισύ. Χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιας πορείας αποτέλεσε ο Φρανσουά Μιτεράν (βλ. Enzo Traverso, *Τι απέγιναν οι διανοούμενοι*, Ν. Κούρκουλος (μτφρ.), Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2014, σ. 46).

αποστρέψουν το βλέμμα τους από το αποτρόπαιο παρελθόν δημιούργησε την τάση για απόρριψη των δυσάρεστων αναμνήσεων. Η συλλογική αυτή λήθη πυροδότησε μύθους που πάνω τους στηρίχτηκε η μεταπολεμική ανάκαμψη. Οι μεταπολεμικές δίκες δωσιλόγων στην ανατολική Ευρώπη εμπεριείχαν και εκκαθαρίσεις εσωτερικών απειλών των κομμουνιστικών καθεστώτων.⁷⁷ Η πλειονότητα του πληθυσμού στο ανατολικό μπλοκ δεχόταν παθητικά τη μοίρα του.⁷⁸ Οι εκκαθαρίσεις στην Ανατολική Ευρώπη ήταν εκτεταμένες. Διεξήχθησαν δίκες-παρωδία, αντίστοιχες με τη δεκαετία του '30.⁷⁹ Κοινός παρονομαστής των δικών αυτών ήταν η υπενθύμιση, άμεση ή έμμεση, του κινδύνου της Δύσης.⁸⁰

Ο φόβος για επάνοδο στη μεσοπολεμική περίοδο που απόληξή της αποτέλεσε ο πόλεμος, έκανε το αίτημα για αλλαγή πιο έντονο.⁸¹ Τα κόμματα της Αριστεράς είχαν αυξήσει το κύρος τους λόγω της συμμετοχής των μελών τους στην Αντίσταση. Στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογικές αναμετρήσεις καταγράφηκε αύξηση των ποσοστών των κομμουνιστικών κομμάτων, η οποία οφειλόταν και στην αρχική σύμπλευση με τα σοσιαλιστικά κόμματα και στην τακτική αποφυγής ρήξης με τα αστικά καθεστώτα. Παρά ταύτα, η Αριστερά δεν κατάφερε να αποκτήσει κυβερνητική προοπτική. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, σε αντίθεση με τον προηγούμενο, δεν επέφερε ριζοσπαστικοποίηση, αλλά παρήγαγε την επιθυμία για ομαλότητα. Ο πόλεμος άλλαξε τον ρόλο του σύγχρονου κράτους, όπου αντικατόπτριζε την επιθυμία των ανθρώπων

⁷⁷ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 51-52, 56, 61-62, 175.

⁷⁸ Το '50-'51 ήταν δύσκολο να εντοπίσεις οποιαδήποτε μορφή ενεργής αντιπολίτευσης στην Ανατολική Ευρώπη. Διακρινόταν μόνο μια μορφή παθητικής αντίστασης νεανικής υποκουλτούρας (βλ. Anne Applebaum, *Σιδηρούν Παραπέτασμα, Συνθλίβοντας την Ανατολική Ευρώπη 1944-1956*, Κ. Κουρεμένος (μτφρ.), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2016, σ. 412-415).

⁷⁹ Εξαίρεση κατά κάποιο τρόπο αποτελεί η Ανατολική Γερμανία μια και βρισκόταν στο επίκεντρο της διεθνούς ειδησεογραφίας και οι Σοβιετικοί δεν προέβησαν σε εκτεταμένες εκκαθαρίσεις ούτε σε δίκες-παρωδία (βλ. Anne Applebaum, *Σιδηρούν Παραπέτασμα, ... ο.π.*, σ. 276, 282, 284-286) · Από το 1948 ήδη είχε αρχίσει να αναπτύσσεται ένα κύμα αντισημιτισμού με την *Πράβντα* να δίνει τον τόνο θέτοντας στο στόχαστρο τους Εβραίους, Κατόπιν ακολούθησε ένα κύμα διώξεων εναντίον τους. (βλ. Timothy Snyder, *Αιματοβαμμένες χώρες, Η Ευρώπη μεταξύ Χίτλερ και Στάλιν*, Α. Παππάς (μτφρ.), Αθήνα, Παπαδόπουλος, 2017, σ. 409).

⁸⁰ Οι ποινές που επιβλήθηκαν στις δίκες αυτές ήταν βαρύτερες. Το κράτος έπρεπε να φαντάζει μόνιμα σε καθεστώς πολιορκίας από τη Δύση. Αν και ο κύριος διακηρυγμένος στόχος ήταν οι αστοί και οι αγρότες, αυτοί που εν τέλει στοχοποιούνταν ευκολότερα ήταν οι διανοούμενοι (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 188, 192-193, 195). · Ο μακαρθισμός αποτελεί το σύστοιχο παράδειγμα της αμερικανικής πολιτικής, όπου η αναζήτηση εσωτερικών εχθρών υποδήλωνε ένα κράτος υπό απειλή, λειτουργώντας προληπτικά για τυχόν φυγόκεντρες δυνάμεις (βλ. John Lewis Gaddis, *Ο Ψυχρός Πόλεμος ... ο.π.* σ. 61).

⁸¹ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 64.

για ασφάλεια.⁸² Στις καθολικές χώρες που ήταν συντηρητικές, οι χριστιανοδημοκράτες, οι οποίοι ήταν και αντικομμουνιστές, επικράτησαν.⁸³

Η μεταπολεμική αποκατάσταση προχωρούσε με γοργούς ρυθμούς. Μέχρι το 1947 είχε αποκατασταθεί το δίκτυο μεταφορών. Το ίδιο έτος όμως, η Ευρώπη δοκιμάστηκε από έναν δριμύ χειμώνα που προκάλεσε μεγάλες καταστροφές και ένα θερμό καλοκαίρι που περιόρισε τη σοδειά. Η εξαφάνιση της γερμανικής οικονομίας, επέτεινε το πρόβλημα. Οι Αμερικανοί ήταν αποφασισμένοι να βοηθήσουν στην ανάταξή της, δίχως τη βοήθεια ή την έγκριση των Σοβιετικών. Η κρίση στην Ευρώπη γεννούσε φόβο για παλινδρόμηση σε πολιτικά πάθη του μεσοπολέμου, ο κομμουνισμός φάνταζε ελκυστικός στους εξαθλιωμένους Ευρωπαίους.⁸⁴

Στις 12 Μαρτίου 1947, Ο πρόεδρος των ΗΠΑ, Τρούμαν, με αφορμή ευρύτερες γεωπολιτικές εξελίξεις εισηγήθηκε την παροχή αμερικανικών κεφαλαίων σε Ελλάδα και Τουρκία, με τις ΗΠΑ να αναλαμβάνουν τον ρόλο της Βρετανίας, που πλέον αδυνατούσε τον να εκπληρώσει. Το ομώνυμο δόγμα παρουσίαζε την παρέμβαση στην Ευρώπη ως πάλι ανάμεσα στην πολιτική ελευθερία και τον ολοκληρωτισμό.⁸⁵ Μοιραία λοιπόν, προέκυψε το σχέδιο του υπουργού εξωτερικών των ΗΠΑ Τζορτζ Μάρσαλ. Οι ΗΠΑ είχαν ήδη προσφέρει μεγάλη οικονομική βοήθεια. Στις 5 Ιουνίου του '47 στο Χάρβαρντ ο Μάρσαλ εξήγγειλε το σχέδιό του, ένα Πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Ανασυγκρότησης, διάρκειας τεσσάρων ετών (1948-1952).⁸⁶ Στο σχέδιο δε θα συμμετείχαν χώρες τις ανατολικής Ευρώπης, κανένα από τα μελλοντικά δηλαδή κομμουνιστικά κράτη.⁸⁷

⁸² Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 64-69, 73, 79-82 · Η κυριαρχία των χριστιανοδημοκρατών στη Δύση έκανε την προοπτική ενός τρίτου δρόμου, όπως ήθελαν να τον εκφράσουν οι σοσιαλιστές, ανέφικτη βλ. (John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου...* ο.π σ. 87)

⁸³ Στην περίπτωση της Ιταλίας και της Γερμανίας, αυτό επιτεύχθηκε με χείρα βοήθειας από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού (βλ. Στο ίδιο, σ. 22, 81) · Η CIA διοργάνωσε μυστική χρηματοδότηση των χριστιανοδημοκρατών, υποκινώντας παράλληλα εκστρατεία αποστολής αλληλογραφίας από Ιταλοαμερικάνους προς τη μητρόπολή τους με σκοπό τον επηρεασμό συγγενών και φίλων. Ο στόχος επιτεύχθηκε. Οι κομμουνιστές ηττήθηκαν (βλ. John Lewis Gaddis, *Ο Ψυχρός Πόλεμος ...* ο.π. σ. 216).

⁸⁴ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 84-85, 87-88.

⁸⁵ John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου...* ο.π. σ. 44-45.

⁸⁶ John Lewis Gaddis, *Ο Ψυχρός Πόλεμος, ...* ο.π., σ. 50, 215 · Το Σχέδιο Μάρσαλ ήταν κάτι παραπάνω από οικονομική βοήθεια. Αντιπροσώπευε μια κοινότητα χωρών που ασπάζονταν κοινές ιδέες και συγκροτούσε αυτό που πολύσημα εκφράζει η λέξη Δύση (βλ. William I. Hitchcock, *The Marshall Plan and the creation of the West*, in M.P. Leffler & O. A. Westad, (Eds.), *The Cold War*, V. 1 (pp. 154-174), Cambridge University Press, 2010, p. 23, 31-32) · Στόχευαν στην αποφυγή του μεγαλύτερου κινδύνου, σύμφωνα με έκθεση της CIA τον Απρίλη του '47, την άνοδο του κομμουνισμού από μια ενδεχόμενη οικονομική κατάρρευση της Ευρώπης (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 94-96, 98-99).

⁸⁷ Η ΕΣΣΔ ερμήνευσε το Σχέδιο Μάρσαλ ως ένα σχέδιο επέκτασης το Δόγματος Τρούμαν, ως ενίσχυσης των δυτικοευρωπαϊκών κρατών σε ένα αντισοβιετικό μπλοκ και ως μέτρο εξυπηρέτησης της

Οι Σοβιετικοί αυτό που επιθυμούσαν πρωτίστως ήταν η εδαφική επέκταση που εκτός του κύρους προσέδιδε και ασφάλεια, καθώς δημιουργούσε μια ασφαλή ζώνη με τη Γερμανία. Στον λόγο του Στάλιν στις 9 Φλεβάρη του 1946 αποτυπωνόταν η καχυποψία έναντι της Δύσης.⁸⁸ Τα εδάφη μεταξύ Γερμανίας και ΕΣΣΔ πέρασαν στη σφαίρα επιρροής της δεύτερης και υιοθέτησαν αντίστοιχα πολιτικά συστήματα.⁸⁹ ΗΠΑ και Βρετανία είχαν προσανατολιστεί στην ανασυγκρότηση της Γερμανίας και της διακριτής διοίκησής της σε σχέση με τους Σοβιετικούς. Οι τελευταίοι δεν ήταν σύμφωνοι. Σε μια σειρά συναντήσεων για τη μεταπολεμική τύχη της Γερμανίας, στο Πόντσαμ (17.07.45-02.08.45), στις συζητήσεις της Μόσχας τον Μάρτη και τον Απρίλη του 1947, στη συνάντηση των υπουργών εξωτερικών τους στο Λονδίνο (25.11.47-16.12.47), οι πρώην συμμαχικές δυνάμεις διαπίστωσαν ότι οι θέσεις τους πόρρω απείχαν. Εξάλλου, δύο μήνες νωρίτερα ο Στάλιν είχε ιδρύσει την Κομινφόρμ, συγκαλώντας συνάντηση στην Πολωνία, στη Σκάρλα Πορέμπα τον Σεπτέμβρη του '47, στην προσπάθειά του να συντονίσει ένα κοινό μέτωπο ενάντια στο Σχέδιο Μάρσαλ. Μετά τη συνάντηση αυτή τα κομμουνιστικά κόμματα στη Δύση ακολούθησαν πιο ριζοσπαστική πολιτική.⁹⁰

Κατά τη διάρκεια της σύσκεψης του Λονδίνου, τον Ιούνιο του '48, οι Δυτικοί Σύμμαχοι ανακοίνωσαν την πρόθεσή τους για δημιουργία δυτικογερμανικού κράτους.⁹¹ Η αντίδραση της ΕΣΣΔ κορυφώθηκε με τον Αποκλεισμό του Βερολίνου τον ίδιο μήνα, ο οποίος, άμεσα ή έμμεσα, είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία διακριτών κρατικών οντοτήτων στη Γερμανία, τη δέσμευση των ΗΠΑ για στρατιωτική παρουσία στον ευρωπαϊκό χώρο και την επανεξέταση από τη Δύση του ζητήματος της στρατιωτικής ασφάλειας. Το 1949, ως φυσικό επακόλουθο των διεργασιών στο δυτικό στρατόπεδο, επήλθε η δημιουργία του ΝΑΤΟ.⁹²

αμερικανικής οικονομίας (βλ. Geoffrey Roberts, 1994, *Moscow and the Marshall plan: Politics, ideology and the onset of the cold war*, 1947, *Europe-Asia Studies*, 46:8, 1371-1386, p. 1376).

⁸⁸ Vladimir O. Pechatnov, *The Soviet Union and the world 1944-1953*, in M.P. Leffler & O. A. Westad, (Eds.), *The Cold War*, V. 1 (pp. 90-11), Cambridge University Press, 2010, p. 100 · Ενδεικτικό της προϊούσης αμοιβαίας καχυποψίας ήταν και η αναφορά του Τσώρτσιλ για το «σιδηρούν παραπέτασμα», τον Μάρτη του 1946, στο Φούλτον του Μιζούρι. Στην εκδήλωση παρευρισκόταν και ο Τρούμαν, που τον χειροκρότησε, δείγμα της προσυνεννόησής -σύμπλευσής τους (βλ. Hugh Thomas, *Armed Truce, The beginning of the Cold War 1945-46*, London, Hamish Hamilton, 1986, p. 508).

⁸⁹ Τη μοναδική κομμουνιστική χώρα που δεν ήλεγχε ο Στάλιν ήταν η Γιουγκοσλαβία. Η πλήρης ρήξη επήλθε το 1948. Οι επιθέσεις στον Τίτο κορυφώθηκαν τα επόμενα χρόνια που έφτασε στο απόγειο η προσωπολατρία του Στάλιν εν μέσω δικών και εκκαθαρίσεων. Ένας από τους λόγους της δυσaréσκειας του Στάλιν έναντι του Τίτο ήταν η υποστήριξη του δεύτερου στον Εμφύλιο στους Έλληνες κομμουνιστές, πράξη που έβρισκε αντίθετο τον Στάλιν, καθώς η Ελλάδα ανήκε στο δυτικό στρατόπεδο (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 129-130, 139, 140-141, 144-145).

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 122, 124-125, 143-144.

⁹¹ John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου...* ο.π. σ. 46.

⁹² Οι ΗΠΑ επομένως, εγκατέλειψαν την πολιτική του απομονωτισμού, Στο δυτικό στρατόπεδο προέκυψαν συνεργασίες, όπως η «Συμφωνία της Μπενελούξ» (1948), η «Διακήρυξη Σούμαν» (1950)

Ο Ψυχρός Πόλεμος εκτός από την πόλωση στην πολιτική και τον οικονομικό ανταγωνισμό, επέφερε και έντονο ιδεολογικό χάσμα ανάμεσα στις φιλελεύθερες δημοκρατικές ιδέες και τον μαρξισμό-λενινισμό. Χάσμα το οποίο αποτέλεσε το σκηνικό του ανταγωνισμού του δυτικού και ανατολικού συνασπισμού.⁹³ Το δόγμα Ζντάνωφ των δύο πολιτισμών κυριάρχησε στον ψυχροπολεμικό κόσμο,⁹⁴ σύμφωνα με το οποίο, θα γινόταν λόγος για «δύο κόσμους», έναν προοδευτικό υπό την ΕΣΣΔ και έναν αντιδραστικό υπό τις ΗΠΑ.⁹⁵ Οι διαφορετικές ιδεολογίες καλλιέργησαν διαφορετικές συλλογικές ερμηνείες για την ιστορία, την κοινωνία, τις ανθρώπινες σχέσεις και το μέλλον της ανθρωπότητας. Ο Ψυχρός Πόλεμος δε διαμόρφωσε μόνο μεγάλες αφηγήσεις, αλλά και τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τη συμπεριφορά των ανθρώπων, δημιουργώντας κοινές εμπειρίες σε όσους μοιράζονταν μια κοινή ερμηνεία. Παράλληλα όμως, δημιούργησε και εναλλακτικές προσεγγίσεις στις συλλογικές ερμηνείες, οι οποίες δεν αμφισβητούνταν μόνο από το αντίπαλο στρατόπεδο, αλλά δέχονταν κριτική και εκ των έσω. Επομένως, ο Ψυχρός Πόλεμος δε δύναται να οριστεί μονοδιάστατα ως μια κατάσταση αυστηρού ελέγχου σε ένα διπολικό κόσμο, ούτε να προσεγγιστεί ουσιοκρατικά. Κάποιοι βίωσαν κενά μεταξύ πολιτικών εξαγγελιών και καθημερινότητας και έτσι ήρθαν σε αντίθεση και με τις δύο ερμηνείες.⁹⁶

Ο πνευματικός κόσμος στην πρόιμη μεταπολεμική περίοδο ήταν απογοητευμένος. Ο Αντόρνο, αυτοεξόριστος στις ΗΠΑ, υπογράμμιζε, πως το να γράφει κανείς ποιήματα, μετά το Άουσβιτς είναι βάρβαρο. Η *Φούγκα του θανάτου* (1952), του Τσέλαν, αποτύπωνε τη βαθιά ήττα της ανθρωπότητας. Είναι γεγονός, πως περισσότερο από άλλες μορφές τέχνης, η λογοτεχνία επωμίστηκε την αναζήτηση του νοήματος των καταστροφικών γεγονότων του πολέμου.⁹⁷

και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (1951), που ενίσχυαν τους εμπορικούς δεσμούς των δυτικών χωρών και είχαν χαρακτήρα συμμαχίας μεταξύ τους (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 146-147, 149, 155-157).

⁹³ Mark Kramer, 1999, Ideology and the cold war. *Review of International Studies*, 25(4), pp. 539-576, p. 573.

⁹⁴ Κατά τη διάρκεια σύγκλησης της Κομινφόρμ ο Ζντάνωφ παρουσίασε την έκθεσή του, που είχε ετοιμάσει μαζί με τον Μολότωφ και τον Στάλιν, αναδεικνύοντας την ΕΣΣΔ ως τον ένα πόλο του διπολικού συστήματος που είχε διαμορφώσει μια νέα ισορροπία δυνάμεων (βλ. Silvio Pons, *The global revolution: A history of international communism 1917-1991*. OUP Oxford, 2014, p. 163).

⁹⁵ Timothy Snyder, *Αιματοβαμμένες χώρες, ...*, ο.π., σ. 398.

⁹⁶ Giles Scott-Smith & Joes Segal, Introduction in Scott-Smith (pp. 1-9), G., Segal, J., & Romijn, P. (2012). *Divided dreamworlds?: the cultural cold war in East and West* (p. 248). Amsterdam University Press, p. 1-2.

⁹⁷ Ian Kershaw, *Η Ευρώπη σε δίνη* (1950-2017), Μ. Αστερίου (μτφρ.), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2020, σ. 182, 189 · «ο θάνατος είναι μάστορας από τη Γερμανία το μάτι του είναι γαλανό / σε πετυχαίνει η μολυβένια του σφαίρα σε πετυχαίνει στο ψαχνό» (βλ. Paul Celan, *Μήκων και μνήμη*, Ι. Αβραμίδου (μτφρ.), Αθήνα, Νεφέλη, 2007, σ. 67) · Αξίζει να σημειωθεί ότι στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο άνθισε και το μυθιστόρημα κατασκοπίας, το λεγόμενο, για ευνόητους λόγους, μυθιστόρημα του Ψυχρού Πολέμου (βλ.

Με τον Ψυχρό Πόλεμο η Ανατολική Ευρώπη αποκόπηκε από την υπόλοιπη ήπειρο. Αυτή η απόσταση ενέτεινε το χάσμα με τη Δύση και επιβεβαίωσε την περιφερειακή τους θέση. Η σοβιετική καταστολή και η αδιαφορία των δυτικών διανοούμενων δημιούργησαν υπαρξιακό ζήτημα, όπως αποτυπώνεται και στο βιβλίο *Η αιχμάλωτη σκέψη* (1953) του Τσέσλαβ Μίλος.⁹⁸

Η Γερμανία κειτόταν ερειπωμένη. Ήδη από το 1933 αρκετοί διανοούμενοι είχαν αυτοεξοριστεί. Κάποιοι παραμένοντες είχαν περάσει στο ανατολικό τμήμα, όπως ο Μπρεχτ. Η πνευματική αφυδάτωση, αλλά και η εσωστρέφεια διήρκεσαν καιρό. Ελάχιστοι ήταν πρόθυμοι να θέσουν το δάχτυλο επί τον τύπον των ήλων. Ένας από αυτούς ήταν ο Γιάσπερς, με το πόνημά του *Το ζήτημα της γερμανικής ευθύνης* (1946),⁹⁹ αλλά και ο Καίπεν στα *Περιστέρια στη χλόη* (1951), που σκιαγραφεί με ειλικρίνεια την ανασφάλεια στη μεταπολεμική και ηττημένη Γερμανία. Επίσης, ο Μπελ παρουσιάζεται κριτικός έναντι του κόσμου που αναδύεται λόγω της έκπτωσης των αξιών.¹⁰⁰

Η Βρετανία, βυθισμένη στην εσωστρέφεια, διατήρησε μια ιδιαίτερη σχέση με την υπόλοιπη πνευματική Ευρώπη.¹⁰¹ Ελάχιστα έργα παρήγαγε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Αξίζει να σημειωθεί η περίπτωση του Όργουελ, όπου στα χαρακτηριστικά του έργα, *Η φάρμα των ζώων* (1945) και *1984* (1948), στρεφόταν κατά του ολοκληρωτισμού.¹⁰²

Βασιλική Λαλαγιάννη, Το μυθιστόρημα του Ψυχρού Πολέμου: το αγγλικό και το γαλλικό παράδειγμα, στο Θ. Καρβουνάρακης (επιμ.), *Ο Ψυχρός Πόλεμος, μία διεπιστημονική προσέγγιση* (σ. 497-509), Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2012, σ. 497).

⁹⁸ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 202-203 · Czesław Miłosz, *Η αιχμάλωτη σκέψη*, Α. Παππάς (μτφρ.), Αθήνα, Παπαδόπουλος, 2017, σ. 77, 264.

⁹⁹ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. σ. 204-205 · «Υπήρξαμε πολίτες αυτού του κράτους την εποχή κατά την οποία διαπράχθηκαν τα εγκλήματα από ένα καθεστώς (...) που ισχυριζόταν ότι είναι η Γερμανία (...) δεν αντιμετώπισε καμιά αντίσταση» (βλ. Karl Jaspers, *Το πρόβλημα της γερμανικής ευθύνης*, Στ. Ροζάνης (μτφρ.), Αθήνα, Έρασμος, 2016, σ. 68) · Η πολύπλοκη σχέση με τον ναζισμό αποτυπώνεται και στην αυτοβιογραφία του Γκρας (2006), όπου αποκαλύπτει ότι σε ηλικία δεκαέξι ετών εντάχθηκε στα Ες Ες: «Το επόμενο φύλλο πορείας κατέστησε σαφές πού θα εκπαιδευόταν ο νεοσύλλεκτος, ο οποίος έφερε το όνομά μου: σε ένα πεδίο βολής των Ενόπλων Ες Ες ...» (βλ. Γκύντερ Γκρας, *Ξεφλουδίζοντας το κρεμμύδι*, Τ. Σιέτη (μτφρ.), Αθήνα, Οδυσσέας, 2007).

¹⁰⁰ «...βρισκόμασταν στο πεδίο αντιπαράθεσης, ανατολικός κόσμος, δυτικός κόσμος (...) Η Γερμανία είχε σπάσει στα δύο» (βλ. Wolfgang Koeppen, *Περιστέρια στη χλόη*, Β. Τσαλής (μτφρ.), Αθήνα, Κριτική, 2016, σ. 12) · «Οι παράγκες ήταν χτισμένες πάνω στα ερείπια, ξεφύτρωναν μέσα από καμένες και γκρεμισμένες προσόψεις...» (βλ. Χάινριχ Μπελ, ...και δεν είπε λέξη, Β. Τριανταφύλλη (μτφρ.), Αθήνα, Γράμματα, 1987, σ. 26).

¹⁰¹ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. σ. 205-206 · Απασχολούσε περισσότερο το ζήτημα της εθνικής παρακμής, γεγονός που επισημάνθηκε και από τον Τ.Σ. Έλιοτ: «...η εποχή μας είναι μια εποχή παρακμής». Η αλήθεια είναι πως στο έργο του αναφέρεται στην ανάγκη διάσωσης της κοινής ευρωπαϊκής κουλτούρας (βλ. T.S. Eliot, *Σημειώσεις για τον ορισμό της κουλτούρας*, Ν. Ησαΐα (μτφρ.), Αθήνα, Πλέθρον, 1980, σ. 21, 156).

¹⁰² *Η φάρμα των ζώων* αποτελεί μια σάτιρα του σταλινισμού: «... η Επανάσταση τώρα τελείωσε. Η εκτέλεση των προδοτών σήμερα ήταν η τελική φάση. Ο εχθρός απ' έξω κι από μέσα νικήθηκε.» (βλ. Τζωρτζ Όργουελ, *Η φάρμα των ζώων*, Ν. Μπάρτη (μτφρ.), Αθήνα, Κάκτος, 1979, σ. 96) · «Το έγκλημα της σκέψης είναι τρομερό πράγμα, παλιόφιλε (...) Είναι ύπουλο. Σε κυριεύει χωρίς να το ξέρεις.» (βλ.

Η πνευματική ζωή στην Ιταλία ήταν έντονα πολιτικοποιημένη ελέω και της πρόσφατης ιστορικής της διαδρομής. Φασιστικό κράτος, καταλήφθηκε στη συνέχεια από τους Γερμανούς, απελευθερώθηκε από τους Συμμάχους. Επιπλέον, διέθετε Κομμουνιστικό Κόμμα με έντονη επιρροή, το οποίο, σε αντίθεση με άλλα κομμουνιστικά κόμματα της Ευρώπης, διακρινόταν για τη σχέση του με τους διανοούμενους. Παρόλα αυτά, με τη σύγκληση της Κομινφόρμ, και την κριτική που δέχτηκε ο ηγέτης του κόμματος, ο Τολιάτι, υιοθέτησε μια πιο αρτηριοσκληρωτική στάση προκαλώντας την αντίδραση μέρους των διανοούμενων του κόμματος. Κάποιοι από αυτούς, όπως ο Βιτορίνι, αποχώρησαν.¹⁰³ Η πολιτικοποίηση της διάνοησης αποτυπώθηκε στα πρώιμα μεταπολεμικά έργα. Ο Βιτορίνι στο *Οι άνθρωποι και οι άλλοι* (1945) εστίασε στην Αντίσταση,¹⁰⁴ ο Κάρλο Λέβι με το έργο του *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι* (1945) αποτύπωσε πτυχές της φασιστικής Ιταλίας.¹⁰⁵ Ο Μαλαπάρτε, κάποτε φασίστας, δείγμα και αυτό της αυξημένης έκθεσης των διανοούμενων στο μακροχρόνιο καθεστώς του Μουσολίνι, με το *Καπούτ* (1944) και το *Δέρμα* (1949) συγκέρασε την καταστροφή με την ηθική κατάπτωση που προκάλεσε ο πόλεμος.¹⁰⁶ Ο Πρίμο Λέβι αποτύπωσε τις εμπειρίες του από το Άουσβιτς στο *Αν αυτό είναι ο άνθρωπος* (1947).¹⁰⁷

Τζωρτζ Όργουελ, 1984, Ν. Μπάρτη (μτφρ.), Αθήνα, Κάκτος, 1978, σ. 255) · Ο πόλεμος στη Βρετανία είχε παραγάγει ελάχιστα έργα αναφοράς. Θα μπορούσε να αναφερθεί η περίπτωση του Ήβλυν Γουό, όπου με το καυστικό του τρόπο προσέγγισε το πεδίο μάχης. Στην τριλογία του πολέμου *Ξίφος της τιμής* (1952-1961), είναι χαρακτηριστική η περιγραφή του για τη μοναχική επίθεση ενός Βρετανού εναντίον ενός γερμανικού περιπόλου, καταλήγοντας ότι ο Κλαούζεβιτς δεν έχει αναφέρει κάτι αντίστοιχο (βλ. Evelyn Waugh, *Sword of Honour*, London, Penguin, 1965, p. 646).

¹⁰³ Μία από τις ιδιαιτερότητες του πνευματικού κόσμου της Ιταλίας ήταν η εκτεταμένη έκθεση στο φασιστικό καθεστώς, γεγονός που εγείρε ζητήματα ηθικής φύσης. Ο Βιτορίνι είχε λάβει βραβεία, ο Ροσελίνι χρηματοδότηση για τις ταινίες του, ενώ ο Ντε Σίκα διακρίθηκε ως ηθοποιός (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 206-209).

¹⁰⁴ «Ο καταδιωγμένος και ο καταπιεσμένος πίνει τις ίδιες του τις αλυσίδες και οπλίζεται μ' αυτές. Όχι για να εκδικηθεί, αλλά για να ελευθερωθεί. Κι αυτός επίσης είναι ο άνθρωπος (...) και οι παρτιζάνοι (...) οτιδήποτε προέρχεται από τον καταπιεσμένο κόσμο κι αγωνίζεται για τον άνθρωπο. Αυτό είναι επίσης ο άνθρωπος» (βλ. Έλιο Βιτορίνι, *Οι άνθρωποι και οι άλλοι*, Γ. Λαμπιδώνης (μτφρ.), Αθήνα, Αστάρτη, 1984, σ. 143).

¹⁰⁵ «Γιατί ο φασισμός σκεπάζει και κλωσάει κάθε διαφθορά.» (βλ. Κάρλο Λέβι, *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι*, Ρ. Μπούμη-Παπά (μτφρ.), Αθήνα, Οδυσσέας, 1979, σ. 28).

¹⁰⁶ «...γκέτο της Βαρσοβίας...Κάθε τόσο ήμουν αναγκασμένος να περνάω πάνω από έναν νεκρό (...) κάθε τόσο σκόνταφτα σε ένα πτώμα ξαπλωμένο στο πεζοδρόμιο» (βλ. Κούρτσιο Μαλαπάρτε, *Καπούτ*, Π. Σκόνδρος (μτφρ.), Αθήνα, Μεταίχμιο, 2007, σ. 141) · «Μόλις οι δυστυχείς κάτοικοι των απελευθερωμένων χωρών έσφιγγαν το χέρι των ελευθερωτών τους, άρχιζαν να σαπίζουν, να βρωμάνε (...) Ίσως ήταν γραμμένο πως η ελευθερία της Ευρώπης έπρεπε να γεννηθεί όχι από την απελευθέρωσή της, αλλά από την πανούκλα» (βλ. Κούρτσιο Μαλαπάρτε, *Το δέρμα*, Α. Χρυσοστομίδης (μτφρ.), Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 43-44).

¹⁰⁷ «Γιατί είμαστε νικημένοι, συντριμμένοι (...) ακόμα και αν επιστρέψουμε.» (βλ. Primo Levi, *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, Χ. Σαρλικιώτη (μτφρ.), Αθήνα, Άγρα, 2000, σ. 181)

Το Παρίσι, από την Απελευθέρωση και έπειτα, διέθετε τους πιο επιδραστικούς και πολιτικοποιημένους διανοούμενους.¹⁰⁸ Ο Καμύ και ο Σαρτρ εξέφραζαν απόλυτα την ανάγκη για ανανέωση της γαλλικής κοινωνίας, συγκροτούσαν τον ιδεολογικό κανόνα της εποχής και διατύπωναν μια εναλλακτική φωνή στην Αριστερά σε σχέση με τον κομμουνισμό, παραμένοντας την ίδια ώρα κριτικοί έναντι του καπιταλισμού.¹⁰⁹ Το 1946 στη Γαλλία πραγματοποιήθηκε μια σημαντική πολιτική δίκη. Ο Κραβτσένκο, σοβιετικός γραφειοκράτης αυτομολήσας στις ΗΠΑ, εξέδωσε τα απομνημονεύματά του και προκάλεσε αίσθηση με τις αποκαλύψεις για τις σοβιετικές εκκαθαρίσεις και τα γκουλάγκ. Το *Les Lettres francaises*, το περιοδικό των γραμμάτων και των τεχνών του CPF, δημοσίευσε άρθρα που υποστηρίζαν ότι το βιβλίο του Κραβτσένκο αποτελούταν από μυθεύματα και ο ίδιος ήταν όργανο των μυστικών αμερικανικών υπηρεσιών.¹¹⁰ Ο Καμύ το 1946 αντιδίκησε με τον Μερλώ-Ποντύ για ένα άρθρο του δεύτερου σχετικά με τις δίκες της Μόσχας, το οποίο αποτελούσε απάντηση στο βιβλίο του Καίσιλερ, *Το μηδέν και το άπειρο* (1940). Από την άλλη, ο Μέρλω-Ποντύ είχε εξελιχθεί σε πολιτικό μέντορα του Σαρτρ.¹¹¹ Εκτός της δίκης Κραβτσένκο, στη Γαλλία μια άλλη μεγάλη

¹⁰⁸ Οι πολιτικές ζυμώσεις ήταν διαρκείς, ιδιαίτερα στον χώρο της Αριστεράς, ενώ σημαντικό ρόλο σε αυτό διαδραμάτιζαν διαχρονικά οι διανοούμενοι, οι οποίοι είχαν έναν κριτικό ρόλο απέναντι στην εξουσία (βλ. Sunil Khilnani, *Arguing Revolution: The Intellectual Left in Postwar France*. New Haven: Yale University Press, 1993, p. 10, 13) · Η δεξιά διανόηση απονομιμοποιήθηκε λόγω του Βισύ και το ζήτημα του κομμουνισμού ανάχθηκε σε κυρίαρχο θέμα στον κύκλο της διανόησης (βλ. Tony Judt, *Past imperfect: French intellectuals, 1944-1956*, University of California Press, 1992, p. 1).

¹⁰⁹ Ο Καμύ είχε τον ρόλο του συντάκτη στο *Combat* και μετά την Απελευθέρωση, ενώ ο Σαρτρ ηγούταν του νεοσύστατου περιοδικού *Le Temps modernes* (1945), που είχε σαν σκοπό να αποτελέσει την κριτική συνείδηση της κοινωνίας. Και οι δύο μέχρι και το 1945 έχουν αναπτύξει σύντονο βηματισμό κινούμενοι στον χώρο της μη κομμουνιστικής Αριστεράς (βλ. Ronald Aronson, *Camus and Sartre...*, ο.π., p. 42, 45-46).

¹¹⁰ Ο Κραβτσένκο έκανε αγωγή στο περιοδικό για συκοφαντική δυσφήμιση και την κέρδισε (βλ. David Drake, *French intellectuals and politics from the Dreyfus affair to the Occupation*. Springer, 2005, p. 65-66) · Το βιβλίο γράφτηκε στην πραγματικότητα από έναν Αμερικάνο δημοσιογράφο και αποτέλεσε μέρος της αμερικανικής προπαγάνδας (βλ. Emma Kuby, *Political Survivors: The Resistance, the Cold War, and the Fight against Concentration Camps after 1945*. Cornell University Press, 2019, p. 51).

¹¹¹ Ronald Aronson, *Camus and Sartre...*, ο.π., p. 66-67, 86, 93 · Ο Καμύ το 1947 αποχώρησε από την *Combat* μετά την πόλωση που προκύπτει από τις πολιτικές εξελίξεις, της σκλήρυνσης της γραμμής του CPF (Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά ...*, ο.π., σ. 219) · Την ίδια χρονιά δημοσίευσε την *Πανούκλα*, η μεταστροφή του αυτή αποτυπώθηκε εμμέσως. Χαρακτηριστικό το απόσπασμα, όπου αναφερόμενος στον γιατρό Ριέ, σκιαγραφεί την ηθική ευθύνη του διανοούμενου : «...σύμφωνα με το νόμο κάθε έντιμης ψυχής, τάχθηκε σκόπιμα με το μέρος του θύματος (...) Δεν έμεινε έτσι καμιά αγωνία των συμπολιτών του που να μη γίνει δική του (...) Ήταν λοιπόν σαφές ότι έπρεπε να μιλήσει για όλους» (βλ. Άλμπερ Καμύ, *Η Πανούκλα*, Α. Τατάνη (μτφρ.), Αθήνα, Γράμματα, 1990, σ. 276-277) · Το βιβλίο του Καίσιλερ *Το μηδέν και το άπειρο* (1940), αποτελούσε μια κριτική στο σταλινικό καθεστώς. Ο ήρωας Ρουμπάσοφ αναλογίζεται, κρατούμενος όντας, λίγο πριν την εκτέλεσή του: «*Το Κόμμα αρνιόταν στο άτομο την ελευθερία της βουλήσεως (...) Σου αρνιόταν τη δύναμη να διακρίνεις το καλό από το κακό...*». Αξίζει να σημειωθεί ότι η πρώτη του μετάφραση στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε από τον Αλέξανδρο Κοτζιά (βλ. Άρθουρ Καίσιλερ, *Το μηδέν και το άπειρο*, Α. Κοτζιάς (μτφρ.), Αθήνα, Γαλαξίας, 1960, σ. 222) · «...ο μαρξισμός έχει ξεπεράσει τα διλήμματα όπου πνίγεται ο Ρουμπάσοφ» (βλ. Maurice Merleau-Ponty, *Ανθρωπισμός και τρομοκρατία*, (Μπ. Λυκούδης μτφρ.), Αθήνα, Εξάντας, 1975, σ. 53).

πολιτική δίκη αποκτάει μεγάλη δημοσιότητα. Το 1949 ο Ρουσέ, έχοντας αποχωρήσει από το γαλλικό τμήμα της τροτσκιστικής *Τετάρτης Διεθνούς* το 1946 επειδή είχε προτείνει άμβλυνση των εντάσεων με τους σταλινιστές, συνοδοιπόρος με συμμετοχή στον Δημοκρατικό Επαναστατικό Συναγερμό (RDR), δημοσίευσε μια έκκληση σε ένα συντηρητικό έντυπο (*La Figaro litteraire*) σε πρώην κρατούμενους στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, για να τον βοηθήσουν σε μια έρευνά για τα γκουλάγκ στην ΕΣΣΔ.¹¹² Πάλι το *Les Lettres francaises*, όπως και στην περίπτωση Κραβτσένκο, κατηγορήσε τον Ρουσέ ότι οι πηγές του ήταν επινοημένες. Το γεγονός ότι ένας επιζώντας των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης με το συγκεκριμένο πολιτικό στίγμα κατηγορούσε την ΕΣΣΔ για τα γκουλάγκ βάραινε στο ζύγι περισσότερο από τον Κραβτσένκο και δεν μπορούσε να αγνοηθεί. Ο Ρουσέ κέρδισε τη δίκη το 1950 ενάντια στο περιοδικό και ο Μερλώ-Ποντύ ανέφερε ότι τα γεγονότα έθεσαν υπό αμφισβήτηση το σοβιετικό σύστημα.¹¹³ Σε έναν πυκνό ιστορικό χρόνο δημιουργήθηκε ένα πλαίσιο έντονων ιδεολογικών ζυμώσεων. Ο Καμύ εκκίνησε έχοντας τους κομμουνιστές συνοδοιπόρους και ιδιαίτερα από το 1951 και την έκδοση του *Επαναστατημένου Ανθρώπου*, ενός βιβλίου έκκληση στην οριοθέτηση της πολιτικής βίας και αφορμή για ρήξη με τον Σαρτρ, οδηγήθηκε σε διακριτή και κριτική στάση απέναντί τους, αναζητώντας έναν τρίτο δρόμο ανάμεσα στο ψυχροπολεμικό δίπολο. Μεταβολές στην πορεία του εμφάνισε και ο Σαρτρ. Το 1952 συντάχθηκε με το CPF αποκηρύσσοντας την αστική δημοκρατία και υπερασπιζόμενος παράλληλα το δικαίωμα της εργατικής τάξης στην αντιβία.¹¹⁴

¹¹² Emma Kuby, *Political Survivors ...*, ο.π., p.49, 50, 55

¹¹³ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά ...*, ο.π., σ. 214-215. Με την ενέργειά του αυτή ο Ρουσέ προκάλεσε συζητήσεις και διαμάχη στον χώρο της Αριστεράς και κινητοποίησε επιζώντες των στρατοπέδων συγκέντρωσης υπό την καθοδήγησή του να σχηματίσουν μια επιτροπή (CICRC) για τις συνθήκες κράτησης στα σοβιετικά στρατόπεδα και στη Δύση (βλ. Emma Kuby (2014). In the shadow of the concentration camp: David Rousset and the limits of apoliticism in postwar french thought. *Modern Intellectual History*, 11(1), 147-173, p. 148) · Την ίδια χρονιά Σαρτρ και Μερλώ-Ποντύ από τις σελίδες του περιοδικού *Le Temps modernes*, αποδοκίμασαν τη στάση του Ρουσέ. Παράλληλα αν και ήταν κριτικοί απέναντι στην ΕΣΣΔ, δεν καταδίκασαν την πολιτική της, τονίζοντας ότι τα γκουλάγκ δεν ακύρωναν τον πρωτοποριακό ρόλο της. Το 1950 ξέσπασε ο πόλεμος της Κορέας και ο Μερλώ-Ποντύ απογοητευόμενος από την ΕΣΣΔ επιλέγει τη σιωπή (βλ. Ronald Aronson, *Camus and Sartre ...*, ο.π., p. 110-111) · Άλλωστε, για αυτούς, η παραδοχή της καταπίεσης στην ΕΣΣΔ δε συνεπαγόταν κατάταξή της στο αντίπαλο στρατόπεδο, γιατί αυτό θα λειτουργούσε παραπλανητικά για αυτά που συμβαίνουν στο δυτικό στρατόπεδο (βλ. Despina Papadimitriou, 2014, Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach. *Historein*, 14(2), pp. 71-88, p. 81) · Ο Τοντόροφ θεωρεί ότι ο Σαρτρ, ο Μερλώ-Ποντύ και όσοι διανοούμενοι ακολούθησαν παρόμοια τακτική έχουν μερίδιο ευθύνης στη διατήρηση των στρατοπέδων (βλ. Tzvetan Todorov (1996), Letter from Paris. *Salmagundi*, No. 96 (Fall 1992), pp. 43-51, p. 48).

¹¹⁴ Έχοντας εναποθέσει τις ελπίδες του στον κομμουνισμό παρουσιαζόταν ανακόλουθος, διότι απέφευγε να καταγγείλει τη βία στα κομμουνιστικά κράτη (βλ. Ronald Aronson, *Camus and Sartre ...*, ο.π., p. 76-77, 80, 90, 122-126, 128-129) · Με το βιβλίο αυτό ο Καμύ, αποτύπωσε τη δυσарέσκεια και την

Η διελκυστίνδα μεταξύ Ανατολής και Δύσης και η όξυνση της ιδεολογικής αντιπαράθεσης που παρατηρούνταν οδήγησε σε έναν πολιτισμικό Ψυχρό Πόλεμο. Στο πλαίσιο της προπαγάνδας και η ΕΣΣΔ και οι ΗΠΑ προσπαθούσαν να επιβληθούν με το πολιτισμικό παράδειγμα που προέτασσαν. Οι Σοβιετικοί επένδυσαν στην υψηλή κουλτούρα την ίδια ώρα που οι Αμερικανοί εκτός των άλλων προώθησαν και τη λαϊκή κουλτούρα, την οποία εν τέλει ασπάστηκαν οι Ευρωπαίοι νέοι. Επιπλέον οι Αμερικανοί στήριζαν την προπαγάνδα τους, στην οποία η CIA είχε αναλάβει επιτελικό ρόλο, σε ιδρύματα που παρείχαν υποτροφίες, όπως τα ιδρύματα Φορντ και Ροκφέλερ, τα οποία εκτός των άλλων προσέφεραν προγράμματα ανταλλαγής σε φοιτητές και καθηγητές και προώθησαν στην Ευρώπη βιβλία Αμερικανών λογοτεχνών.¹¹⁵ Η ευρωπαϊκή διανοήση διχοτομήθηκε. Από τη μια πλευρά οι κομμουνιστές με τους συνοδοιπόρους τους, προοδευτικούς και αντιφασίστες και από την άλλη οι αντικομμουνιστές, οι υπερασπιστές του «ελεύθερου κόσμου».¹¹⁶

Η επιβολή των ΗΠΑ στη Δύση, δημιούργησε αμφίθυμα συναισθήματα. Οι Σοβιετικοί επιχείρησαν να επωφεληθούν. Έτσι, το 1948 προώθησαν το διεθνές *Κίνημα Ειρήνης*. Το κίνημα ξεκίνησε από το Βρότσλαβ της Πολωνίας το 1948 στο *Παγκόσμιο Συνέδριο των Διανοουμένων*.¹¹⁷ Οι ΗΠΑ απάντησαν με αντίστοιχες προπαγανδιστικές κινήσεις. Η σημαντικότερη ήταν το *Συνέδριο για την Πολιτιστική Ελευθερία* το 1950, όπου χρηματοδοτούταν μυστικά από τη CIA και σε αυτό συμμετείχαν επιφανείς

απογοήτευσή του από τις μεταπολεμικές εξελίξεις. Αμφισβήτησε την επαναστατική βία και όλους του μύθους που παρήγαγε και που αποτέλεσαν θεμέλια της ριζοσπαστικής σκέψης, υπογραμμίζοντας τη διακριτή του στάση σε σχέση με τους μέχρι πρότινος συνοδοιπόρους του, επικυρώνοντας το μεταξύ τους χάσμα που έβαινε αυξανόμενο (βλ. Tony Judt, *The burden of responsibility: Blum, Camus, Aron, and the French twentieth century*. University of Chicago Press, 1998, p. 93) · Ο Καμύ σημείωσε ότι ο υπαρκτός σοσιαλισμός κατέφυγε στη χρήση βίας για να εφαρμόσει τις μαρξιστικές ιδέες και πως η επαναστατική Δευτέρα Παρουσία που προφήτεψε δεν ήρθε ποτέ, αμφισβητώντας επιπλέον την αυθυπαρξία του ατόμου (βλ. Άλμπερ Καμύ, *Ο Επαναστατημένος Άνθρωπος*, Τζ. Τσακίρη (μτφρ.), Αθήνα, Μπουκουμάνης, 1971, σ. 265-267).

¹¹⁵ Jessica C.E. Gienow-Hecht, Culture and the Cold War in Europe, in M.P. Leffler & O. A. Westad, (Eds.), *The Cold War*, V. 1 (pp. 398-419), Cambridge University Press, 2010, p. 401, 409 · Ο πολιτισμικός Ψυχρός Πόλεμος διεξαγόταν και στο εσωτερικό της κάθε χώρας. Η λογοκρισία στην οποία υποβάλλονταν τα έργα στην Αμερική προκαλούσε συνθήκες πνευματικής ασφυξίας. Η επέκταση των αρμοδιοτήτων του FBI και της Επιτροπής Αντιαμερικανικών Δραστηριοτήτων τους κατέστησε ελεγκτές της πνευματικής ζωής (βλ. Stephen J. Whitfield, Πολιτική και κοινωνία στην Αμερική του Ψυχρού Πολέμου, στο Θ. Καρβουναράκης (επιμ.), *Ο Ψυχρός Πόλεμος, μία διεπιστημονική προσέγγιση* (σ. 475-496), Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2012, σ. 475, 479) · Χαρακτηριστική περίπτωση στοχοποίησης από αυτούς τους μηχανισμούς ο συγγραφέας Άρθουρ Μίλερ (βλ. Nathan Abrams, An Unofficial Cultural Ambassador Arthur Miller and the Cultural Cold War, in Scott-Smith (pp. 1-9), G., Segal, J., & Romijn, P. (2012). *Divided dreamworlds?: the cultural cold war in East and West* (p. 248). Amsterdam University Press, p. 15).

¹¹⁶ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά ...*, ο.π., σ. σ. 217.

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 221.

αντικομμουνιστές διανοούμενοι.¹¹⁸ Το συνέδριο αυτό αποτελούσε στην ουσία μια προσπάθεια ενίσχυσης της αίσθησης του συνανήκειν των ΗΠΑ και της Δυτικής Ευρώπης.¹¹⁹

2.2. Διαρκής επιστράτευση

Η αποχώρηση των Γερμανών βρήκε τον ΕΛΑΣ σε σύγκρουση με τα Τάγματα Ασφαλείας τα οποία πλέον δεν είχαν την προστασία των πρώτων. Αυτό δε θα συμβεί στην Αττική, διότι η αποχώρηση των κατοχικών δυνάμεων συνέπεσε περίπου με την άφιξη της κυβέρνησης εθνικής ενότητας,¹²⁰ η οποία αποβιβάστηκε στον Πειραιά στις 18 Οκτωβρίου.¹²¹ Οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ δεν εισέρχονται στην Αθήνα στο πλαίσιο σεβασμού των συνθηκών που υπογράφηκαν σε Λίβανο και Καζέρτα,¹²²

Η Ελλάδα βρέθηκε αντιμέτωπη με έντονο επισιτιστικό πρόβλημα, με αυξημένη ανεργία και υψηλό πληθωρισμό που έπληττε μεγάλο μέρος της κοινωνίας. Επιπλέον, όσοι επωφελήθηκαν από τις μεταβιβάσεις περιουσιών στην Κατοχή πίεζαν να μην αποδοθεί δικαιοσύνη. Παράλληλα εκκρεμούσε η τιμωρία των δωσιλόγων.¹²³ Ο

¹¹⁸ Ian Kershaw, *Η Ευρώπη σε δίνη (1950-2017...)*, ο.π., σ. 193 · Το Παγκόσμιο Συμβούλιο Ειρήνης το 1952 στη Βιέννη αποτελεί συνέχεια των προσπαθειών των Σοβιετικών και στο οποίο συμμετείχαν μεγάλες προσωπικότητες, όπως ο Σαρτρ, ο Πικάσο και ο Αραγκόν. Αντίστοιχα προσωπικότητες αναλόγου κύρους συμμετείχαν στο *Συνέδριο για την Πολιτιστική Ελευθερία* όπως ο Γιάσπερς, ο Τένεσι Ουίλιαμς, ο Αρνό και φυσικά ο Καίσερ (βλ. Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Ψυχρός Πόλεμος*, Αθήνα, ΕΑΠ, 2021, σ. 54) · Το περιοδικό *Encounter* (1953), το οποίο άρχισε να εκδίδεται στο πλαίσιο του *Συνεδρίου για την πολιτιστική Ελευθερία*, είχε ως αποστολή την αναχαίτιση αντιαμερικανικών και φιλοσοβιετικών απόψεων χρηματοδοτούταν από τη CIA (βλ. Irving Kristol, 1993, *My Cold War, The National Interest*, Spring 1993, No. 31, Special Issue: The Strange Death of Soviet Communism: An Autopsy, pp. 141-144).

¹¹⁹ Giles Scott-Smith, *The Politics of Apolitical Culture: The Congress for Cultural Freedom and the Political Economy of American Hegemony 1945-1955*, Routledge, 2003, p. 9 · Το πνεύμα του αντικομμουνισμού και αντιολοκληρωτισμού που επικαλέστηκε ο Τρούμαν καλούνταν να υπηρετήσουν οι δυτικοί διανοούμενοι, συγκροτώντας ένα μέτωπο φιλελεύθερης συναίνεσης με προμετωπίδα τις έννοιες ελευθερία και ευημερία (βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοούμενων: από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του Συνεδρίου για την Ελευθερία στην Κουλτούρα, 1947-1952, στο Θ.Δ. Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ, Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης* (σ. 280-294), Αθήνα, Πατάκης, 2011, σ. 285-286, 290, 292-293) · Κατά τη διάρκεια του πολέμου, ο αντιολοκληρωτισμός της Δύσης συμβάδισε με τον αντιφασισμό της ΕΣΣΔ, ενώ την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου ο ολοκληρωτισμός ταυτίστηκε με τον κομμουνισμό και αποτελούσε απειλή για τον «ελεύθερο κόσμο». Παραδοσιακά ο ολοκληρωτισμός χρησιμοποιήθηκε από τη Δύση για να στιγματίσει τους αντιπάλους της και να εξαγνίσει την ίδια από τη βία και την καταπίεση που άσκησε (βλ. Enzo Traverso, 2017, *Totalitarianism between history and theory. History and Theory*, 56(4), 97-118).

¹²⁰ Σπύρος Γ. Γασπαρινάτος, *Η Κατοχή, Η κατοχική περίοδος μέχρι τον Οκτώβριο του 1943*, Γ' τόμος, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1998, σ. 336.

¹²¹ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά 1944, Η μάχη της Αθήνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014, σ. 37.

¹²² Ιωάννα Παπαθανασίου, Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της ιστορίας 1940-1945 (σ. 79-152), στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα* Γ2, Χ. Χατζηιωσήφ & Π. Παπαστράτης (επιμ.), σ.197-260, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 131.

¹²³ Μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις, οι εργάτες προσπάθησαν να καταλάβουν εργοστάσια και να τα επαναλειτουργήσουν. Οι βιομήχανοι παρουσιάζονταν αμήχανοι μπροστά σε αυτή την κατάσταση. Η

πόλεμος διέλυσε τις παλιές διαχωριστικές γραμμές στον πολιτικό κόσμο. Προπολεμικά διακρινόταν σε δύο κύριες ομάδες, του βενιζελικούς και τους αντιβενιζελικούς. Δύο πλέον ήταν οι πολιτικοί κόσμοι. Ο ένας το ΕΑΜ και το ΚΚΕ και ο άλλος το σύνολο της αστικής τάξης με βενιζελικούς, βασιλικούς, μεταξικούς με τη συνδρομή των Βρετανών.¹²⁴

Οι Άγγλοι ετοιμάζονταν για σύγκρουση, καθώς θεωρούσαν ότι το ΚΚΕ θα διεκδικούσε την εξουσία.¹²⁵ Το θέμα του αφοπλισμού ανάχθηκε σε μείζον ζήτημα. Για τους Βρετανούς ήταν το τελευταίο στάδιο αποκατάστασης της επιρροής τους στην Ελλάδα. Οι Βρετανοί αποφάσισαν να τηρήσουν σκληρή γραμμή με το ΚΚΕ, εξωθώντας τα μέλη του στα άκρα. Οι συζητήσεις για τον αφοπλισμό κατέληξαν σε αδιέξοδο, καθώς οι Βρετανοί απέκλεισαν ταυτόχρονο αφοπλισμό των ανταρτών και της Ορεινής Ταξιαρχίας.¹²⁶ Η άρνηση του ΚΚΕ για πλήρη αφοπλισμό λειτούργησε καταλυτικά στη διάλυση της κυβέρνησης.¹²⁷ Σύμφωνα με τον Gerolymatos, δεν είχε τελεσιδικήσει η επικράτηση του αστικού πολιτικού συστήματος, αλλά οι βεβιασμένες κινήσεις της Αριστεράς έφεραν τα αντίστροφα αποτελέσματα.¹²⁸ Το ΚΚΕ επιχείρησε να πιέσει πολιτικά με το παλλαϊκό συλλαλητήριο της 3^{ης} Δεκεμβρίου.¹²⁹ Η παρέμβαση του Τσώρτσιλ είναι άμεση και συνεχής σε όλη την πορεία των συγκρούσεων.¹³⁰

Η Αθήνα το 1944 ήταν μια μικρή πόλη. Οι συγκρούσεις του Δεκεμβρίου προκάλεσαν έντονη συναισθηματική εμπλοκή. Για τους περισσότερους Αθηναίους τα Δεκεμβριανά δεν αποτέλεσαν ζήτημα ιδεολογίας, μα προκάλεσαν φόβο.¹³¹ Για το ΕΑΜ ήταν μεγάλο πολιτικό λάθος, το οποίο εκμεταλλεύτηκαν οι πολιτικοί του αντίπαλοι. Παράλληλα, μεγάλη μερίδα μετριοπαθών υποστηρικτών του το εγκατέλειψε,¹³² αλλά και πολλοί διανοούμενοι που είχαν στρατευθεί με το ΕΑΜ στην Κατοχή

ανάδειξη στο προεδρείο της ΓΣΕΕ την 1^η Δεκεμβρίου μελών του ΚΚΕ ενέτεινε την ανησυχία τους, όπως και των Βρετανών, λόγω των ενδεχόμενων απεργιακών κινητοποιήσεων (βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή (σ. 363-391), στο Χ. Χατζηιωσήφ & Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα Γ2* (σ.197-260), Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 376-378, 381).

¹²⁴ Άγγελος Ελεφάντης, *Μας πήραν την Αθήνα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 57.

¹²⁵ Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας», *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Πατάκης, 2015, σ. 692.

¹²⁶ Προκόπης Παπαστράτης, *Οι κυβερνήσεις εξορίας: ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο*, στο Χ. Χατζηιωσήφ & Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα Γ1* (σ.197-260), Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 250, 252.

¹²⁷ Odd Arne Westad, *Ο Ψυχρός Πόλεμος, Μια παγκόσμια ιστορία*, Δ. Γ. Κωνσταντίνου (μτφρ.), Αθήνα, Πατάκης, 2021, σ. 77.

¹²⁸ André Gerolymatos, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1943-1949: Ένας διεθνής πόλεμος*, Αθήνα, Διόπτρα, 2016, σ. 145.

¹²⁹ Ιωάννα Παπαθανασίου, *Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας ...*, ο.π., σ. 136.

¹³⁰ Προκόπης Παπαστράτης, *Οι κυβερνήσεις εξορίας...*, ο.π., σ. 254).

¹³¹ André Gerolymatos, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1943-1949...*, ο.π., σ. 152, 203.

¹³² Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας», ... , ο.π., σ.697

αποστασιοποιήθηκαν μετά τα Δεκεμβριανά.¹³³ Είναι γεγονός πως τόσο ο ΕΛΑΣ, όσο και η ΟΠΛΑ προέβησαν σε συλλήψεις και εκτελέσεις πολιτών. Ανάμεσά τους ήταν και τροτσκιστές που είχαν ασκήσει κριτική στο ΚΚΕ. Η κυβερνητική πλευρά εκμεταλλεύτηκε το γεγονός προπαγανδιστικά.¹³⁴ Όμηροι υπήρξαν και από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές. Κατά την αποχώρησή του ο ΕΛΑΣ από την Αθήνα πήρε μαζί του περίπου 8.000 ομήρους, αρκετοί πέθαναν, αντίστοιχα οι Άγγλοι μετέφεραν αιχμαλώτους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στην αφρικανική έρημο.¹³⁵

Με το πέρας των Δεκεμβριανών η πολιτική ομαλότητα υπονομευόταν επιπλέον και από την οικονομική κρίση. Πέντε διαδοχικές κυβερνήσεις σχηματίστηκαν το 1945, λόγω και της έλλειψης συνεννόησης μεταξύ βενιζελικών και Δεξιών. Το ρήγμα μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς ήταν αγεφύρωτο, ενώ το Κέντρο αδυνατούσε να σταθεί ως διακριτός πόλος. Η Δεξιά εκδήλωνε τα πλέον συντηρητικά αντανάκλαστικά της με αιχμή του δόρατος τους βασιλόφρονες και πυλώνα το Λαϊκό Κόμμα.¹³⁶

Στο καθεστώς που επικράτησε μετά τη συνθήκη της Βάρκιζας η εθνοφοροσύνη ταυτίστηκε με τον αντικομμουνισμό και η αποεαμοποίηση της κοινωνίας αποτέλεσε επείγουσα ανάγκη. Τον αντικομμουνισμό δεν τον εξέφρασε μόνο η δεξιά παράταξη, αλλά το σύνολο του αστικού κόσμου. Ο μεταπολεμικός αντικομμουνισμός εντάχθηκε στο διεθνές ψυχροπολεμικό κλίμα και οδήγησε στη δημιουργία αντικομμουνιστικού κράτους, εντός του οποίου διαμορφώθηκε ένα πλαίσιο δίωξης και καταστολής, το οποίο ερειδόταν στη διάκριση των πολιτών σε εθνικόφρονες και μη.¹³⁷ Πολλοί ταγματασφαλίτες και χίτες επάνδρωσαν τα Τάγματα Εθνοφυλακής, τα οποία

¹³³ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2019, σ. 302.

¹³⁴ Δανάη Γιαννοπούλου, *Η μάχη της προπαγάνδας, Τα Δεκεμβριανά του 1944 μέσα από τον αθηναϊκό τύπο*, Αθήνα, Ασίνη, 2014, σ. 307-309.

¹³⁵ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός ...*, ο.π., 2019, σ. 272 · Ο Ελύτης αναφέρεται στη σύλληψη του Εμπειρικού, γράφοντας ότι «θα έπαιρνε τον μαρτυρικό δρόμο για τα Κρώρα, για να επιστρέψει από κει ξυπόλητος, αιμόφυρτος κι ετοιμοθάνατος» (Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα, Ίκαρος, 2009, σ. 405).

¹³⁶ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση, Η κοινωνική δυναμική του Εμφυλίου Πολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014, σ. 103-106.

¹³⁷ Στρατής Μπουρνάζος, Το κράτος των εθνοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές, στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-1952* Δ2 (σ. 9-49), Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 9-10, 12-14 · Η πρώτη εκκαθάριση που εφάρμοσε η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, πριν την ένταξη των υπουργών του ΕΑΜ το καλοκαίρι του '44, ήταν αυτή των δημοκρατικών αξιωματικών που συμμετείχαν στα γεγονότα της Μέσης Ανατολής. Η δίκη των κυβερνήσεων κατοχής διήρκεσε 100 ημέρες (21.02.45-01.06.45). Οι μάρτυρες υπεράσπισης προέρχονταν από τον παλαιό πολιτικό κόσμο. Το σημείο σύγκλισης με κατηγορουμένους, αποτελούσε ο αντικομμουνισμός. Υπερασπίστηκαν ακόμα και τα Τάγματα Ασφαλείας. Να σημειωθεί ότι στη δίκη παραβρέθηκαν οπαδοί των δωσιλόγων που απειλούσαν και καθύβριζαν τους μάρτυρες κατηγορίας (βλ. Δημήτρης Κουσουρής, *Η ποινική δίωξη των δωσιλόγων της κατοχής (1944-1949)*, στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-1952* Δ1 (σ. 105-129), Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 106, 114-115).

συγκροτήθηκαν μέχρις ότου να ξανασυσταθούν η αστυνομία και η χωροφυλακή αποκαθαρμένες από τη συνεργασία με τον κατακτητή. Μόλις συγκροτήθηκε η χωροφυλακή, ευθύς αμέσως αποτέλεσε έναν μηχανισμό ελέγχου. Συσπείρωσε τους δεξιούς και έφτιαξε φακέλους για τα στελέχη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στην ύπαιθρο.¹³⁸ Ένα διογκούμενο κύμα «λευκής τρομοκρατίας» από διάφορες παρακρατικές οργανώσεις, άτακτες συμμορίες βασιλοφρόνων, με την ανοχή ή συμμετοχή της Χωροφυλακής και της Εθνοφυλακής διαχύθηκε στην επικράτεια.¹³⁹ Η «λευκή τρομοκρατία» εξαπολύθηκε ενάντια σε κομμουνιστές, αλλά και θιασώτες της αβασίλευτης δημοκρατίας.¹⁴⁰

Αν και ο όρος τρομοκρατία χαρακτηρίζει την βία εναντίον των αριστερών, όλες οι πλευρές υιοθέτησαν πρακτικές βίας. Άλλωστε, το ΚΚΕ μετά τη συνθήκη της Βάρκιζας είχε κρύψει οπλισμό.¹⁴¹ Ως απάντηση στη βία εναντίον των αριστερών σχηματίστηκαν Ομάδες Ένοπλων Καταδιωκόμενων, καθώς και η Μαζική Λαϊκή Αυτοάμυνα προβαίνοντας σε αντεκδικήσεις.¹⁴² Την περίοδο μετά τη Βάρκιζα το ΚΚΕ προέταξε τη νόμιμη δράση, δίχως να αποκλείσει ολοκληρωτικά τον ένοπλο αγώνα. Μέσω της νόμιμης δράσης προσπαθούσε να διευρύνει την πολιτική του επιρροή, που με τα γεγονότα του Δεκεμβρίου είχε πληγεί ιδιαιτέρως. Το ΚΚΕ αιτούνταν αδιάβλητες εκλογές, χορήγηση αμνηστίας και κατάπαυση της τρομοκρατίας, ειδάλλως θα απείχε, όπως και έγινε, το 1946. Παράλληλα αποφασίστηκε η έναρξη περιορισμένης ένοπλης δράσης, όπου η εξέλιξή της θα ήταν σε άμεση εξάρτηση από τη βοήθεια που θα παρείχαν οι Λαϊκές Δημοκρατίες. Ο Ζαχαριάδης στις διερευνητικές επαφές που είχε με τις ηγεσίες των χωρών αυτών, δεν έλαβε ικανοποιητικές απαντήσεις,¹⁴³ εκτός από τη Γιουγκοσλαβία που κράτησε ενθαρρυντική στάση, ελέω και των επεκτατικών της

¹³⁸ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, ..., ο.π., σ.120, 126-127.

¹³⁹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946: προοίμιο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, στο Ι. Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 194-1950, Ένα έθνος σε κρίση* (σ. 307-340), Αθήνα, Θεμέλιο, 2006, σ. 308).

¹⁴⁰ Νίκος Αλιβιζάτος, Καθεστώς «έκτακτης ανάγκης», και πολιτικές ελευθερίες, 1946-1949, στο Ι. Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση* (σ. 383-398), Αθήνα, Θεμέλιο, 2006, σ. 387.

¹⁴¹ Στάθης Ν. Καλύβας & Νίκος Μαραντζίδης, *Εμφύλια πάθη, 23 + 2 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2016, σ. 56, 258.

¹⁴² Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός ...*, ο.π., 2019, σ. 314.

¹⁴³ (βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, ..., ο.π., σ. 136-137, 139, 143, 147-149).

βλέψεων για την ελληνική Μακεδονία.¹⁴⁴ Επαμφοτερίζουσα στάση διατήρησε η ΕΣΣΔ.¹⁴⁵

Η 31^η Μαρτίου 1946 ήταν η ημέρα των εθνικών εκλογών, στις οποίες θριάμβευσε η Ηνωμένη Παράταξη Εθνικοφρόνων έναντι των μετριοπαθών δυνάμεων του Κέντρου και της Δεξιάς. Παράλληλα, θεωρείται και η ημέρα έναρξης του Εμφυλίου. Η σύγκρουση επιταχύνθηκε από την πλήρη επικράτηση της Δεξιάς στον κρατικό μηχανισμό και της συνεπακόλουθης πόλωσης που επέφερε, με ορόσημα το Γ΄ Ψήφισμα τον Ιούνιο του 1946 και το δημοψήφισμα της 1^{ης} Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους για την επιστροφή του Γεωργίου Β΄. Η νοθεία που συντελέστηκε στο δημοψήφισμα υπογράμμιζε την πλήρη επικράτηση της Δεξιάς στον κρατικό μηχανισμό.¹⁴⁶ Ο αντικομμουνισμός και η βία αποτέλεσαν ταυτοτικά στοιχεία του κράτους και της δεξιάς παράταξης.¹⁴⁷ Με βάση το Γ΄ Ψήφισμα άρχισαν τον Ιούλιο οι ομαδικές θανατικές καταδίκες και εκτελέσεις.¹⁴⁸ Με το Θ΄ Ψήφισμα τον Αύγουστο του '46 άρχισαν οι απολύσεις δημοσίων υπαλλήλων που είχαν λάβει μέρος στα Δεκεμβριανά. Το 1947 οι αντάρτες σχημάτισαν την Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση.¹⁴⁹ Νωρίτερα το ίδιο έτος, είχε εγκριθεί από την 3^η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ το Σχέδιο Λίμνες, που προέβλεπε τη δημιουργία διακριτής κρατικής οντότητας εντός της ελληνικής επικράτειας.¹⁵⁰

Με τον Α.Ν. 509/1947 τέθηκε το ΚΚΕ εκτός νόμου, ενώ η στρατικοποίηση κορυφώθηκε με την επιβολή καθεστώτος έκτακτης ανάγκης. Η επιβολή κατάστασης πολιορκίας επήλθε μετά την εκτέλεση του Χρήστου Λαδά το 1948, μέτρο που επεκτάθηκε σταδιακά σε όλη την επικράτεια. Οι ΗΠΑ δεν θεωρούσαν σκόπιμο να εμπλακούν στην αρχική φάση του Εμφυλίου.¹⁵¹ Το '43-'44 δεν συμφωνούσαν με τους

¹⁴⁴ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 141 · Η εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν και του Σχεδίου Μάρσαλ ανησύχησαν την ΕΣΣΔ και οδήγησαν πρόσκαιρα σε αύξηση της βοήθειας, υλικής και πολιτικής προς το ΚΚΕ. Όμως, ο Δημοκρατικός Στρατός δεν είχε να επιδείξει επιτυχίες και αυτό έθετε τις χώρες του ανατολικού μπλοκ να διατηρούν στάση αναμονής (βλ. Θανάσης Δ. Σφήκας, *Το διεθνές πλαίσιο του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-1952* Δ2 (σ. 239-265), Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 250).

¹⁴⁵ Νίκος Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδα 1946-1949*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010, σ. 30.

¹⁴⁶ Έως το 1947 οι συγκρούσεις είχαν τοπικό χαρακτήρα. Έπειτα, ο πόλεμος αποτέλεσε σύγκρουση δύο στρατών (βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση, ...*, ο.π., σ. 150-151, 153-154, 165) · Άμεση προτεραιότητα της εκλεγμένης κυβέρνησης ήταν η διεξαγωγή δημοψηφίσματος με την οποία συμφωνούσαν οι ΗΠΑ, η Βρετανία και η Γαλλία (βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σ. 63).

¹⁴⁷ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση, ...*, ο.π., σ. 377.

¹⁴⁸ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, ...*, ο.π., σ. 64.

¹⁴⁹ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση, ...*, ο.π., σ. 180-182.

¹⁵⁰ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός ...*, ο.π., 2019, σ. 315.

¹⁵¹ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση, ...*, ο.π., σ. 180-182, 184-187.

βρετανικούς χειρισμούς στα ελληνικά ζητήματα, όμως δεν επενέβαιναν. Από το '46 προέκριναν μια στάση σαφούς αντίθεσης με την ΕΣΣΔ. Αντίστοιχα και η κατάσταση στην Ελλάδα επανεκτιμήθηκε, καθώς ήταν η μόνη βαλκανική χώρα εκτός σοβιετικού ελέγχου. Θεώρησαν ότι η χώρα χρειαζόταν εξωτερική βοήθεια, για να μην περάσει στη σφαίρα επιρροής της ΕΣΣΔ, καθιστώντας παράλληλα σαφές ότι η Ελλάδα ανήκει στη Δύση.¹⁵²

Προγενέστερα η Μεγάλη Βρετανία είχε αναλάβει να προφυλάξει το αστικό καθεστώς με τη δυναμική της επέμβαση στα Δεκεμβριανά. Όμως, τα οικονομικά προβλήματα του ελληνικού κράτους, που οι Βρετανοί αδυνατούσαν να επιλύσουν, ελέω και της οικονομικής δίνης που οι ίδιοι είχαν περιπέσει μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, έφεραν στο προσκήνιο τις ΗΠΑ. Το 1947 οι ΗΠΑ χορήγησαν οικονομική βοήθεια στην Ελλάδα και συγκρότησαν την AMAG που θα επέβλεπε τη διαχείριση. Στη βοήθεια εκμεταλλεύτηκε η ντόπια αστική τάξη με τρόπο παρασιτικό, με αποτέλεσμα οι οικονομικές ανισότητες που είχαν οξυνθεί στην Κατοχή, μεταπολεμικά να ενταθούν περαιτέρω. Επιπλέον, ένα σημαντικό μέρος της αμερικανικής βοήθειας δεσμεύτηκε στο στρατιωτικό σκέλος, αντί στην ανασυγκρότηση, λόγω του εν εξελίξει Εμφυλίου. Από όταν αναμίχθηκαν στην ελληνική πραγματικότητα οι ΗΠΑ, πίεζαν για κυβέρνηση συνεργασίας μεταξύ Λαϊκών και Φιλελευθέρων με σκοπό την αποφυγή πολιτικής λύσης για τον Εμφύλιο, καθώς οι κομμουνιστές έπρεπε να ηττηθούν στρατιωτικά. Οι πιέσεις αυτές ευοδώθηκαν το '47, με τη συγκρότηση της κυβέρνησης του Δημήτριου Μαξίμου.¹⁵³

Το 1948 απεδείχθη έτος καμπή για τον Εμφύλιο, καθώς οι διεθνείς εξελίξεις τον επηρέαζαν. Στο μακροεπίπεδο του Ψυχρού Πολέμου, η πλάστιγγα έγειρε υπέρ της Δύσης σε μια σειρά από γεγονότα. Στις ιταλικές εκλογές οι κομμουνιστές έχασαν σε συνεργασία με το Σοσιαλιστικό Κόμμα. Τον Απρίλη προστέθηκε ο αποκλεισμός του

¹⁵² Θανάσης Δ. Σφήκας, Το διεθνές πλαίσιο του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, ..., ο.π., σ. 248-249.

¹⁵³ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, ..., ο.π., σ. 251-256, 259-260 · Ο Μάξιμος σε ομιλία του στη βουλή, ως πρωθυπουργός, ταύτιζε το Μάρσαλ με τον αγώνα για τη δημοκρατία, ο οποίος αγώνας είχε διεθνή διάσταση και αποτελούσε μια μάχη ενάντια στις σκοτεινές δυνάμεις, έναν ιδιότυπο ιμπεριαλισμό της ειρήνης (βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1947-1989*, Αθήνα, Ασίνη, 2016, σ. 72) · Το '47 εκπρόσωποι του Κέντρου (Σοφούλης, Τσουδερός) αποπειράθηκαν να βρουν πρόσφορο έδαφος για συμβιβασμό με το ΚΚΕ την ύστατη στιγμή (βλ. Θανάσης Δ. Σφήκας, *Το χαλό άλογο: Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης 1941-1949*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 209) · Η απόπειρα συμβιβασμού πραγματοποιήθηκε με την υποστήριξη του εκδότη Λαμπράκη. Όμως, οι διεθνείς συσχετισμοί προέκριναν τη δυναμική διαχείριση των κομμουνιστών από τους Βρετανούς και τις ΗΠΑ και δεν ήταν πλέον ανεκτή απλά και μόνο η αποπομπή από την κυβέρνηση όπως στη Γαλλία και την Ιταλία (βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου*, στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-1952* Δ1 (σ. 9-61), Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 23-24).

Βερολίνου, η ρήξη Στάλιν-Τίτο τον Ιούνιο και τέλος η μη αναγνώριση της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης από τις Λαϊκές Δημοκρατίες, δημιουργώντας αρνητικές συνθήκες για τον ΔΣΕ.¹⁵⁴ Το ίδιο έτος επετεύχθη η τελική εδραίωση της ΕΣΣΔ στην Ανατολική Ευρώπη με την πραξικοπηματική κατάληψη της εξουσίας στην Τσεχοσλοβακία από τους κομμουνιστές.¹⁵⁵ Βέβαια, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου το ΚΚΕ συνεργαζόταν στενά με τα κομμουνιστικά κόμματα στην ανατολική Ευρώπη, αποστέλλοντας αντιπροσωπείες στα εδάφη τους, διατηρώντας το ραδιόφωνο *Ελεύθερη Ελλάδα*, αρχικά στο Βελιγράδι και κατόπιν, μετά τη ρήξη Τίτο-Στάλιν, στο Βουκουρέστι. Παράλληλα λάμβανε πυρομαχικά και προμήθειες, ενώ μαχητές και μαχητρίες του ΔΣΕ εκπαιδεύονταν εκεί.¹⁵⁶ Από τον χειμώνα του 1948-1949 ο Εθνικός Στρατός έπαψε να λειτουργεί αμυντικά. Η νίκη ακολούθησε απόρροια της ανωτερότητάς του. Η τελική μάχη πραγματοποιήθηκε στον Γράμμο τον Αύγουστο του '49.¹⁵⁷

Η εμφύλια σύγκρουση αποτυπωνόταν και στον λόγο των αντιμαχόμενων παρατάξεων. Ο Ζαχαριάδης αναφερόταν σε «επαναστατικό, λαϊκοαπελευθερωτικό πόλεμο». Το μεταπολεμικό καθεστώς χαρακτηριζόταν «ξενική κατοχή» και πως η Ελλάδα κινδύνευε να μετατραπεί σε «βορειοαμερικανική αποικία». Αντίστοιχα η κυβέρνηση αποκαλούσε τους κομμουνιστές «εαμοβούλγαρους», «ληστοσυμμορίτες» και «σλαβοκομμουνιστές». Το έθνος κινδύνευε από τη συμμαχία του ΚΚΕ με τους Σλάβους. Και οι δύο παρατάξεις απέφευγαν να αποκαλέσουν τον πόλεμο εμφύλιο.¹⁵⁸ Οι αιτιάσεις της Δεξιάς υποστηρίχτηκαν και μετεμφυλιακά, ερειδόμενες και στην ανακοίνωση του ΚΚΕ το 1949, περί υποστήριξης αιτήματος για ανεξάρτητη Μακεδονία.¹⁵⁹ Η αποτυχία του Εθνικού Στρατού στο Βίτσι το '48 οδήγησε στην αρχιστρατηγία τον Παπάγο, αν και μερίδα του αστικού κόσμου φοβόταν ότι αυτή η κίνηση αποτελούσε προπομπή δικτατορίας.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Τάσος Σακελλαρόπουλος, Οι δύο στρατοί, 1945-1949, στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-1952* Δ1 (σ. 277-325), Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 292-293.

¹⁵⁵ Mogens Pelt, *Tying Greece to the West, Us-West German-Greek Relations 1949-74*, Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2006, p. 131.

¹⁵⁶ Νίκος Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδα 1946-1949*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010, σ. 32-33, 43.

¹⁵⁷ Τάσος Σακελλαρόπουλος, Οι δύο στρατοί, 1945-1949, ..., ο.π., σ. 322-323.

¹⁵⁸ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, ..., ο.π., σ. 271-274, 345.

¹⁵⁹ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 505.

¹⁶⁰ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, ..., ο.π., σ. 347.

Μετά τον Εμφύλιο, κύριος εκφραστής του αιτήματος για ανανέωση, συμφιλίωση και ισονομία ήταν το νέο κόμμα του Πλαστήρα, με σύνθημα τη λέξη «Αλλαγή». Η Δεξιά, με κύριο εκφραστή το Λαϊκό Κόμμα, κυριαρχούσε τόσο στο κοινοβούλιο, από τις εκλογές του 1946 ως Ηνωμένη Παράταξη Εθνικοφρόνων, όσο και στον κρατικό μηχανισμό. Όμως, η φθορά της ήταν εμφανής. Οφειλόταν κατά κύριο λόγο στην εκτεταμένη βία που είχε ασκηθεί υπό τη σκέπη της την προηγούμενη δεκαετία, στα οικονομικά σκάνδαλα και τη κακοδιαχείριση των πόρων του Μάρσαλ. Παράλληλα, γίνονταν προσπάθειες ανανέωσης της Δεξιάς με κύριο εκφραστή τον Μαρκεζίνη, προάγοντας την πολιτική της λήθης και υποστηρίζοντας ότι πρωτεύοντα ρόλο στην ανανέωση θα έπρεπε να είχε ο στρατηγός Παπάγος, ο οποίος επιβλήθηκε στην αρχιστρατηγία και με τη στήριξη του ΙΔΕΑ. Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα οδηγούσε στις εκλογές, με τις οποίες σύμφωνες ήταν και οι ΗΠΑ. Οι εκλογές θα πραγματοποιούνταν με το αναλογικό εκλογικό σύστημα. Η ΕΠΕΚ του Πλαστήρα και του Τσουδερού ήταν ένας νέος πολιτικός σχηματισμός. Ο Πλαστήρας δεν ήταν καθολικής αποδοχής από τον αστικό κόσμο, διότι είχε ταχθεί υπέρ της κατάπαυσης πυρός στον Εμφύλιο.¹⁶¹

Την ίδια ώρα το ΚΚΕ παρέμενε, μετά την ήττα του, με «τα όπλα παρά πόδα», αποσκοπώντας στη διαμόρφωση των πολιτικών ζυμώσεων. Εντός του κόμματος υποστηριζόταν η άποψη για τη διατήρηση μικρών παρτιζάνικων τμημάτων. Με ηγέτη του παράνομου μηχανισμού στην Ελλάδα τον Πλουμπίδη επιδίωκε να ηγηθεί του Πανδημοκρατικού Μετώπου, ενώ παράλληλα στοχοποιούσε κεντρώους και αριστερούς που παρουσίαζαν αποκλίνουσες τάσεις από τη γραμμή του ΚΚΕ. Τα αποτελέσματα κατέγραψαν την καθίζηση του Λαϊκού Κόμματος, μια και συγκέντρωσε τις μισές ψήφους σε σχέση με τις προηγούμενες εκλογές, έτσι, προέκυψε κυβέρνηση Κέντρου. Οι Αμερικανοί αξιολόγησαν το αποτέλεσμα ως σοβαρή στροφή προς τα Αριστερά.¹⁶² Εν τέλει σχηματίστηκε κυβέρνηση συνεργασίας με πρωθυπουργό τον

¹⁶¹ Γενικά το Κέντρο ήταν διασπασμένο. Κύριοι εκφραστές των διάφορων τάσεων ήταν ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ο Νικόλαος Πλαστήρας και ο Γεώργιος Παπανδρέου. (βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Α΄, ..., ο.π.*, σ. 24-25, 33-38, 41, 44, 58, 72, 76) · Εκτός του Πλαστήρα υπέρ του συμβιβασμού ήταν και ο Ιωάννης Σοφιανόπουλος (βλ. Γεώργιος Α. Λεονταρίτης, *Ανάμεσα στα δύο άκρα, Η πορεία του Κέντρου 1946-1967*, Αθήνα, Εστία, 1992, σ. 86).

¹⁶² Γενικότερα η μη κομμουνιστική Αριστερά τασσόταν υπέρ του συμβιβασμού. Από στελέχη της είχε γίνει κρούση στον Πλαστήρα για συγκρότηση ενιαίου μετώπου, αλλά ο Πλαστήρας αρνήθηκε. Ενδεικτικό του κλίματος της εποχής ο ξυλοδαρμός του βουλευτή των Φιλελευθέρων Βοραζάνη που είχε ταχθεί υπέρ της ειρήνευσης κατά τον Εμφύλιο (βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Α΄, ..., ο.π.*, σ. 78-80, 82, 94-95) · Στις τρεις μεγάλες πόλεις πρότευσε η Δημοκρατική Παράταξη και δεύτερη ήταν η ΕΠΕΚ, δείγμα της καταδίκης του κόσμου της πολιτικής του Εμφύλιου Πολέμου (βλ. Γεώργιος Α. Λεονταρίτης, *Ανάμεσα στα δύο άκρα, ..., ο.π.*, σ.108).

Βενιζέλο. Οι ΗΠΑ δεν συμφωνούσαν και παρενέβησαν ωμά με επιστολή του πρεσβευτή τους Γκραίηντ. Τελικά ο Βενιζέλος παραιτήθηκε και σχημάτισε κυβέρνηση ο Πλαστήρας,¹⁶³ ο οποίος αφουγκραζόμενος το λαϊκό αίσθημα τάχθηκε υπέρ της ειρήνευσης,¹⁶⁴ καταθέτοντας και νομοσχέδιο με τα λεγόμενα μέτρα επιείκειας. Παράλληλα, ανασυγκροτήθηκε ο ΙΔΕΑ πιέζοντας για μια πιο αντικομμουνιστική πολιτική. Ο πόλεμος της Κορέας επέφερε αλλαγές στην πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα, όπως την περικοπή πόρων.¹⁶⁵ Για αντιστάθμιση η Ελλάδα στράφηκε στη Δυτική Γερμανία, της οποίας οι ΗΠΑ, επιθυμούσαν την οικονομική εξάπλωση, ως αμοιβαία ωφέλιμη, με σκοπό τον επιμερισμό των βαρών.¹⁶⁶ Ο πόλεμος της Κορέας επηρέασε και τις πολιτικές εξελίξεις. Αν και οι ΗΠΑ ήταν διατεθειμένες να υποστηρίξουν ένα πιο φιλελεύθερο καθεστώς με την ΕΠΕΚ του Πλαστήρα, η τάση αυτή αποδείχθηκε βραχύβια.¹⁶⁷ Διάδοχη κατάσταση αναδείχθηκε η κυβέρνηση Βενιζέλου και Παπανδρέου, γεγονός που σηματοδότησε υπαναχώρηση σε πιο σκληρή πολιτική. Η καταψήφιση της κυβέρνησης οδήγησε σε τριμερή σύμπραξη Βενιζέλου, Τσαλδάρη και Παπανδρέου, η οποία αποδείχθηκε θνησιγενής, μια και δεν συμπλήρωσε ούτε δύο μήνες.¹⁶⁸ Φτάνοντας τα νέα για τους πρώτους Έλληνες νεκρούς στην Κορέα, η συζήτηση για ειρήνευση πάγωσε. Ο Βενιζέλος εξήρε το έργο στη Μακρόνησο και επανήλθαν άρθρα του Γ΄ ψηφίσματος αναφορικά με τον Τύπο. Η Δεξιά βρισκόταν σε φάση ανασυγκρότησης. Την ίδια ώρα το ΚΚΕ προσπαθούσε να ανασυνταχθεί και μπήκε σε τροχιά σύγκρουσης με μικρότερα κόμματα της Αριστεράς. Επιπλέον, προχώρησε σε εκκαθάριση στελεχών. Το 1951 ο Παπάγος παραιτήθηκε από την Αρχιστρατηγία, γεγονός που θα προξενήσει την αντίδραση του ΙΔΕΑ, τα στελέχη του οποίου θα επιχειρήσουν κίνημα υπέρ του. Αργότερα ανακοίνωσε την κάθοδό του στις εκλογές, ιδρύοντας τον Ελληνικό Συναγερμό, στον οποίο συμμετείχαν το ΛΕΚ, αλλά και η κοινοβουλευτική πλειοψηφία του Λαϊκού Κόμματος.¹⁶⁹ Κινητικότητα όμως, υπήρχε και στην Αριστερά που κατέληξε στην ίδρυση της ΕΔΑ.¹⁷⁰

¹⁶³ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Α΄*, ..., ο.π., σ. 102, 105, 110.

¹⁶⁴ Γεώργιος Α. Λεονταρίτης, *Ανάμεσα στα δύο άκρα*, ..., ο.π., σ. 82.

¹⁶⁵ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Α΄*, ..., ο.π., σ. 130-131, 133-134.

¹⁶⁶ Mogens Pelt, *Tying Greece to the West*, ..., ο.π., p. 90.

¹⁶⁷ Σωτήρης Ριζάς, *Παρατάξεις και κόμματα στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Εστία, 2016, σ. 51.

¹⁶⁸ Ένα νέο σκάνδαλο που αποδόθηκε στο Λαϊκό Κόμμα, κάνει τη συνύπαρξη με τον Τσαλδάρη αδύνατη και έτσι σχηματίζεται νέα κυβέρνηση με Βενιζέλο και Παπανδρέου. Το Λαϊκό διασπάστηκε και ιδρύθηκε το Λαϊκό Ενωτικό Κόμμα (ΛΕΚ) από τον Στεφανόπουλο, τον Κανελλόπουλο και τον Καραμανλή (βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Α΄*, ..., ο.π., σ. 147, 155, 159).

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 181, 195, 211, 216, 225, 228-229, 262, 269.

¹⁷⁰ Εκπρόσωποί της πρότειναν στον Πλαστήρα σύμπραξη, που τελικά δεν ευοδώθηκε. Στο ψηφοδέλτιό της συμμετείχαν και εξόριστοι, ζήτημα το οποίο προκάλεσε τριβές στο εσωτερικό του κόμματος, καθώς

Στις εκλογές της 9^{ης} Σεπτεμβρίου '51, ο Συναγερμός είχε έρθει πρώτος δίχως όμως την πλειοψηφία. Σχηματίστηκε νέο πολιτικό τοπίο, με τον Συναγερμό να δεσπόζει στη Δεξιά, την ΕΔΑ στην Αριστερά και την ΕΠΕΚ και το κόμμα των Φιλελευθέρων να εκφράζουν το Κέντρο. Ο Παπάγος αρνήθηκε να συναινέσει σε κυβέρνηση συνεργασίας και έτσι σχημάτισε κυβέρνηση ο Πλαστήρας με τον Βενιζέλο. Τον Οκτώβρη του '51 άρχισε η δίκη του Μπελογιάννη και άλλων στελεχών του ΚΚΕ για παράβαση του Α.Ν. 509. Κατά τη διάρκεια της δίκης έγινε πρόταση να δικαστούν οι κομμουνιστές για κατασκοπεία σύμφωνα με τον Α.Ν. 375 της μεταξικής περιόδου. Την εποχή που η κυβέρνηση ετοιμαζόταν να αναγγείλει μέτρα επιείκειας διαχύθηκαν στη δημοσιότητα πληροφορίες για κατασκοπευτική δραστηριότητα των κομμουνιστών. Η Δεξιά τασσόταν υπέρ της συντήρησης του εμφυλιοπολεμικού κλίματος, καθώς θεωρούσε πως διαφορετικά θα αναζωογονούταν το αριστερό κίνημα, και επομένως, ενάντια στην ειρηνευτική πολιτική του Πλαστήρα. Παράλληλα, το ΚΚΕ βρισκόταν σε στενό κλοιό και ανέπτυξε τάσεις εσωστρέφειας με ένταση του κλίματος καχυποψίας στις τάξεις του, ενώ η αντιφατική του πολιτική, πρόκριση από τη μια του πολιτικού αγώνα και από την άλλη οι ασύρματοι, έθεταν σε κίνδυνο τα στελέχη και τους μηχανισμούς του και υπογράμμιζαν μια διάθεση πολεμικής επιφυλακής.¹⁷¹

Κατά τη διάρκεια του κεντρώου διαλείμματος ψηφίστηκε το Σύνταγμα του 1952, επηρεασμένο από το κλίμα του Εμφυλίου, καθώς βασιζόταν σε σχέδιο που είχε επεξεργαστεί η βουλή του 1946,¹⁷² ρύθμιζε τις σχέσεις κράτους και εθνικοφρόνων, ενώ παράλληλα τα έκτακτα μέτρα αποτελούσαν ένα δεύτερο σύνταγμα (παρασύνταγμα), που αφορούσε τους μη εθνικόφρονες.¹⁷³ Το δίπολο Έλληνες και μη Έλληνες

κάποια στελέχη δεν ήθελαν να φαίνεται το κόμμα ως προέκταση του ΚΚΕ, ενώ το ΚΚΕ, ειδικά λίγο πριν τις εκλογές, μέσω του ραδιοσταθμού *Ελεύθερη Ελλάδα* προειδοποιεί τους αριστερούς ψηφοφόρους για διείσδυση πραιτοριανών στις τάξεις της ΕΔΑ (βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Α', ... , ο.π., σ. 270, 272-273, 275*). Γενικότερα η προσπάθεια επικράτησης της γραμμής του ΚΚΕ εντός της ΕΔΑ προκάλεσε ενστάσεις (βλ. Γεώργιος Α. Λεονταρίτης, *Ανάμεσα στα δύο άκρα, ... , ο.π., σ. 156-157*).

¹⁷¹ Αναφορικά με τη δίκη Μπελογιάννη, η κυβέρνηση του Κέντρου επιθυμούσε την αναβολή της, καθώς ανέτρεπε την πολιτική της ειρήνευσης, ενώ ο ΙΔΕΑ ήταν υπέρ της διεξαγωγής, όπως και έγινε. Εν τέλει 12 άτομα καταδικάστηκαν σε θάνατο, αναμεσά τους ο Μπελογιάννης. Ο Πλουμπίδης έστειλε επιστολή στις εφημερίδες αναλαμβάνοντας την ευθύνη για όσα καταλογίζονταν στον Μπελογιάννη. Το ΚΚΕ ανακοίνωσε ότι η επιστολή ήταν πλαστή. Λόγω του πολωμένου κλίματος, εντάθηκαν και οι αντιθέσεις στο εσωτερικό της ΕΔΑ, με αποτέλεσμα την αποχώρηση στελεχών, όπως ο Κύρκος, τα οποία στη συνέχεια έγιναν αποδέκτες ύβρεων και συκοφαντιών από το ΚΚΕ (βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Α', ... , ο.π., σ. 290-293, 297, 302, 317-318, 320-323, 328, 331-332, 342, 391, 416-417*).

¹⁷² Ηλίας Νικολακόπουλος, *Ελεγχόμενη δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου έως τη δικτατορία, στο Γ. Βούλγαρης, Η. Νικολακόπουλος, Σ. Ριζάς, Τ. Σακελλαρόπουλος & Ι. Στεφανίδης (επιμ.), Ελληνική Πολιτική Ιστορία* (σ. 11-64), Αθήνα, Θεμέλιο, 2011, σ. 20.

¹⁷³ Νίκος Αλιβιζάτος, *Καθεστώς...*, ο.π., σ. 393.

υιοθετήθηκε από τους εθνικόφρονες και τη δεκαετία του '50, αρχές της οποίας ο δεξιός πολιτικός χώρος συσπειρώθηκε γύρω από τον Ελληνικό Συναγερμό. Ο δεξιός τύπος πρότασε την ανάγκη για ανάπτυξη αισθήματος ασφάλειας στο διεθνές ψυχροπολεμικό πλαίσιο που επικρατούσε, για αυτό θεωρούνταν επιτακτική η διατήρηση της πολεμικής ετοιμότητας.¹⁷⁴

Το κλίμα καχυποψίας ήταν διάχυτο. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η υπόθεση της Αεροπορίας, σε μια εποχή που ο Συναγερμός κατηγορούσε το Κέντρο για τη διάβρωση των ενόπλων δυνάμεων. Σύμφωνα με το βούλευμα οι κατηγορούμενοι λειτουργούσαν κατ' εντολή του ΚΚΕ. Οι κινηματίες του ΙΔΕΑ αμνηστεύτηκαν για το κίνημα του '51. Ο Πιουριφόν, ο νέος πρέσβης των ΗΠΑ, παρενέβη ωμά, με αφορμή την ασθένεια του Πλαστήρα, και προέκρινε το πλειοψηφικό, εν τέλει εφαρμόστηκε, που σαφώς ευνοούσε τον Συναγερμό. Επιπρόσθετα, η κυβέρνηση του Κέντρου ήταν εγκλωβισμένη στην πολιτική λιτότητας που είχαν επιβάλει οι ΗΠΑ, με αποτέλεσμα να χάνει λαϊκό έρεισμα. Προκηρύχθηκαν εκλογές. Ο Συναγερμός, προεκλογικά, στηρίχθηκε σε αντικομμουνιστικά συνθήματα, δηλωτικά της πόλωσης που επικρατούσε.¹⁷⁵ Από την άλλη το ΚΚΕ δεν αναζήτησε σύγκλιση με το Κέντρο και πρόταξε το σύνθημα «τι Παπάγος τι Πλαστήρας».¹⁷⁶ Χάρη στο πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα ο Συναγερμός, αν και συγκέντρωσε λιγότερες από τις μισές ψήφους, έλαβε το 80% των εδρών στο κοινοβούλιο, ενώ ο Πλαστήρας δεν εκλέχτηκε βουλευτής.¹⁷⁷

Μία από τις πρώτες επιτυχίες της κυβέρνησης Παπάγου ήταν η σύλληψη του Πλουμπίδη το '52. Το ΚΚΕ με ανακοίνωση της Κεντρικής Επιτροπής τον χαρακτήρισε πράκτορα. Ο Ψυχρός Πόλεμος εν τω μεταξύ μαινόταν. Ο μακαρθισμός στις ΗΠΑ οργίαζε, ενώ στην Ανατολική Ευρώπη βρίσκονταν σε εξέλιξη εκκαθαρίσεις. Το Κέντρο υπέπεσε σε κρίση, ενώ η ΕΔΑ παρά την απουσία από το κοινοβούλιο παρέμενε συμπαγής. Ο Παπάγος στις προγραμματικές του δηλώσεις διακήρυξε την προσήλωσή του στο ΝΑΤΟ. Ταύτισε τα σύνορα της Ελλάδας με αυτά του λεγόμενου ελεύθερου

¹⁷⁴ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον Λαό των Νομιμοφρόνων στο έθνος των Εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 222-223, 227.

¹⁷⁵ Όλη η υπόθεση ήταν σκευωρία. Ιστορικό αντίστοιχο γεγονός, αποτελεί το σαμποτάζ στον Έβρο το 1963, σκευωρός ο μετέπειτα πραξικοπηματίας Γεώργιος Παπαδόπουλος. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Παπανδρέου και ο Τσουδερός στήριζαν στις συγκεκριμένες εκλογές τον Συναγερμό. (βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Α', ..., ο.π.*, σ. 375, 471-472, 474, 493-494, 512, 517, 524-525).

¹⁷⁶ Γεώργιος Α. Λεονταρίτης, *Ανάμεσα στα δύο άκρα, ..., ο.π.*, σ. 204.

¹⁷⁷ Γιάννης Ν. Γιαννιλόπουλος, *Ο μεταπολεμικός κόσμος: ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1992, σ. 301, 534.

κόσμου. Έδωσε έμφαση στο δόγμα νόμος και τάξη και παρέπεμψε στο ακαθόριστο μέλλον την πολιτική λήθη.¹⁷⁸

Μία από τις ενέργειες του νέου πρωθυπουργού ήταν να προωθήσει σε κρίσιμες θέσεις μέλη του ΙΔΕΑ, κίνηση που συνδεόταν με την ίδρυση της ΚΥΠ τον Μάη του '53. Ο Παπάγος προχώρησε στη συγκρότηση ενός πιο αυταρχικού κράτους, μεταξύ άλλων και έναντι του Τύπου με πρόβλεψη άρσης ατέλειας χαρτιού σε περίπτωση καταδίκης, ενώ πραγματοποιήθηκαν εκκαθαρίσεις στις δημόσιες υπηρεσίες με βάση τα πολιτικά φρονήματα. Στο στόχαστρο μπήκαν και κεντρώοι. Τον Ιούλιο του '53 πέθανε ο Πλαστήρας και οι ζυμώσεις στον χώρο του Κέντρου εντάθηκαν. Τον Οκτώβρη του '53 ανακοινώθηκε η συμφωνία για τις αμερικανικές βάσεις στην Ελλάδα, πράξη εμπέδωσης της εξάρτησης από τις ΗΠΑ, συμφωνία σταθμός, κατά τον Παπάγο, όπως και η ένταξη της χώρας στο ΝΑΤΟ το '52. Ο Παπάγος στις προγραμματικές δηλώσεις τόνισε την ανάγκη καλής γειτονίας με Τουρκία και Γιουγκοσλαβία. Την τελευταία μάλιστα τη χαρακτήρισε και προκεχωρημένο φυλάκιο του ελεύθερου κόσμου.¹⁷⁹ Για τις ΗΠΑ Ελλάδα και Τουρκία ανήκαν στην Εγγύς και Μέση Ανατολή. Η αποχώρηση της Βρετανίας από την Ινδία και την Παλαιστίνη και ο πόλεμος της Κορέας ανάγκασε τους Αμερικανούς να επαναπροσδιορίσουν την οπτική τους στην περιοχή, τασσόμενοι υπέρ της ένταξης Ελλάδας και Τουρκίας στο ΝΑΤΟ και ενισχύοντας τη Γιουγκοσλαβία.¹⁸⁰

2.3. Η Πολιορκία

2.3.1. Θρηνώ και όδύρομαι, όταν έννοήσω τόν θάνατον¹⁸¹

Η παραγόμενη εργογραφία από τη δεκαετία του '50 και έπειτα σχετίζεται άμεσα με τη παγίωση του μεταπολεμικού καθεστώτος, θεματοποιώντας τις εμφύλιες συγκρούσεις και τους καταπιεστικούς μηχανισμούς που επικρατούσαν.¹⁸² Η Κατοχή και η

¹⁷⁸ Ο Πλουμπίδης καταδικάστηκε σε θάνατο στις 3 Αυγούστου σύμφωνα με τους ΑΝ 375 και 509. Το ΚΚΕ επέμεινε στον χαρακτηρισμό του ως πράκτορα (βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Β', 1952-1955 (η τριετία του Συναγερμού)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977, σ. 15-16, 23-24, 26-28, 94).

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 74, 92-93, 96, 104, 107-108, 121-123.

¹⁸⁰ Mogens Pelt, *Tying Greece to the West, ..., ο.π.*, p. 133-135.

¹⁸¹ Ως μότο του βιβλίου ήθελε να βάλει τον στίχο από την Εξόδιο Ακολουθία *Θρηνώ και όδύρομαι, όταν έννοήσω τόν θάνατον* (βλ. ΕΡΤ ΑΕ, *Περισκόπιο, Αλέξανδρος Κοτζιάς*, 1986, 14:50). Ανάκτηση από: <https://archive.ert.gr/69809/>

¹⁸² Ερατοσθένης Καψωμένος, *Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)* (σ. 385-398): 4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, (τομ.1), 1993, σ. 392.

Αντίσταση δεν δύνανται να συγκροτηθούν ως ενιαίο αφήγημα, εφόσον προηγήθηκε ο Εμφύλιος. Τα αφηγήματα διαφέρουν ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση. Η πεζογραφία δεν επιχείρησε να καταγράψει την Ιστορία, αλλά να την επιτελέσει γλωσσικά. Η *Πολιορκία* του Αλέξανδρου Κοτζιά διαδραματίζεται μεταξύ 1943-1944 και εισάγει στη λογοτεχνία τις εμφύλιες συγκρούσεις της κατοχικής περιόδου.¹⁸³ Εκδόθηκε σε μια εποχή όπου η κρατική μηχανή είχε εδραιωθεί στα πρότυπα του Ψυχρού Πολέμου.¹⁸⁴

Ο Κοτζιάς με αφορμή την *Πολιορκία* χαρακτηρίστηκε δεξιός, την ίδια ώρα που και οι δεξιοί δεν συμφωνούσαν μαζί του. Αναφέρεται στη στράτευση του στην Αριστερά την περίοδο της Κατοχής, κομμάτι, όπως χαρακτηριστικά λέει ο ίδιος, της μεγάλης ιδεολογικής περιπέτειας του 20^{ου} αιώνα. Όμως, βρέθηκε εκτός των γραμμών του ΚΚΕ, διότι πλέον διαφωνούσε με την τακτική του. Μάλιστα εκθέτει αντίστοιχα παραδείγματα συγγραφέων, όπως ο Καίσιλερ, ο Ζιντ και ο Μαλρό. Καθοριστικό σημείο για τη μεταστροφή αποτέλεσαν τα Δεκεμβριανά.¹⁸⁵ Η απόφαση που πήρε το ΚΚΕ για την εμφύλια σύγκρουση ήταν καταλυτική για την αποστασιοποίησή του, καταλήγοντας στην άποψη πως η πλευρά που επέλεξε τη σύγκρουση, εννοώντας το ΚΚΕ, άξιζε να ηττηθεί.¹⁸⁶ Την περίοδο εκείνη υπέφερε από φυματίωση και απείχε από τις συγκρούσεις, ενώ είδε το πατρικό του να πυρπολείται κατά τη διάρκεια αυτών.¹⁸⁷ Ο Φιλίνης αναφέρει για τον Κοτζιά, πως κατά την περίοδο που νοσούσε, ακούστηκε ότι δεχόταν επισκεπτήριο από τους παλιούς του συμμαθητές στο Μεταξουργείο, κατά κύριο λόγο Επονίτες, αλλά και λίγους Χίτες, γεγονός ακατανόητο για τους πρώτους. Δείγμα όμως του γεγονότος, ότι από την πρώιμη νεότητά του με τη στάση του, δεν υπέκυπτε στον πολιτικό μανιαϊσμό. Αργότερα, όντας αποστασιοποιημένος από το ΚΚΕ, το 1949, παρείχε στέγη σε διωκόμενο, αν και υπήρχε ο κίνδυνος του στρατοδικείου,¹⁸⁸ απόδειξη ότι απέφευγε να διατηρήσει μια «ουδέτερη» στάση. Θα υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου (1948-1952).¹⁸⁹ Η οδυνηρή αυτή περίοδος τον οδήγησε σε μετριοπαθείς πολιτικές θέσεις, και συγκεκριμένα στο Κέντρο, όπως εκφράστηκε αρχικά μεταπολεμικά από τον Πλαστήρα

¹⁸³ Κώστας Στεργιόπουλος, Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς και η Πολιορκία, στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά* (σ. 89-101), Αθήνα, Κέδρος, 1994 σ. 93.

¹⁸⁴ Αλέξανδρος Αργυρίου, Αλέξανδρος Κοτζιάς. Ο άνθρωπος, ο πεζογράφος, ο κριτικός, στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Αθήνα, Κέδρος, 1994, σ. 20.

¹⁸⁵ Αλέξανδρος Κοτζιάς, «Οι ποιητές πληρώνουν ΟΓΑ, οι αγρότες τίποτα...», *Ταχυδρόμος*, 19.04.1990.

¹⁸⁶ Αλέξανδρος Κοτζιάς, Μικροαστοί της συμφοράς είμαστε..., *Ελεύθερος Τύπος*, 24.11.1991.

¹⁸⁷ Σήμερα το τελευταίο ταξίδι του Αλέξανδρου Κοτζιά, *Η Καθημερινή*, 22.09.1992.

¹⁸⁸ Κώστας Φιλίνης, «Ήξερε να γράφει χρονογράφημα...», *Αντί, τχ.* 504, 02.10.1992.

¹⁸⁹ Σούλα Αλεξανδροπούλου, Η γενιά που πνίγηκε στο αίμα, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 03.02.1980.

και στη συνέχεια από τον Παπανδρέου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της στάσης του, να μην περιχαράκωνεται ιδεολογικά, θεωρεί το περιστατικό με την Μέλπω Αξιώτη και τη θετική κριτική που της είχε γράψει στη *Μεσημβρινή*, γεγονός που ξάφνιασε τη συγγραφέα, καθώς η ίδια ήταν αριστερή και το έντυπο συντηρητικό.¹⁹⁰ Ο Κοτζιάς και ως συγγραφέας, και ο ως κριτικός, αλλά και ως άτομο προσπάθησε να μην μπει στο καλούπι του διπολισμού.

Εξέδωσε την *Πολιορκία* το 1953. Ο ίδιος σε συνέντευξή του ανέφερε ότι το θέμα το είχε συλλάβει ήδη από το καλοκαίρι του '44, όντας επονίτης στο Μεταξουργείο, σε μια προσπάθειά του να εκφράσει την αγωνία αυτών της απέναντι όχθης, τους οποίους ένιωθε πολιορκημένους, καθώς δέχονταν την πίεση της άλλης πλευράς.¹⁹¹ Μια πρώτη ολοκληρωμένη επεξεργασία της Πολιορκίας υφίσταται από το 1947, με τον συγγραφέα να αμφιταλαντεύεται για τον τίτλο μεταξύ δύο εκδοχών: *Η Μεγάλη Σκιά* και *Ο Θάνατος*. Η χρονολογία του πρώτου αυτού χειρογράφου, αποδεικνύει ότι πρόθεση του συγγραφέα δεν αποτελούσε η συμπαράταξη με τη νικήτρια παράταξη του Εμφυλίου, αλλά η έκφραση της αγωνίας ενός νέου για το τι συνέβη.¹⁹² Θεωρούσε τον Εμφύλιο απότοκο ευρύτερων γεωπολιτικών ανταγωνισμών και πως καθυστέρησαν να αναδειχθούν οι εμφύλιες συγκρούσεις την κατοχική περίοδο στον δημόσιο λόγο, ως αποτέλεσμα πολιτικού εξωραϊσμού, ενώ ανέφερε ότι η οξύτατη πολιτική διαμάχη εκτείνεται έως την εποχή του Εθνικού Διχασμού,¹⁹³ αποτελώντας δομικό συστατικό της νεοελληνικής πολιτικής κουλτούρας.

Στην *Πολιορκία* ο συγγραφέας προσπαθεί να ανασύρει στην επιφάνεια όσα διαδραματίστηκαν στο πρόσφατο ιστορικό παρελθόν και βυθίζονται στη λήθη για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας. Η επάνοδος στην πραγματικότητα είναι μαρτυρική και πόρρω απέχει από μια βολική κατασκευασμένη αλήθεια. Στον πρόλογο του βιβλίου, ο συγγραφέας το καθιστά σαφές. Δεν αναζητάει τις αιτίες της σύγκρουσης. Αναφέρεται στις εμφύλιες συγκρούσεις που ξεκίνησαν το 1943, γεγονότα που περιθωριοποιήθηκαν στην πορεία, διότι δεν ταίριαζαν με το αφήγημα της μεταπολεμικής εποχής.

¹⁹⁰ Αλέξανδρος Κοτζιάς, «Οι ποιητές πληρώνουν ο.π.

¹⁹¹ Ο Διάλογος. Ο Αλέξ. Κοτζιάς συζητάει με τον Τάσο Γουδέλη, *Το Δέντρο*, τχ. 31, 1982, σ. 286.

¹⁹² Μαρία Ρώτα, Το πρώτο ολοκληρωμένο χειρόγραφο της «Πολιορκίας» (1947), *Χάρτης*, τχ. 57, 2023, ανάκτηση από: <https://www.hartismag.gr/hartis-57/afierwma/to-prwto-olokliromeno-kheiroghrafo-tis-poliorkias-1947>)

¹⁹³ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Μικροαστοί...* ο.π.

...είταν ο δικός μας ο πόλεμος. Γίνηκε εδώ, μέσα στις δικές μας εστίες και με το δικό μας αίμα καταβλήθηκε το βαρύ αντίτιμο (...) Εδώ, γνωρίζομαστε και σφαχτήκαμε.¹⁹⁴

Η καταληκτική φράση αποτελεί πρόσληψη της εμφύλιας βίας όχι ως ενός κατ' εξαίρεση φαινομένου, αλλά απόλυτα καθημερινού, εμφυτευμένου στον βίο των πολιτών. Τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, η νομιμότητα της κρατικής μηχανής βασιζόταν στη βία και στην καταστολή του εσωτερικού εχθρού. Ο πόλεμος, ακόμα και σε περίοδο ειρήνης, κυριαρχούσε ως αίσθηση, ήταν απόλυτα εγγεγραμμένος στο κοινωνικό υποσυνείδητο, μα και στις δομές της εξουσίας, έχοντας διαποτίσει τον κοινωνικό ιστό, νοούμενος, όπως εύστοχα έχει παρατηρήσει ο Παπαθεοδώρου, ως μια διαρκής κοινωνική σχέση.¹⁹⁵ Στόχος αυτής της σχέσης, η εξόντωση του αντιπάλου.

Ο Κοτζιάς ως μυθιστοριογράφος, και όχι ιστορικός, δεν καταπιάνεται με την καταγραφή συγκεκριμένων ιστορικών στιγμών, αλλά επιμένει να αποτυπώσει το κοινωνικό σώμα ως ξενιστή της βίας, η οποία εμφιλοχωρεί σε κάθε υγιές κύτταρο διαβρώνοντάς το. Δεν είναι τυχαίο ότι επιχειρεί στο σύνολο του έργου του να αναδείξει φιγούρες με αρνητικό πρόσημο, όπου η συλλογική μνήμη, η εθνική αφήγηση, αλλά και η λογοτεχνική παραγωγή αφήνει στο περιθώριο. Φιγούρες που σύμφωνα με τον ίδιο αποτελούν κατεξοχήν εκπροσώπους το νεοελληνικού βίου· όπως ο σπεκουλαδόρος, ο χαφιές, ο βασανιστής, ο σφαγέας.¹⁹⁶

Στο πολωμένο κλίμα της εποχής η καταγραφή των μελανών σημείων μιας δύσμορφης κοινωνίας μόνο ως υπεράσπιση δεν μπορεί να λογιστεί. Δεν επιχειρεί να δικαιώσει καμία πλευρά. Εστιάζοντας στον Παπαθανάση, έναν άνθρωπο που υπηρέτησε το αστικό καθεστώς πιστά, αναζητάει την ατομική ευθύνη σε μια εποχή, η οποία διακρίνεται για τη σύγχυση των αξιών,¹⁹⁷ θέτοντας το υπαρξιακό δίλημμα στον κάθε αναγνώστη, αν ο καθένας από εμάς είναι «ο εσταυρωμένος Κάιν ή ο πάσχων Εωσφόρος». Έννοιες που εκ πρώτης όψεως φαντάζουν αντιθετικές, παρόλα αυτά φύουν στον εσώτατο πυρήνα της ανθρώπινης συνείδησης.¹⁹⁸

Η μυθιστορηματική πλοκή θα μπορούσε να διακριθεί σε τρία στάδια. Η αρχή γίνεται στην Αθήνα το 1943, την περίοδο της Κατοχής. Αν και συνηθίζεται τα

¹⁹⁴ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, Αθήνα, Κέδρος, 2002, σ. 7.

¹⁹⁵ Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Κάτι πιο αληθινό από την ιστορία...»: η αφηγηματική τόλμη του Αλέξανδρου Κοτζιά, *Νέα Εστία*, τχ. 1751, 2002, σ. 774.

¹⁹⁶ Αλέξανδρος Κοτζιάς στο Αλεξ, Αργυρίου, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Κώστας Κουλουφάκος, Στρατής Τσίρκας, *Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας*, *Η Συνέχεια*, τχ. 4, 1973.

¹⁹⁷ Αλέξανδρος Αργυρίου, Αλέξανδρος Κοτζιάς: ο άνθρωπος..., ο.π., σ. 22-23.

¹⁹⁸ Αλέξανδρος Κοτζιάς, Πώς βλέπετε την εποχή μας και τη σύγχρονη λογοτεχνία μας;, *Η Νίκη*, 20.02.1963.

Δεκεμβριανά να παρουσιάζονται ως μια στιγμή ρήξης, οι εμφύλιες συγκρούσεις προϋπήρχαν. Εκδηλώθηκαν πρώτα στην επαρχία το 1943, ενώ στην Αθήνα αρχικά η κατάσταση ήταν διαφορετική λόγω της παρουσίας ισχυρών γερμανικών δυνάμεων, αλλά και του προσανατολισμού του ΕΑΜ στις μαζικές κινητοποιήσεις.¹⁹⁹

Στα 1943 άρχισε στην πατρίδα μας ένας πόλεμος²⁰⁰

Ο διχασμός δεν έφτανε πιο πέρα από τα ιδεολογικά (...) Οι ασθενικές φωνές απ' το ύπαιθρο, εκεί που οι επαναστάτες αλωνίζανε κιόλας, δεν είχαν τη δύναμη να διαλύσουνε την εγκάρδια ατμόσφαιρα.²⁰¹

Η γραφή του Κοτζιά πολιτική, μια και θέτει ζητήματα ανάλογης, και όχι μόνο, φύσης. Η *Πολιορκία* αποτελεί ένα κείμενο πολιτικής καταγγελίας, καθώς αναδεικνύει τη βία ως κατεξοχήν δομικό χαρακτηριστικό της μεταπολεμικής ιδεολογίας. Ο Κοτζιάς δεν αποτυπώνει τον μακρόκοσμο της εξουσίας. Επικεντρώνεται στα υποφωτισμένα μέρη, συνυφαίνοντας την ιστορική συγκυρία με τον μικρόκοσμο του ήρωα του βιβλίου, ενός ταγματасаφλίτη.²⁰² Αυτός είναι ο Μηνάς Παπαθανάσης, ο οποίος όμως, δεν ξεπηδά από το μυθιστορηματικό σύμπαν, αλλά αποτελεί μια απεχθή φιγούρα που ταυτίζεται με αντίστοιχες της πρόσφατης ιστορικής πραγματικότητας, επομένως απολύτως υπαρκτός. Τυχοδιωκτικό στοιχείο, τυπικός εκπρόσωπος ενός συστήματος, εθελοντής στους Βαλκανικούς, στη Μικρά Ασία, βενιζελικός, γαλουχημένος στο Ιδιώνυμο και τη μεταξική δικτατορία,²⁰³ με δεσμούς με το προηγούμενο αστικό καθεστώς ως αξιωματικός της Χωροφυλακής και με πεθερό παλιό κομματάρχη.²⁰⁴ Ο Παπαθανάσης παρουσιάζεται ως οργανικό μέρος του συστήματος εξουσίας. Ένας παρακρατικός, το μακρύ χέρι της πολιτικής εξουσίας. Επιπλέον, ο ήρωας γίνεται συνεργάτης των Γερμανών και εντάσσεται στα Τάγματα Ασφαλείας. Ο Κοτζιάς εστιάζει στον ένοπλο δωσιλογισμό και πώς αυτός χρησιμοποιήθηκε από το παραδοσιακό πολιτικό σύστημα, με σκοπό την παλινόρθωσή του. Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα, ο απόλυτος πολιτικός κυνισμός. Παρουσιάζει τον ήρωα να συνδράμει τον

¹⁹⁹ Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή, 1941-1944*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010, σ. 153-154.

²⁰⁰ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία ...*, ο.π., σ. 7.

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 11.

²⁰² Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Κάτι πιο αληθινό από την ιστορία ...», ο.π., σ. 775.

²⁰³ Αλέξανδρος Αργυρίου, Αλέξανδρος Κοτζιάς. Ο άνθρωπος, ..., ο.π., σ. 21.

²⁰⁴ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, Αθήνα, Κέδρος, 2002, σ. 313.

κατακτητή και να οργανώνει διώξεις και βασανιστήρια εναντίον συμπολιτών του. Έτσι, επικηρύσσεται²⁰⁵ και τελεί υπό πολιορκία.²⁰⁶

Θάνατος στον προδότη Μηνά Παπαθανάση.²⁰⁷

Η αφήγηση γίνεται σε τρίτο πρόσωπο, με τον αφηγητή να φαίνεται ότι ανήκει σε μια σιωπηλή πλειοψηφία, που παρακολουθεί τα τεκταινόμενα. Η απρόσωπη αφήγηση ταυτίζεται με το συλλογικό εμείς, καθώς αναφέρεται σε «δικό μας πόλεμο».²⁰⁸ Ο Κοτζιάς επιχειρεί να διεισδύσει στις γραμμές της «άλλης πλευράς» και να διερευνήσει τον ανθρωπότυπό της και κατά πόσο αποτελεί εξαίρεση ή κανόνα. Το έργο αναπτύσσεται σαν χρονικό, αποτελεί όμως, μια πολιτική αλληγορία, που ανατέμνει τους μηχανισμούς επιβολής και καταστολής του μετεμφυλιακού κράτους.²⁰⁹

Η επικύρωση της αφήγησης συντελείται μέσα από τους ήρωες του βιβλίου, οι οποίοι μέσω της δράσης τους συγκροτούν ένα σύμπαν με έντονες συνδηλώσεις, καθώς και με την άρρηκτη σύνδεση της γλώσσας και του περιεχομένου. Η συνοδοιπορία μυθιστορηματικής και ιστορικής πλοκής είναι γεγονός. Η αναφορά σε ιστορικά γεγονότα, δεν πραγματοποιείται για πρόσδοση ρεαλισμού, αλλά αληθοφάνειας. Άλλωστε, όπως λέει και ο ίδιος, κάθε γειτονιά, είχε έναν Παπαθανάση.²¹⁰

Προϊόντος του μυθιστορηματικού χρόνου, που συμβαδίζει με τον ιστορικό, η κατάσταση πολιορκίας που βιώνει ο ήρωας εντείνεται, γεγονός που προκαλεί κλιμάκωση της βίας. Ο Παπαθανάσης αναλογίζεται πώς έφτασε η κατάσταση στην εμφύλια σύρραξη. Αποδίδει την ευθύνη στους αριστερούς:

Οι μολοσεβίκοι (...) ξεδίπλωσαν μπαϊράκι δικό τους (...) καμώνονταν πως πονούν το έθνος (...) χλευάζανε τα ιερά και τα όσια.²¹¹

²⁰⁵ Το 1943, υπό την εποπτεία του Κομμουνιστικού Κόμματος, συγκροτούνται ομάδες περιφρούρησης με ρόλο τιμωρητικό (βλ. Ιάσωνας Χανδρινός, *Το τιμωρό χέρι του λαού*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2012, σ. 109).

²⁰⁶ Μαρία Νικολοπούλου, Ο «τριακονταετής πόλεμος»: η πεζογραφία με θέμα τον Εμφύλιο και η διαχείριση της μνήμης στο πεδίο της αφήγησης (1946-1974), στο Γ. Αντωνίου & Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης: η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008, σ. 443-445. Η συνοικία δεν κατονομάζεται, επειδή, όπως αναφέρει και ο ίδιος, ακόμα τα γεγονότα είναι νωπά, ο συγγραφέας όμως, σε μεταγενέστερο έργο του (*Ιαγουνάρος*, 1987) που συνδέεται με την *Πολιορκία* αναφέρει ότι όλα αυτά διαδραματίζονται στα Σεπόλια (βλ. Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Αληθομανές χαλκείον* (η ποιητική ενός πεζογράφου), *Γράμματα και Τέχνες*, ..., ο.π. σ. 9).

²⁰⁷ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία* ..., ο.π., σ. 9.

²⁰⁸ Παύλος Α. Ζάννας, *Η μεταπολεμική πεζογραφία: από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τ. Δ', Αθήνα: Σοκόλης, 1988, σ. 147.

²⁰⁹ Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Κάτι πιο αληθινό από την ιστορία...»: η αφηγηματική τόλμη του Αλέξανδρου Κοτζιά, *Νέα Εστία*, τχ. 1751, 2002, σ. 771.

²¹⁰ Αλέξανδρος Κοτζιάς, Μόνο εκείνο που εκφράζεται, μόνο εκείνο είναι μέσα στο μυαλό μας..., *Διαβάζω*, τχ. 28, 1980.

²¹¹ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία* ..., ο.π., σ. 12.

Ο προϊστάμενός του, ο κύριος Διευθυντής, όπως τον αποκαλούν, η περιγραφή του ταιριάζει σε άνθρωπο τυχοδιώκτη, μια και δράττει την ευκαιρία και συνεργάζεται με τους Γερμανούς. Αρχικά εμφανίζεται να έχει επαφές με όλες τις αντιστασιακές ομάδες. Όμως, τάχθηκε εναντίον των αριστερών έπειτα από λαϊκό δικαστήριο που πέρασε η οικογένειά του,²¹² χαρακτηρίζοντάς τους πρώτους, «ιεροφάντες της τρομοκρατίας».²¹³ Πολιτικός μέντορας του Παπαθανάση, αυτός και οι όμοιοί του υποκαθιστούν το κράτος, υποδηλώνοντας πως πυρήνας αυτού είναι το παρακράτος:

Πώς να επιβληθείς σε ρεμάλια που τους έχεις επιπλέον ανάγκη να 'ρθουν με το μέρος σου; Απουσιάζει η αυθεντική παρουσία του Κράτους.²¹⁴

Ο πόλεμος εξαπλώνεται ως νόσος στο κοινωνικό σώμα. Έρεισμά τους φιλήσυχοι νοικοκυραίοι. Κανένας δεν είναι αμέτοχος. Όλοι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, εμπλέκονται άμεσα ή έμμεσα ως θύτες ή θύματα. Η συναλλαγή με το καθεστώς, ακόμα και στην προγενέστερη μορφή του, δημιουργεί γραμμάτια προς εξόφληση. Άλλωστε, ο αντικομμουνισμός ως επίδειξη νομιμοφροσύνης από κάποιους πολίτες αρκούσε για την αποκατάστασή τους.²¹⁵ Η συλλογική ενοχή αποτυπώνεται στο παρακάτω απόσπασμα:

Όσο για τη γειτονιά σου (...) η σύνθεσή της μας ευνοεί, γιατί επί το πλείστον είναι μικροαστοί συντηρητικοί. Είχανε δοθεί τα οικόπεδα προπολεμικά. Τέλος πάντων, άνθρωποι αποκαταστημένοι, με νοικοκυριό, ιδιοκτησία. Όλους μπορούμε να τους κερδίσουμε με το μέρος μας...²¹⁶

Είναι γεγονός πως όσοι δεν συνεργούν με τη σιωπή τους, αλλά προσπαθούν να παραμείνουν σε απόσταση, καθίστανται θύματα, όπως η σύζυγος του Παπαθανάση, Χριστίνα και η παρακόρη τους Μαργαρίτα, που ασφυκτιούν, καθώς τελούν υπό άτυπη ομηρία στο ίδιο τους το σπίτι, το οποίο έχει καταληφθεί από τους ένοπλους δωσίλογους. Διακατέχονται από φόβο, αποστροφή και έντονη επιθυμία διαφυγής, όπου στην περίπτωση της πρώτης συνοδεύεται από μια αυτοκτονική ουσιαστικά πράξη, ενώ στην περίπτωση της δεύτερης, η απόπειρα διαφυγής στην Καισαριανή, εν τέλει αποτυγχάνει και καταλήγει και αυτή νεκρή. Η προϊούσα κατάπτωση της πρώτης

²¹² Στο ίδιο, σ. 27-28.

²¹³ Στο ίδιο, σ. 31.

²¹⁴ Στο ίδιο, σ. 16.

²¹⁵ Αλέξανδρος Κύρτης, Πολιτισμικές και ιδεολογικές εκφράσεις της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)* (σ. 399-413): 4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, (τομ.1), 1993, σ. 400.

²¹⁶ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 18.

αναπτύσσεται σύντονα με την κλιμάκωση της έντασης. Δεν υπάρχει διαφυγή για κανέναν. Η βία σαν ιός εξαπλώνεται και εκθέτει σε κίνδυνο δίχως διακρίσεις τον πληθυσμό. Είναι πανταχού παρούσα.

Μέρες τώρα η Χριστίνα βρισκόταν σε κακή κατάσταση. Η αρρώστια στα νεφρά που λαγοκοιμόταν, τελευταία είχε πάλι θεριέψει.²¹⁷
Η μικρή πουθενά... Ούτε και κανέναν από τη φρουρά θυμόταν να την είχε δει.²¹⁸

Η εθνοφοροσύνη απέδιδε στους κομμουνιστές χαρακτηριστικά ατόμων αλλότριας καταγωγής. Η ταύτισή τους με τους Σλάβους υποδήλωνε την απειλή για το μετεμφυλιακό κράτος και το αγεφύρωτο χάσμα. Ο Κοτζιάς παρουσιάζει τον Παπαθανάση πιεζόμενο από την πολιορκία που υφίσταται να ανακαλεί το «ένδοξο» παρελθόν του και ταυτίζει τους Τούρκους που πολέμησε στη Μικρά Ασία με τους αριστερούς, επιχειρώντας μια ταύτιση των κομμουνιστών με εξωτερικούς εχθρούς.²¹⁹ Η σύγκρουση αποτυπώνεται στον λόγο, η ένοπλη εθνοφοροσύνη θεωρεί ότι επιτελεί εθνικό έργο. Ο αντίπαλος αποτελεί εθνικό κίνδυνο, ο ακρωτηριασμός του κοινωνικού σώματος έχει επιτευχθεί.

Το ίδιο την πάθαν και οι Τουρκαλάδες.²²⁰

Το οικοσύστημα του Παπαθανάση δεν αναπτύσσεται σε εύκρατο κλίμα. Ο Παπαθανάσης δέχεται ενισχύσεις στο σπίτι του, με αποτέλεσμα να καταφθάσει μια ομάδα που αποτελείται από δυσειδείς μορφές.²²¹ Οι συνεργάτες του είναι όλοι παρακρατικοί, δωσίλογοι και χαφιέδες. Ο Κοτζιάς υπογραμμίζει την συμπόρευση παρακρατικών και μη στη στελέχωση του μετεμφυλιακού κράτους. Η μικροαστική τους καταγωγή συναρτάται με την ελαστική τους ηθική και την απουσία οποιουδήποτε φραγμού. Απουσιάζει το ηθικό κριτήριο και κάθε ηθικός και ιδεολογικός κώδικας.²²² Γενικά, όλοι οι σύντροφοί του έχουν αρνητικό πρόσημο εκτός από έναν, τον Σαράντη, ο οποίος παρουσιάζεται ως ένας τυχοδιώκτης δίχως πολιτικό προσανατολισμό, λάτρης

²¹⁷ Στο ίδιο, σ. 112.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 326.

²¹⁹ Οι υποστηρικτές των Ταγμάτων υποστήριξαν ότι προασπίζονταν την πατρίδα εκλαμβάνοντας τον ΕΑΜ-ΕΛΑΣ σαν αντεθνικό σχηματισμό (βλ. Hagen Fleischer, Νέα στοιχεία για τη σχέση γερμανικών αρχών Κατοχής και Ταγμάτων Ασφαλείας, *Μνήμων*, τχ. 8, 1982, σ. 190-191) · Η γερμανική αντικομμουνιστική προπαγάνδα απέδωσε καρπούς. Πολλοί εθνικόφρονες και συντηρητικοί προσχώρησαν στα Τάγματα, καθώς θεωρούσαν τη μάχη εναντίον του ΕΑΜ, πατριωτική πράξη (βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα* (τομ. Β'), Αθήνα, Παπαζήσης, 1995, σ. 288).

²²⁰ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 40.

²²¹ Στο ίδιο, σ. 42.

²²² Αλέξης Ζήρας, *Χρονικό '77*, τ. 8, Δεκ. 1977, Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο «Ωρα», σ. 45.

της τρυφηλής ζωής, γεγονός αντιφατικό εν μέσω των συγκρούσεων, όχι όμως σε μια εποχή κανονικότητας.²²³

... εμφανιστήκανε και κάποιες ύποπτες φάτσες (...) Δυο τρεις από δαύτους είτανε γνωστά αποβράσματα της γειτονιάς, που από παλιά της προξενούσαν τρόμο.²²⁴

Η ομάδα του Παπαθανάση, πάνοπλη, σκορπάει με σαδισμό τον τρόπο στη συνοικία. Εισβάλλει σε σπίτια, τρομάζει τον κόσμο και ξυλοκοπάει κατά βούληση. Οι αρνητικοί αυτοί ήρωες αποτελούν προϊόντα της εποχής τους. Η βία δεν παρουσιάζεται ως απόκλιση, αλλά ως καθημερινή πρακτική.

...ερευνούσαν τα ύποπτα σπίτια (...) Τρύπωναν στα δωμάτια (...) σκουντούσαν απειλητικοί τους τρομοκρατημένους νοικοκυραίους. (...) κάναν μεγάλο χάζι τις γυναικούλες (...) Αν πάλι κάποιος τους λοξοκοίταζε (...) του πατούσανε μερικές κλωτσιές, σα μέτρο προληπτικό. Οπωσδήποτε, το πράμα είχε την πλάκα του.²²⁵

Δεύτερο σημείο κομβικό για την εξέλιξη του μυθιστορήματος αποτελεί το Συνέδριο του Λιβάνου.²²⁶ Φαίνεται η ομάδα του Παπαθανάση να μην αιφνιδιάζεται από τις εξελίξεις, αλλά δυσανασχετεί, καθώς θεωρεί ότι με αυτό τον τρόπο ενισχύονται οι «μπολσεβίκοι», όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν. Την ίδια ώρα εγείρεται ζήτημα νομιμοποίησης, καθώς η εξόριστη κυβέρνηση μνημονεύεται ως αυτή την οποία έχει σε υπόληψη ο λαός, και όχι την κατοχική.²²⁷ Η προσπάθεια συγκρότησης κοινού μετώπου στον Λίβανο χαρακτηρίζεται «λυκοφιλία» από τον κύριο Διευθυντή, τον προϊστάμενο της ομάδας, με ελάχιστες ελπίδες επιτυχίας. Κατανοεί ότι οι πολιτικοί τούς έχουν ανάγκη, δείγμα του πολιτικού αμοραλισμού που επικρατεί, αλλά παράλληλα προοικονομεί την αποκατάστασή τους.

Και να μας αποκηρύξουνε για προδότες (...) Θα μας ξαναστήσουν πάλι. Το νερό δεν τρέχει όζω από το αυλάκι.

Οι πολιτικάντηδες κάτω, που δεν έχουν ιδεΐτσα τι γίνεται εδώ (...) να ξετρυπώσουνε μονάχοι το φίδι.²²⁸

²²³ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 92 · Οι λόγοι για τους οποίους χιλιάδες άτομα εντάχθηκαν στα Τάγματα ποικίλλαν. Άλλοι στελέχωναν τα Τάγματα για οικονομικούς λόγους, άλλοι διότι ήταν αντίθετοι στο ΕΑΜ, άλλοι για λόγους εθνικιστικούς-πολιτισμικούς (ιδιαίτερα στη Μακεδονία) και άλλοι διότι τους ασκούσε έλξη η ναζιστική ιδεολογία (βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική...*, ο.π., σ. 131-133).

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 113.

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 66.

²²⁶ Καθώς η ώρα της απελευθέρωσης πλησίαζε, ήδη από τον Αύγουστο του 1943, τα αντίπαλα στρατόπεδα, διακήρυτταν ότι το καθεστωτικό ζήτημα, κύρια αιτία των εμφύλιων συγκρούσεων, θα πρέπει να ρυθμιστεί. Οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε όλες τις πολιτικές πτέρυγες κατέληξαν στη συμφωνία που επετεύχθη στο Συνέδριο του Λιβάνου τον Μάιο του 1944, γεγονός που οδήγησε στον σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας (βλ. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1978, σ. 141-142).

²²⁷ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 79 · Η δωσίλογη ηγεσία της «Ελληνικής Πολιτείας» καταδικάστηκε ως ένοχη εσχάτης προδοσίας (βλ. Τάσος Κωστόπουλος, *«Η αυτολογοκριμένη μνήμη», Τα τάγματα ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνοφοροσύνη*, Αθήνα, Ίστωρ, 2005, σ. 87).

²²⁸ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 80.

Η πολιορκία στενεύει, και σημειώνονται συνεχώς απώλειες για την ομάδα,²²⁹ οι οποίες συνοδεύονται από αντίστοιχες στη μακροκλίμακα.²³⁰ Ο ήρωας διαισθάνεται το τέλος του, καθώς κλιμακώνεται η προσωπική του πολιορκία.²³¹ Παράλληλα, η στάση των κατοχικών δυνάμεων ελέω της επικείμενης ήττας-αποχώρησης, αλλάζει τα δεδομένα για τα ένοπλα δωσιλογικά τμήματα, τα οποία αισθάνονται έκθετα, καθώς η εξάρτησή τους από τον κατακτητή είναι δεδομένη. Επιπροσθέτως, εντείνεται ο φόβος για αντίποινα από τους κομμουνιστές. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο κ. Διευθυντής:

«Δυστυχώς, βυζιθόμεθα (...) Χάσανε τον πόλεμο μες απ' τα χέρια τους!»²³²

Ο Μηνάς Παπαθανάσης, ένοπλος δωσίλογος, «φιλήσυχος νοικοκυραίος», μισθοφόρος της αστικής και μικροαστικής ιδεολογίας, κουράζεται από τα εγκλήματά του, όπως κουράζεται ένα ζώο.²³³ Σταδιακά εισέρχεται σε μια έντονη υπαρξιακή κρίση,²³⁴ ενώ οι πράξεις βιαιότητας που προβαίνει η ομάδα του εντείνονται σκοτώνοντας και βιάζοντας.²³⁵ Η ανασφάλεια αποθηριώνει εντελώς τους ταγματασφαλίτες. Αποκτούν δικαίωμα ζωής και θανάτου επί των πολιτών. «Δικάζουν» και εκτελούν τις αποφάσεις που οι ίδιοι παίρνουν, δίχως να λογοδοτούν. Δεν υφίστανται κράτος δικαίου, ευνομούμενη κοινωνία, θεμελιώδεις κατακτήσεις του ανθρώπινου πολιτισμού. Λειτουργούν τιμωρητικά όχι μόνο για τους αντιπάλους τους, αλλά και για τους οικείους αυτών, στο πλαίσιο της οικογενειακής ευθύνης. Απαγάγουν και βιάζουν την αδερφή ενός αριστερού που δεν μπορούν να εντοπίσουν και να συλλάβουν, ενώ παρουσιάζονται ταυτισμένοι στο συλλογικό υποσυνείδητο με τον κατοχικό στρατό, αφού χρησιμοποιούν παρόμοιες τακτικές.

-Ποια είναι τούτη κάτω;

-...Να, προχτές που γονάτισε η γριούλα και σου φιλούσε τα ποδιά... Και

μια πιτσιρίκα, ένα μανάρι...

-Και ποιος την πείραξε;

-Όλοι, με την ράδα. Πιάσαμε ουρά...²³⁶

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 120.

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 132. Γίνεται αναφορά για την εκτέλεση των 42 αποφοίτων της σχολής Αστυφυλάκων από δυνάμεις του ΕΛΑΣ τη Μεγάλη Εβδομάδα του 1944 στο Σουληνάρι Καλαβρύτων (βλ. Αποκαλυπτήρια του μνημείου των ηρώων και μαρτύρων της Αστυνομίας Πόλεων εις το Σουληνάρι Καλαβρύτων, *Αστυνομικά Χρονικά*, 15.09.1959, σ. 7393). ανάκτηση από: https://www.policemagazine.gr/sites/default/files/pdf/%CE%91%CE%A0_1959-09-15-0152.pdf

²³¹ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 130.

²³² Στο ίδιο, σ. 133.

²³³ Νίκος Σκοπλάκης, Ξαναδιαβάζοντας τον Αλέξανδρο Κοτζιά, *Ο Αναγνώστης*, χχ, ανάκτηση από: <https://www.oanagnostis.gr/xanadiavazontas-ton-alexandro-kotzia/>

²³⁴ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 156.

²³⁵ Στο ίδιο, σ. 152.

²³⁶ Στο ίδιο, σ. 160

Στην αρχή (...) νόμισε ο κόσμος πως φτάσανε οι Γερμανοί να μαζέψουν ομήρους.²³⁷

Η καχυποψία ενσταλάζεται και διαχέεται στο κοινωνικό σύνολο. Ο ακρωτηριασμός του κοινωνικού σώματος είναι άφευκτος. Ο φόβος για συνωμότες επικυρώνει την πολεμική ατμόσφαιρα και διαβρώνει την καθημερινότητα. Ο πόλεμος δεν κείται μακράν, δε λαμβάνει χώρα μόνο στο πεδίο της μάχης. Το μεταπολεμικό κράτος συγκροτείται από το σύνολο των αστικών δυνάμεων, ένα κράτος που τελούσε σε καθεστώς εκτάκτου ανάγκης και όπου η μεγαλύτερη απειλή του, είναι ένας εσωτερικός εχθρός, οι κομμουνιστές.²³⁸

Στη λαϊκή αγορά (...) οι διαβάτες τους προσπερνούν (...) Κάποιο μούδιασμα απλώθηκε στην ψυχή του: «Δες!... Δες!... Όλοι ετούτοι μου είναι εχθροί»²³⁹
Τους ξέρεις τι κρυφοί συνωμότες είναι (..) Εδώ... στη γειτονιά μιας όλοι ετούτοι!²⁴⁰
Είσαι βέβαιος πως μπορείς να ξεχωρίσεις ποιος είναι εχθρός σου και ποιος δεν είναι;²⁴¹

Τα κίνητρα δεν είναι ιδεολογικά. Η βία που εκπνέουν ερείδεται κατά βάση στο μικροαστικό ένστικτο της επιβίωσης που τους διακατέχει. Έχουν λαμβάνειν. Στο αποκορύφωμα της σύρραξης υπολογίζουν την αποκατάστασή τους, την οποία προσμένουν «δικαιωματικά». Η πελατειακή λογική, η χυδαία συναλλαγή παρουσιάζεται κυτταρική του κρατικού μηχανισμού και της κοινωνίας. Η αποκατάσταση των ταγματασφαλιτών έρχεται πριν την απελευθέρωση, δίχως προσχήματα.

Δημοσιεύτηκε (...) Στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως... Το Διάταγμα (...) μας έχουν προς το παρόν Ανθυπασπιστές. Πιο ύστερα, λέει, την άλλη προαγωγή.²⁴²

Οι οργανωμένοι αριστεροί παρουσιάζονται μέσα από τα μάτια των νικητών.²⁴³ Παρόλα αυτά ο Κοτζιάς δεν επιδιώκει να επικυρώσει την άποψη της νικήτριας παράταξης, αλλά μέσα από τις χαραμάδες της αφήγησης, τις οποίες εμπρόθετα δημιουργεί, φωτίζει την άλλη πλευρά μέσα από το δικό του βλέμμα. Οι αριστεροί

²³⁷ Στο ίδιο, σ. 182.

²³⁸ Άγγελος Ελεφάντης, Εθνικοφροσύνη: Η Ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης, στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)* (σ. 645-654): 4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, (τομ.1), 1993, σ. 647.

²³⁹ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 175.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 198.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 220.

²⁴² Στο ίδιο, σ. 199.

²⁴³ Τίτος Πατρίκιος, Το μήνυμα της φρίκης και οι κίνδυνοι του αγγελιοφόρου, *Διαβάζω*, τχ. 7, 1977, σ. 64-65.

βρίσκονται στο περιθώριο της μυθιστορηματικής πλοκής, αλλά όχι στο περιθώριο της δράσης. Ο Κοτζιάς αναφέρεται στην ενίσχυση του οπλοστασίου του ΕΛΑΣ από τον ιταλικό οπλισμό, γεγονός που αναβάθμισε την επιχειρησιακή ετοιμότητά του.

Σαν τα παραδώρα, το λοιπόν, οι Ιταλιάνοι στην Κύμη και βροντήξανε τα ντουφέκια χάμω, ε, το μάλε βράσε που γίνηκε. Τους προκάνουν, το λοιπόν, οι καλοί σου και τους πιάνουν τα πυρομαχικά μες στις αποθήκες, όσο να φτάζουν οι Γερμανοί.²⁴⁴

Παρουσιάζονται πως με πρόσχημα τα δίκαια του λαού και της λευτεριάς επιδίδονται σε αυθαίρετες ενέργειες. Επιβάλλονται με την πυγμή των όπλων, προκαλώντας τον φόβο στην ύπαιθρο, μια και προβαίνουν σε εκκαθαρίσεις αποδίδοντας τον χαρακτηρισμό του αντιδραστικού, δικαίως και αδικώς. Το ανταρτοδικείο επικρέμεται ως δαμόκλειος σπάθη. Η τακτική τους εκτός από φόβο προκαλεί και αντίδραση, και κάποιοι στρατεύονται με τον αντίπαλο ρεβανσιστικά.

Αγώνας και Λευτεριά, μας ξηγά και για το ψωμί του λαού. και το παιδάριο είτανε φοιτητής (...) Τότες με πιάνει το παιδάριο κατ' ιδίαν: «Εμείς ήρθαμε, εξάπαντος α κάνουμε συλλήψεις αντιδραστικών και ιδού ο κατάλογος».²⁴⁵
Δώστε μου ένα τουφέκι να τους πιω, τους ρουφιάνους, το αίμα.²⁴⁶

Η βία των κατοχικών δυνάμεων και των συνεργατών τους, γεννάει αντιβία. Οι κινήσεις όμως, του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ προκαλούν γενικευμένη δυσφορία.²⁴⁷ Οι ακροβασίες των κομμουνιστών υπογραμμίζονται, με χαρακτηριστική την αναφορά στην εκτέλεση του Ψαρρού. Ενισχύσεις που φτάνουν στο σπίτι του Παπαθανάση, αποτελούνται από άντρες που επέζησαν από την Ε.Κ.Κ.Α., έπειτα από τη δολοφονία του Ψαρρού.²⁴⁸

Μόλις και γλιτώσανε το λεπίδι...²⁴⁹

Παρά τις επαφές στον Λίβανο, οι κομμουνιστές δε φαίνονται να διατεθειμένοι να εγκαταλείψουν το πεδίο της μάχης, όπου συμμετέχουν με αμείωτη ένταση έναντι των δωσιλόγων. Η εθνική συμφιλίωση φαντάζει ουτοπική, ούτε οι μεν ούτε οι δε

²⁴⁴ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 95.

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 96.

²⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 98.

²⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 132 · Γίνεται αναφορά για την εκτέλεση των 42 αποφοίτων της σχολής Αστυφυλάκων από δυνάμεις του ΕΛΑΣ τη Μεγάλη Εβδομάδα του 1944 στο Σουληνάρι Καλαβρύτων (βλ. Αποκαλυπτήρια του μνημείου των ηρώων και μαρτύρων της Αστυνομίας Πόλεων εις το Σουληνάρι Καλαβρύτων, *Αστυνομικά Χρονικά*, 15.09.1959, σ. 7393). ανάκτηση από: https://www.policemagazine.gr/sites/default/files/pdf/%CE%91%CE%A0_1959-09-15-0152.pdf

²⁴⁸ Το Μάιο και τον Ιούνιο η Ε.Κ.Κ.Α. θα διαλυθεί από τον Ε.Λ.Α.Σ. και ο Ε.Λ.Α.Σ. με τον Ε.Δ.Ε.Σ. θα συγκρουστούν (βλ. David H. Close, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2003, σ. 170-171).

²⁴⁹ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 197.

προκρίνουν ενέργειες καταλαγιασμού των εχθροπραξιών. Οι διαπραγματεύσεις στον Λίβανο και η πραγματικότητα του πεδίου μάχης αποτελούν παράλληλα σύμπαντα. Η επίκληση για συγκρότηση ενιαίου μετώπου φαντάζει ανεφάρμοστη. Και οι δύο πλευρές αγωνίζονται για τον αφανισμό του αντιπάλου τους.

Κι έτσι κύλησε όλος ο Μάης. Παρά τις διαπραγματεύσεις που ξακολουθούσανε νύχτα μέρα με την εξόριστη κυβέρνηση, οι επαναστάτες δεν αλαφρώσανε στιγμή το λυσσασμένο τους πόλεμο.²⁵⁰

Οι κομμουνιστές φαίνονται να είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικοί και στον κλεινόν άστρ, όπου εμφανίζονται πολυπληθείς, και με έμφαση και εδώ στη νεολαία και δη τους φοιτητές. Κινούμενοι με μυστικότητα και μεθοδικότητα.

Ακούστηκε πως είτανε κάποιος φοιτητής του Πολυτεχνείου που τα οργάνωνε.²⁵¹

Παράλληλα, οι αριστεροί παρουσιάζονται να διώκονται απηνώς. Η αναφορά στον Πέτρο Κωνσταντινίδη αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση. Δεν βρίσκονται στο στόχαστρο μόνο οι οργανωμένοι, αλλά και οι οικογένειές τους σε μια σύγκρουση δίχως ηθικά όρια, ο άμαχος πληθυσμός αποτελεί εξιλαστήριο θύμα. Η στοχοποίηση των οικογενειών των αριστερών άλλωστε, συνεχίστηκε και τα μετεμφυλιακά χρόνια, με το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων. Ο οργανωμένος κομμουνιστής αναζητείται ματαίως και αντί για αυτόν οι δωσίλογοι ξεσπούν τη μανία τους στη μητέρα του και την αδερφή του.²⁵² Όταν ο ίδιος συλλαμβάνεται από την ομάδα του Παπαθανάση, διατηρεί ακέραια στάση και δεν λυγίζει κατά την ανάκριση. Η περιγραφή του αδρή, μα θετική, μάλιστα ο Παπαθανάσης εντοπίζει στοιχεία της δικιάς του νιότης σε αυτόν.

Το αίμα πληρώνεται με αίμα (...) Φασίστα!²⁵³

Όχι πως μοιάζανε σε τίποτα οι δυο τους. Μα έτσι, αθέλητα, συλλογιόταν τα νιάτα του και τους άθλους του.²⁵⁴

Η έμφαση που δίνει ο Κοτζιάς στη διχοτόμηση του κοινωνικού σώματος αποδίδεται πιο emphaticά στην περίπτωση του δωσίλογου Θεοδόση, μέλους της ομάδας Παπαθανάση, και του γιου του, καπετάνιου του ΕΛΑΣ στην Καισαριανή. Η διχοστασία αυτή εντός οικογένειας αποτυπώνει το ανοίκειο της σύγκρουσης. Οι δύο τους εκδηλώνουν γνήσιο ενδιαφέρον ο ένας για τον άλλο, δίχως να επιτρέψουν να επηρεαστεί η σχέση τους ουσιαστικά, μόνο επιφανειακά, από τη δίνη των γεγονότων.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 131.

²⁵¹ Στο ίδιο, σ. 130.

²⁵² Στο ίδιο, σ. 133.

²⁵³ Στο ίδιο, σ. 193

²⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 194.

Ο δεσμός παραμένει ακατάλυτος, η ελπίδα υποβόσκει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η αλληλογραφία που ανταλλάσσουν, η οποία αποδίδεται εν μέρει, όχι τυχαία, κωμικά από τον Κοτζιά.²⁵⁵

Τη μοναδική φορά που αναπτύσσεται διάλογος μεταξύ δύο πλευρών, είναι όταν ο γιατρός Δερβένης, οργανωμένος στο Κόμμα όπως αποδεικνύεται στη συνέχεια, εξετάζει τον Παπαθανάση. Άλλη μια υπενθύμιση ότι η σύγκρουση έλαβε χώρα οίκοι. Η άλωση συντελείται εκ των έσω.²⁵⁶ Η εγγύτητα απόλυτη, όπως άλλωστε προκύπτει από τη σχέση γιατρού-ασθενούς. Ο Δερβένης εξετάζει κλινικά τον Παπαθανάση, ο οποίος έχει αρχίσει να διακατέχεται από ένα πρωτόγνωρο συναίσθημα. Ο Παπαθανάσης αισθάνεται τον εαυτό του «ξένο», καθώς βιώνει μια εσωτερική σχάση. Τον κυριεύει το «αίσθημα του αφανισμού» όπως παρατηρεί ο γιατρός. Το αφήγημα της κυρίαρχης παράταξης αποκτά ρωγμές. Ο Παπαθανάσης, εκτελεστικό όργανό της είναι υποχρεωμένος να βιώνει τη νίκη του λειψή, διότι αυτή προκύπτει από τον αφανισμό του διπλανού του. Μέσα από τον λόγο του Δερβένη προκύπτει ότι η άρχουσα τάξη ιστορικά επιβαλλόταν με βία, ένας «φαύλος τυραννίσκος» όπως χαρακτηριστικά λέει και απολήγει, σαν αγγελιοφόρος-ζηλωτής του νέου κόσμου, να κηρύττει την αναγκαιότητα γκρεμίσματος του παλιού και την ανέγερση του καινούργιου. Η συναίνεση δεν είναι υπαρκτή. Ο Κοτζιάς μέσα από τον λόγο του γιατρού επικυρώνει την άποψή του, για το αδιέξοδο της πολιτικής και ιδεολογικής τύφλωσης που αναπόφευκτα οδηγούν στην εξόντωση του άλλου.²⁵⁷

Τελευταία αναφορά που γίνεται στους οργανωμένους αριστερούς, είναι η ενέδρα που στήνουν στο πρωτοπαλίκαιο του Παπαθανάση, Σαράντη. Η Φιλιώ, με αδερφό εκτελεσμένο, ενεργώντας παρελκυστικά, αν και με κάποιο δισταγμό ένεκα ηθικού διλήμματος, παρασέρνει τον Σαράντη απόμερα, και ο τελευταίος εκτελείται από τον αρραβωνιαστικό της, οργανωμένος και αυτός στο κόμμα. Ο Σαράντης ενώ ξεψυχάει, αρνείται να κατονομάσει τη Φιλιώ.²⁵⁸

Ο Κοτζιάς υπογραμμίζει την καταστροφή. Το μένος εκατέρωθεν ξέσπασε σε αθώους. Αναδεικνύει την πολιτική υποκρισία. Τονίζει ότι πολλά από όσα έγιναν δεν είχαν ιδεολογικό κίνητρο, αλλά πυροδοτούνταν από προσωπικές διενέξεις. Η απόλυτη αποκτήνωση. Η ιδεολογία λειτούργησε ως προκάλυμμα. Οι ηττημένοι επιδόθηκαν σε

²⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 181-183.

²⁵⁶ Μάρω Δούκα, Ο νεαρός Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Νέα Εστία*, τχ. 1859, 2013, σ. 355.

²⁵⁷ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 214-219.

²⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 342-362.

αδιάκριτες εκκαθαρίσεις, στο όνομα της ιδεολογικής καθαρότητας. Μέμφεται τους διανοούμενους που δεν πήραν θέση για αυτό το ζήτημα, θίγοντας τη συλλογική λήθη-στρέβλωση που είχε κυριαρχήσει μετά την Απελευθέρωση, και η οποία εμφανιζόταν και στις δύο αντιμαχόμενες αφηγήσεις.

Ανυπεράσπιστοι επιδοθήκαμε να βγάλουμε τα δικά μας μάτια (...) Η εξόριστη Κυβέρνηση της «ενότητας» έβγαζε δρακόντειες προσταγές περί πειθαρχίας και απαγορεύσεως της αυτοδικίας, τάζοντας συνάμα ανηλεείς τιμωρίες για όσους είχαν ξεστρατίσει από την πατριωτική ευθεία (...) οι καπετανέοι (...) τις διαλαλούσαν με χωνιά (...) Μόνο που φρόντισαν να μακρύνουν κάπως το χέρι τους (οπλισμένο κιόλας με τη ρομφαία της «λαϊκής Δίκης») (...) η «εκκαθάριση των πουλημένων» έπαιρνε τις διαστάσεις σφαγής (...) τάφοι ομαδικού της «μαύρης αντίδρασης» (...) βρέθηκαν εκεί διάφοροι ανύποπτοι φουκαράδες (...) οι διανοούμενοί μας δεν κόπιασαν και πολύ να «τοποθετήσουν τα γεγονότα» (...) το διαλεκτικό προτσές και τα ιερά κιτάπια βγαίνανε παστρικά. Και αυτό μετράει.²⁵⁹

Εκτός αυτών των περιπτώσεων των άμαχων θυτών-θυμάτων, αλλά και των μάχιμων εκατέρωθεν, ο Κοτζιάς αναδύει μια επιπλέον οπτική, ενσάρκωση της ηθικής, της ακεραιότητας, της αλήθειας, προσωποποιημένη στον Βασίλη Φωκά, αναφερόμενο ως τρελο-Βασιλάκη. Ο τρελο-Βασιλάκης πολιτικά αυτόνομος, παρουσιάζεται ως ένας ισχνός νέος, σωματικά αδύναμος. Ένας εικοσιπεντάρης σε σώμα εφηβικό, ανολοκλήρωτο, ημιτελής και φαινομενικά ανυπεράσπιστο. Ο τρελο-Βασιλάκης επιχειρεί να εξοντώσει τον Παπαθανάση, μα αποτυγχάνει, τουλάχιστον να το επιτύχει βιολογικά, διότι από την εμφάνισή του και έπειτα αρχίζει η έντονη φθορά του διαβόητου ταγματасаφλίτη. Ο Βασίλης συλλαμβάνεται από την ομάδα του Παπαθανάση. Το σπίτι, μετατρέπεται σε στρατώνα και έπειτα σε χώρο ανακρίσεων και βασανιστηρίων. Ένας απόλυτα ντοστογεφκσικός ήρωας, αποκρίνεται παραληρηματικά και γενναία στον Παπαθανάση. Στον φαινομενικά ακατάληπτο, μα προφητικό του, λόγο, ο οποίος εμπεριέχει αρκετές βιβλικές αναφορές που αγγέλλουν το τέλος του κόσμου, έμμεση αναφορά για το τοπίο θανάτου που αφήνει ο πόλεμος. Φτάνει στο σημείο μάλιστα να σταθεί ως ισοϋψής με τον Παπαθανάση, αν και ξέρει ότι θα του στοιχίσει τη ζωή. Εξοντώνεται στο υπόγειο, μακριά από αδιάκριτα βλέμματα, παρόλα αυτά η αλήθεια αποκτά αυτόπτες μάρτυρες. Ο λόγος λειτουργεί καθαρκικά. Η φθορά που προκαλεί στον Παπαθανάση, στο αφήγημα του νικητή, είναι αμετάκλητη. Κανείς δε βγαίνει αλώβητος, εκτός από την αλήθεια του λόγου του Βασίλη που παραμένει ανοιξείδωτη μέσα στο απόλυτο τίποτα.²⁶⁰

²⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 239.

²⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 136-149 · Μαρία Ρώτα, Οι ελεύθεροι πολιορκημένοι του Αλέξανδρου Κοτζιά, *Νέα Εστία*, τχ. 1859, 2013, σ. 395-396.

Εγώ... Μόνο εγώ έχω το απόλυτο θάρρος.²⁶¹
Τίποτα δε θα επιζήσει, κανέναν.²⁶²
Γονατίστε στη λάσπη.²⁶³

Ο Κοτζιάς δημιουργεί έναν αντικατοπτρισμό, τον παπαγάλο Μπίλη, συνονόματο του ήρωα, όπου η παρουσία του στο σπίτι του Παπαθανάση λειτουργεί με λανθάνοντα τρόπο διαβρωτικά, καθώς ο ήρωας αυτός, μια πολεμική μηχανή, από το 1917 μάχιμος όπως αναλογίζεται και ο ίδιος, εμφανίζεται απολογητικός σαν να απευθύνεται σε ένα ευρύ κοινό, ενώ συνομιλεί με το πτηνό. Το αφήγημα έχει καταρρεύσει οριστικά. Αναδύεται το απεχθές πρόσωπο της εθνικοφροσύνης. Εμμέσως, ο Βασίλης αποδεικνύεται νικητής.

Από το '17 πολεμάω συνέχεια.²⁶⁴
Για θυμίσου, Μπίλη... τα νιάτα μου (...) Ε, δε μου βαστάς κακία για την κλωτσιά,²⁶⁵

Τρίτο κομβικό σημείο στην κλιμάκωση της ιστορίας αποτελεί η 24^η Αυγούστου του 1944, όπου η Ρουμανία αποχωρεί από τις δυνάμεις του Άξονα, καθώς η πλάστιγγα γέρνει προς τους Συμμάχους.²⁶⁶ Την ίδια στιγμή ο συγγραφέας παρουσιάζει τις αριστερές αντιστασιακές ομάδες να κυριαρχούν σχεδόν σε όλες τις συνοικίες. Επιπλέον, κάνει αναφορά στα γεγονότα του Μελιγαλά και στον επικείμενο αφοπλισμό των Ταγμάτων.²⁶⁷

Αν εξαιρέσεις μερικές απόμερες γειτονιές (...) οι επαναστάτες κυκλοφορούσαν ανενόχλητοι...²⁶⁸
Είδες τι γίνηκε στον Μελιγαλά; Τους σφάξανε όλους; (...) Τα Τάγματα όμως; Έμαθα πως σκοπεύει να τους κρατήσει αφοπλισμένους μέσα στους στρατώνες.²⁶⁹

Οι δωσίλογοι, σαν έτοιμοι από καιρό, κηρύττουν τον λόγο της εθνικοφροσύνης, με αναφορές στην ελληνική παράδοση και το έθνος, παρουσιάζουν εαυτούς προστάτες

²⁶¹ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 142.

²⁶² Στο ίδιο, σ. 144.

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 145.

²⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 258.

²⁶⁵ σ. 259 · Μιχαήλ Σ. Καλαβρός, Βιβλικές απηχήσεις στην «Πολιορκία» του Αλέξανδρου Κοτζιά: ο επιδραστικός λόγος ενός ιδιότυπου προφήτη, *Χάρτης*, τχ. 57, 2023, ανάκτηση από: <https://www.hartismag.gr/hartis-57/afierwma/vivlikes-apikhiseis-stin-poliorkia-toi-aleksandroi-kotzia-o-epidrastikos-loghos-enos-idiotipoi-profiti>

²⁶⁶ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 236-237.

²⁶⁷ Τους τελευταίους μήνες της Κατοχής ο ΕΛΑΣ προβαίνει σε αιματηρές αντεκδικήσεις. Στις 13-15.09.1944 κατατροπώνει δυνάμεις ταγματασφαλιτών στο Μελιγαλά. Στις 6.09.1944 ο Παπανδρέου αποκηρύσσει τους ταγματασφαλίτες, ένα μέρος των οποίων θα περιοριστεί στο στρατόπεδο στο Γουδί με την απελευθέρωση, αλλά θα επανσωματωθεί ολοκληρωτικά στα Δεκεμβριανά (Τάσος Κωστόπουλος, ο.π., σ. 65-66, 70, 72).

²⁶⁸ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 237.

²⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 244-245.

του, προοικονομώντας τη θέση τους στο μεταπολεμικό καθεστώς δίπλα στους εθνοσωτήρες πολιτικούς, αναβαπτισμένοι στην κολυμπήθρα της εθνικοφροσύνης.²⁷⁰ Παράλληλα η πολεμική τους ετοιμότητα αποτυπώνει την ευθραυστότητα της μεταπολεμικής ειρήνης, καθώς όπως όλα δείχνουν ότι θα προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο πεδίο των ευρύτερων διακανονισμών, ακόμα και υπερεθνικών. Άλλωστε ο Εμφύλιος αποτέλεσε φάση του Ψυχρού Πολέμου.

Πειθαρχούμε όλοι σε μια κυβέρνηση, που διέταξε παρά πόδας (...) Τέτοιο είναι το κλίμα της εποχής κι αλλάζουν τα πράγματα. Πρέπει να τα μυρίζεσαι και να προσαρμόζεσαι.²⁷¹

Ο κόσμος κουράστηκε... Μια τρικλοποδιά φτάνει... Αρκεί να πολιτευτούνε έξυπνα οι Εγγλέζοι...²⁷²

Τα Τάγματα (...) Έμαθα πως σκοπεύει να τους κρατήσει αφοπλισμένους μέσα στους στρατώνες (...) Στο τέλος θα καταφύγει σ' αυτούς.²⁷³

Την ώρα που η εξόριστη κυβέρνηση εκδίδει διαγγέλματα εναντίον συνεργατών των Γερμανών, ο Παπαθανάσης βυθίζεται σε έντονη υπαρξιακή κρίση και τον κυριεύει ο τρόμος, η γυναίκα του εκτελείται από τους αριστερούς και αυτός μετά την κηδεία της²⁷⁴ προβαίνει σε πράξεις τυφλής εκδίκησης,²⁷⁵ δολοφονώντας μάλιστα, την ίδια του την παρακόρη.²⁷⁶ Ένας υπαινιγμός του Κοτζιά ότι η αίσθηση απώλειας της εξουσίας, αποτελεί ανοιχτή πρόκληση στη βία και αυτός που βιώνει αυτή την απώλεια την αντικαθιστά με βία.²⁷⁷

Ενώ ολοκληρώνεται ο ιστορικός κύκλος της Κατοχής, ολοκληρώνεται και ο αντίστοιχος βιολογικός του Παπαθανάση. Παρόλα αυτά, η επικείμενη αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων δεν προμηνύει αποστράτευση, αλλά σύγκρουση.²⁷⁸

Ο Πόλεμος συνεχίστηκε.²⁷⁹

Όπως συντηρήθηκε και μετά το πέρας της σύγκρουσης, το εμφυλιοπολεμικό κλίμα, συστατικό στοιχείο του κρατικού μηχανισμού. Ο Εμφύλιος ήταν υπαρκτός στην καθημερινότητα, σε μια κοινωνία διχοτομημένη σε εθνικόφρονες πολίτες και μη. Ο πόλεμος άλλωστε, διαχέεται σε όλη την κοινωνική σφαίρα, στοιχειώνοντας οικεία και

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 240-241.

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 241.

²⁷² Στο ίδιο, σ. 244.

²⁷³ Στο ίδιο, σ. 246.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 316-317.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 318.

²⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 328.

²⁷⁷ Χάνα Άρεντ, *Κρίσεις της Δημοκρατίας*, μτφρ. Α. Δαμιανίδη & Δ. Ψυχογιός, Αθήνα, Επίκεντρο, 2020, σ. 247.

²⁷⁸ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 360 · Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός ...*, ο.π., σ. 247.

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 367.

καθημερινά πράγματα.²⁸⁰ Η βία δεν φύεται μόνο στα ξερονήσια και στις φυλακές. Κάθε συνοικία, κάθε στενό ένα σκηνικό, κάθε επαφή μια σκηνή από πεδίο μάχης. Το μεταπολεμικό κράτος δομήθηκε ως πολεμική μηχανή, ενώ η μεταπολεμική ειρήνη εγκλωβίστηκε μοιραία στο δίπολο Αριστεράς και Δεξιάς, όπου το κράτος νομιμοποιούταν να επιβληθεί με κάθε μέσο. Ο Κοτζιάς επιμένει να αποκαλύψει τα σκοτεινά παρασκήνια ενός κόσμου που θέλει να φαίνεται διαφορετικός από ό,τι είναι στην πραγματικότητα.²⁸¹ Η βία ήταν ενδημική του εθνικού κορμού. Η αφήγησή του διερευνά μια ιστορία κατάτμησης του κοινωνικού σώματος. Το βλέμμα του συγγραφέα αντί κλινικής εξέτασης, διαπιστώνει ότι το σώμα αυτό είναι σε προχωρημένη σήψη. Εν μέσω Ψυχρού Πολέμου παραβαίνει τους κανόνες του παιχνιδιού. Δεν επιλέγει την ασφάλεια και τη θαλπωρή της συμπόρευσης. Ενάντια στην ηθική της στράτευσης προτάσσει τη στράτευση στην ηθική, απορρίπτοντας τη λήθη και αποκαλύπτοντας το αποτρόπαιο πρόσωπο της αλήθειας, αναδύοντας μια αντι-μνήμη, σε μια προσπάθεια αποδοχής-υπέρβασης της πραγματικότητας που οδηγεί στην κάθαρση-λύτρωση. Η αποστασιοποιημένη αφήγηση του Κοτζιά καταφέρνει να αναδείξει τις διάφορες αποχρώσεις του απόλυτου γκρίζου της εποχής, απέχοντας από το αφήγημα των νικητών, αλλά και τον ρόλο της ηρωοποίησης και θυματοποίησης της Αριστεράς. Δίχως όμως, διάθεση να ισορροπήσει το ζύγι, ως επιτήδειος ουδέτερος. Στρέφοντας τον φακό του στην εθνικόφρονα παράταξη, φωτίζει υπό γωνία παράλληλα και την αριστερή όχθη, επιτυγχάνοντας μια ολική καταγραφή της κατάστασης. Μέσα από τον κυρίαρχο λόγο των νικητών καταφέρνει να αναδείξει τη μισαλλοδοξία της εποχής. Τις ιδεολογίες που εκπίπτουν σε δόγματα, τους υποστηρικτές που μετατρέπονται σε προσήλυτους. Άλλωστε, ο ίδιος προσδιόριζε τον ελεύθερο και σκεπτόμενο άνθρωπο να στέκεται ενάντια σε φανατισμούς και προπαρασκευασμένες απαντήσεις.²⁸² Η ιδεολογία για τον Κοτζιά αποτελούσε μια μορφή εξουσίας, έναν «τύραννο». Το αποκορύφωμά της, όχι τυχαία, σύμφωνα με τον ίδιο, συνέπεσε με τις εμφύλιες συγκρούσεις τη δεκαετία του '40, καθώς και τα απόνερα αυτών στη δημόσια ζωή την επόμενη δεκαετία.²⁸³ Το ιστορικό αισθητήριό του αναδεικνύει τη βία ως μηχανισμό κίνησης των γεγονότων. Η στάση του ιδιοσυγκρασιακά «αντιεξουσιαστική», αποδομεί

²⁸⁰ Ηλίας Μαγκλίνης, «Πολιορκία». Ένα αντι-ιστορικό μυθιστόρημα, *Χάρτης*, τχ. 57, 2023, ανάκτηση από: <https://www.hartismag.gr/hartis-57/afierwma/poliorkia-ena-anti-istoriko-mithistorima>

²⁸¹ Αλέξης Πανσέληνος, Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς κι εμείς: ο συγγραφέας ως καθρέφτης, *Κ*, τχ. 2, 2003, σ. 15.

²⁸² Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Μικροαστοί...* ο.π.,

²⁸³ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Εμείς και οι εξουσίες, Γράμματα και τέχνες*, τχ. 71, 1994.

το μετεμφυλιακό οικοδόμημα, τις εκατέρωθεν αφηγήσεις και τις ιδεολογικές εξιδανικεύσεις, δομώντας ένα εξπρεσιονιστικό περιβάλλον εντός του οποίου οι ήρωες-καρικατούρες, αποδεικνύονται εκ προοιμίου ηττημένοι. Άλλωστε σε μια κοινωνία όπου κυριαρχεί το δίλημμα «ο θάνατός σου η ζωή μου», στο τέλος μόνο ερείπια μένουν. Η ματαιότητα αυτή συμπυκνώνεται από τον Κοτζιά στη φράση σ' ένα πόλεμο, για ζει κανείς για πεθαίνει.²⁸⁴

2.3.2. Από τη «μαύρη λογοτεχνία» στο «μήνυμα της φρίκης»

Η λογοτεχνία ως έννοια εξαρτάται από τον τρόπο πρόσληψής ή απόρριψής της από μια κοινότητα ανθρώπων ή από ένα έθνος ή από μια κουλτούρα γενικότερα. Η ερμηνεία του εκάστοτε αναγνώστη εκβάλλει από συγκεκριμένες συμβάσεις ανάγνωσης, για αυτό και κάθε απόδοση φέρει ατομικό και συλλογικό αποτύπωμα. Έτσι, το νόημα του κειμένου δεν διαθέτει ενικό χαρακτήρα.²⁸⁵ Στο παρόν υποκεφάλαιο επιχειρείται μια προσέγγιση της κριτικής αποδοχής της *Πολιορκίας* στις τρεις πρώτες εκδόσεις, καθώς και μια αποτύπωση του γενικότερου κλίματος εντός του οποίου συντελέστηκε η συγγραφή της.

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής οι αριστεροί διανοούμενοι συσπειρώθηκαν στο περιοδικό *Καλλιτεχνικά Νέα*, ενώ από το 1943 το ΕΑΜ εξέδιδε το λογοτεχνικό περιοδικό *Πρωτοπόροι* σε επιμέλεια Αζιώτη, Αυγέρη, Λαμπρινού και Καρβούνη. Ο Αυγέρης αποσαφήνισε τη θέση του ΕΑΜ Καλλιτεχνών, προκρίνοντας την αναγκαιότητα της στράτευσης. Από το '45-'51 εκδίδονταν τα *Ελεύθερα Γράμματα* υπογραμμίζοντας στο προγραμματικό κείμενο την πίστη τους στον λαό.²⁸⁶ Παράλληλα, η επίσημη Αριστερά έδειξε μικρή ανοχή σε οτιδήποτε απέκλινε από τη γραμμή της.²⁸⁷

Τα Δεκεμβριανά είχαν διχάσει τον χώρο των γραμμάτων.²⁸⁸ Οι λογοτέχνες της αριστερής όχθης σκιαγράφησαν το ταξικό μίσος του Δεκέμβρη,²⁸⁹ σε αντίθεση με αυτούς της δεξιάς, οι οποίοι, δυσκολεύονταν να αποδώσουν τον Δεκέμβρη

²⁸⁴ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, ο.π., σ. 240.

²⁸⁵ Δημήτρης Τζιόβας, *Μετά την αισθητική*, Αθήνα, Γνώση, 1987, σ. 33, 254.

²⁸⁶ Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, Η εδραίωση του «μαρξισμού-λενινισμού» και οι αποκλίσεις ή οι ετερογενείς επεξεργασίες (1926-1955)*, τ. Γ', Αθήνα, Γνώση, 1993, σ. 441-442.

²⁸⁷ Χαρακτηριστικά παραδείγματα ελάχιστης ανοχής σε οποιαδήποτε παρέκκλιση αποτέλεσαν οι διαγραφές του Πέτρου Πικρού το 1945, του Μανόλη Αναγνωστάκη το 1946 και της Διδούς Σωτηρίου το 1947, η οποία μάλιστα είχε διατελέσει αρχισυντάκτρια του Ριζοσπάστη το 1944. (βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα, Πόλις, 2005, σ. 214).

²⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 216.

²⁸⁹ Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία...*, ο.π., σ. 217.

λογοτεχνικά, λόγω της αμηχανίας τους.²⁹⁰ Ο Θεοτοκάς στο ημερολόγιό του αποτύπωσε την ταξικότητα της σύγκρουσης:

Το μίσος εναντίον του Κολωνακίου θαυματουργήσε τον κόκκινο αυτό Δεκέμβρη.²⁹¹

Ο Τσάτσος στη *Νέα Εστία* θεωρούσε την ατομική ελευθερία και τον υλισμό ασύμβατες έννοιες. Τόνιζε την πρώτη ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Έλληνα, ο οποίος αναζητά, χαρακτηριστικό της ιδιοτυπίας του, τη δημιουργία και όχι την ανατροπή.²⁹² Στα *Ελεύθερα Γράμματα* διεξήχθη μια συζήτηση αναφορικά με τις υποχρεώσεις του πνευματικού ανθρώπου· αν θα πρέπει να ρέπει προς τον αισθητισμό ή τον κοινωνικό αγώνα. Ο Βάρναλης προέταξε τη στράτευση, ενώ ο Ρίτσος σημείωσε ότι πολλά έργα είχαν καλές προθέσεις, αλλά στερούνταν ποιότητας. Στη συζήτηση αυτή έλαβαν μέρος και φιλελεύθεροι. Ο Θεοτοκάς έδωσε έμφαση στην πνευματική αποστολή του δημιουργού, ενώ ο Τερζάκης στην αποφυγή του διδακτισμού. Την ίδια περίοδο, σε άλλο έντυπο, την *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, ο Καραντώνης, έψεξε τους στρατευμένους λογοτέχνες.²⁹³ Με την Απελευθέρωση αναδείχθηκε ο όρος «αντιστασιακή λογοτεχνία», ο οποίος μετά τα Δεκεμβριανά διευρύνθηκε και στη θεματική της αντίστασης κατά των κατακτητών προστέθηκαν οι Άγγλοι και οι ντόπιοι συνεργάτες τους. Επιπλέον, η ΕΠΟΝ προχώρησε στην έκδοση του τόμου *15 διηγήματα* για την Αντίσταση.²⁹⁴

Ο Ελύτης το 1945 εξέδωσε τη συλλογή *Άσμα ηρωικό και πένθιμο για τον χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας*, άξονα της οποίας αποτελεί η εμπειρία του ποιητή από τον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Ο Ρίτσος μεταξύ 1945-1947 έγραψε τη *Ρωμιοσύνη*, η οποία για πολιτικούς λόγους παρέμενε ανέκδοτη έως το 1954. Στη συλλογή αυτή οι ήρωες της Αντίστασης και του Εμφυλίου ταυτίζονται με τους ήρωες της ελληνικής παράδοσης. Ο Σεφέρης στο ποίημα *Κίχλη* αποτύπωσε με υπαινικτικό τρόπο την απογοήτευσή του από

²⁹⁰ Άγγελος Ελεφάντης, *Μας πήραν ...*, ο.π., σ. 44-45.

²⁹¹ Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου 1938-1953*, Αθήνα, Εστία, 2021, σ. 538.

²⁹² Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Ελληνική ελευθερία, Νέα Εστία*, τχ. 37, 1945, σ. 9-12.

²⁹³ Τα *Ελεύθερα Γράμματα* εκπροσωπούσαν την Αριστερά και η πρόταξη της στρατευμένης τέχνης ήταν εμφανής (βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία...*, ο.π., σ. 230-231, 242-247 · Ο Θεοτοκάς μάλιστα προέκρινε μια απολίτικη ερμηνεία. Απέρριπτε την ταύτιση δημιουργού και κομμουνιστή ή οποιοδήποτε φορέα πολιτικής ιδεολογίας, καθώς θεωρούσε ότι η πνευματικότητα ταυτίζεται με τα «ύψιστα» (Βασίλης Μπογιατζής, «Τηλέφωνα του Επέκεινα: Έλληνες διανοούμενοι ως δημιουργοί (performers) και αποκλειστικοί αντιπρόσωποι υπερβατικών οντοτήτων και Απολύτων (Μεσοπόλεμος-Μεταπόλεμος)». Στο Δημάδης Κ. Α. (επιμ.), *Συνέχειες, Ασυνέχειες, Ρήξεις στον Ελληνικό Κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία-Continuities, Discontinuities, Ruptures in the Greek World (1204-2014): Economy, Society, History, Literature*, Πρακτικά του Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη 2-5 Οκτωβρίου 2014), 5 Τόμοι, Αθήνα, 2015, 2ος Τόμος (σσ. 115-141), σ. 132)

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 252-253.

τον πόλεμο.²⁹⁵ Οι αριστεροί λογοτέχνες έκαναν αναφορές στις εμφύλιες συγκρούσεις, σε σχέση με την έμφαση στον πόλεμο των αστών λογοτεχνών.

Προϊούσης της πόλωσης, ο Θεοτοκάς, το 1946, παύτηκε από τη θέση του διευθυντή του Εθνικού Θεάτρου, χαρακτηριζόμενος ακόμα και ως κομμουνιστής, επειδή ανέβασε έργα του Καζαντζάκη και του Σικελιανού.²⁹⁶ Τον Ιούνιο εκδόθηκε το Γ΄ Ψήφισμα, έναντι του οποίου αντέδρασαν φιλελεύθεροι διανοούμενοι.²⁹⁷ Ο Θεοτοκάς μάλιστα χαρακτήρισε τους εθνικόφρονες απειλή για την Ελλάδα,²⁹⁸ ενώ και ο συντηρητικός Πέτρος Χάρης, εκδότης της *Νέας Εστίας*, αποτύπωσε τη δυσφορία του για το ασφυκτικό κλίμα που καλλιεργούνταν.²⁹⁹ Σε αυτό το πολωμένο κλίμα, το 1946, η Χριστιανική Ένωση Επιστημόνων επιχειρεί παρέμβαση στον δημόσιο λόγο παρέχοντας τους κατάλληλους, σύμφωνα με αυτούς που υπέγραψαν τη σχετική διακήρυξη, οδοδείκτες προσανατολισμένους σε αντινεωτερικό πνεύμα.³⁰⁰

Η κλιμάκωση όμως του Εμφυλίου, και η κατίσχυση του λόγου της εθνικοφροσύνης, περί σύγκρουσης Ελλήνων-Σλάβων, υιοθετήθηκε από τους αστούς λογοτέχνες,³⁰¹ φιλελεύθερους και συντηρητικούς, ενδεικτικό του γεγονότος της ρευστότητας της πολιτικής κατάστασης και της μεταβλητότητας των προσωπικών θέσεων, υπό του επικρατούντος πολιτικού μανιχαϊσμού και της συνεπακόλουθης αδυναμίας απόκλισης από αυτόν. Χαρακτηριστική περίπτωση ο Θεοτοκάς, όπου το 1948, ενέταξε τον εαυτό του στους εθνικόφρονες.³⁰² Το ίδιο έτος πραγματοποιήθηκε διάσπαση στην Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών, γεγονός που υπογράμμιζε την αδύνατη συμβίωση αριστερών και αστών στους κόλπους της. Οι αποχωρήσαντες σύστησαν την Ελληνική Εταιρεία Λογοτεχνών με σαφές εθνικόφρον πρόσημο, όπως υπαινισσόταν και ο επιθετικός προσδιορισμός στην ονομασία της.³⁰³

Ο αντικομμουνισμός εκφραζόταν από ένα σημαντικό αριθμό διανοητών που εντάσσονταν στο στρατόπεδο της εθνικοφροσύνης. Ο Καραντώνης δήλωνε την αποστροφή του στον κομμουνισμό, χαρακτηρίζοντας «δόλιο» το ΚΚΕ, αναφερόταν

²⁹⁵ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, 235-236, 244.

²⁹⁶ Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική*, ..., ο.π., σ. 230.

²⁹⁷ Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία...*, ο.π., σ. 366.

²⁹⁸ Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις*, τ. Α΄, Αθήνα, Εστία, 1996, σ. 508-510.

²⁹⁹ Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική*, ..., ο.π., σ. 230.

³⁰⁰ Διακήρυξις της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων, *Ακτίνες*, τχ. 61-61, Αθήνα, 1946, σ. 354-355.

³⁰¹ Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία...*, ο.π., σ. 367.

³⁰² Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις*, τ. Α΄, ..., ο.π., σ. 592.

³⁰³ Την ιδρυτική διακήρυξη υπέγραψαν μεταξύ άλλων ο Θεοτοκάς, ο Βενέζης, ο Πέτρος Χάρης, ο Καραντώνης, ο Δημαράς, αλλά και ο Μπεράτης (βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία...*, ο.π., σ. 368-369).

στο «ψευδό προσωπείο» που έφερε ο κομμουνισμός, θεωρούσε τους Έλληνες κομμουνιστές ενεργούμενα της Ρωσίας, κατηγορώντας τους για νέο δωσιλογισμό,³⁰⁴ χαρακτηρίζοντάς τους παράλληλα πράκτορες και πως επιθυμούσαν να απομονώσουν τη χώρα.³⁰⁵

Για τον κόσμο της Αριστεράς η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από απηνείς διωγμούς. Στην «Ελεύθερη Ελλάδα» εκδίδονταν έντυπα πολιτικής προπαγάνδας και μεταφράσεις ρωσικής λογοτεχνίας. Μεταξύ άλλων τυπώνεται και η *Μουργκάνα* του Δημήτρη Χατζή.³⁰⁶

Στη μετεμφυλιακή περίοδο η κριτική προσέγγιση που επιχειρήθηκε στο έργο ορίζεται από την κυριαρχία της γενιάς του '30, αλλά και της ιδεολογικής διαμάχης που μαινόταν και καθοριζόταν από το σχήμα προοδευτικός-αντιδραστικός.³⁰⁷ Ο δημόσιος λόγος των αστών διανοούμενων υιοθέτησε την πόλωση που επικρατούσε στην πολιτική ζωή, διακρίνοντας τις αντιμαχόμενες παρατάξεις σε δυνάμεις που προασπίζονταν τα εθνικά συμφέροντα και σε αυτές που τα επιβουλεύονταν.³⁰⁸ Η πλειονότητα των διανοούμενων ανεχόταν το παρακράτος και τη λογική των μέτρων έκτακτης ανάγκης.³⁰⁹

Στην πεζογραφία αποτυπώθηκε το κλίμα της δεκαετίας του '40· τα κατοχικά χρόνια, αλλά και ο εν εξελίξει Εμφύλιος. Τέτοιες περιπτώσεις αποτέλεσαν τα βιβλία *Η Φωτιά* του Χατζή, το *Οδοιπορικό '43* του Μπεράτη και ο *Εικοστός Αιώνας* της Αξιώτη, όλα με έτος έκδοσης το 1946. Όμως, η οριακή δεκαετία του '40 αποτυπώθηκε και

³⁰⁴ Αντρέας Καραντώνης, Ένα διδακτικό κείμενο, *Ελλάς*, 15.11.1948.

³⁰⁵ Αντρέας Καραντώνης, Λαοκρατικά διατάγματα, *Ελλάς*, 11.10.1948 · Λίγο νωρίτερα, το καλοκαίρι του ίδιου έτους, στο αφιέρωμα της Νέας Εστίας για το παιδομάζωμα ο Ξενόπουλος ανέφερε: «*Μας τα πήραν, λέει, για να τα σώσουν*» (βλ. Γρηγόριος Ξενόπουλος, Το παιδομάζωμα, *Νέα Εστία*, τχ. 505, 1948, σ. 887) · Στην εποχή του διπλού εθνικοφρόνων και μη, επιχειρήσαν να εξιλεωθούν και προσωπικότητες που είχαν εκδηλωθεί υπέρ των κατακτητών. Η περίπτωση του Σπύρου Μελά είναι χαρακτηριστική. Ο Μελάς αναφερόταν στην κατάσταση πολέμου που βρισκόταν η Ελλάδα και στον ρόλο των πνευματικών ανθρώπων σε αυτή την κρίσιμη καμπή, κρούοντας παράλληλα τον κώδωνα του κινδύνου, ελέω της έλλειψης πνευματικών ταγών, αναφερόμενος χαρακτηριστικά σε *πνευματική κυβέρνηση* (βλ. Σπύρος Μελάς, Καινούργιο ξεκίνημα, *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 1, 1948, σ. 6-7) · Θεωρεί καθήκον του πνευματικού ανθρώπου την επιστροφή στην εθνική παράδοση, στα μοναδικά όπως πιστεύει χαρακτηριστικά της φυλής, της οποίας το πνεύμα είναι *ασυμβίβαστο προς κάθε ζυγό* (βλ. Σπύρος Μελάς, Έμπα γερά στο πνεύμα της φυλής, *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 34, 1949, σ. 4).

³⁰⁶ Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία...*, ο.π., σ. 369-371.

³⁰⁷ Δημήτρης Παπαγεωργάκης, Η κριτικογραφία για το μυθιστορηματικό έργο του Αλέξανδρου Κοτζιά, *Νέα Εστία*, τχ. 1770, 2004, 276-310: 286

³⁰⁸ Βασίλειος Μόσχος, Η πολιτική δραστηριότητα των λογοτεχνών τη δεκαετία 1940-1950, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 2018, σ. 118. Ανάκτηση από: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&type=0&q=%CE%9C%CF%8C%CF%83%CF%87%CE%BF%CF%82&page=1&scope=0&lang=el&pid=iid:18586>

³⁰⁹ Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης, Διανοούμενοι και κράτος στην εποχή των ελληνικών δικτατοριών, στο Γ. Βούλγαρης, Κ. Κωστής & Σ. Ριζάς (επιμ.), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός: Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα* (σ. 329-352), Αθήνα, Πατάκης, 2020, σ. 351.

μετεμφυλιακά σε μια προσπάθεια ερμηνείας του Εμφυλίου σε μεταγενέστερο χρόνο. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις τα βιβλία *Πυραμίδα 67* (1950) του Ρένου Αποστολίδη, *Ο άλλος Αλέξανδρος* (1950) της Λυμπεράκη, η τριλογία το *Χρονικό μιας σταυροφορίας* (1954-1958) του Ρούφου, η *Τειχομαχία* (1954) του Φραγκόπουλου, *Τα δόντια της μυλόπετρας* (1955) του Κάσδαγλη, ο *Καπνισμένος ουρανός* (1957) του Κώστα Κοτζιά κι φυσικά η *Πολιορκία* (1953) του Αλέξανδρου Κοτζιά.³¹⁰ Επιπλέον, τα *Ματωμένα χρόνια* (1946) του Πατατζή και το βιβλίο του Τσίρκα *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός* (1947), συλλογή διηγημάτων για τα γεγονότα της Μέσης Ανατολής, ιδωμένα αιρετικά.

Γενικά, το σύνολο του παραγόμενου έργου έως και τη λήξη του Εμφυλίου δεν αποστασιοποιείται αισθητικά από την πεζογραφία του Μεσοπολέμου. Η Αριστερά αρνούμενη την ήττα στον Εμφύλιο προώθησε έργα που εξυμνούσαν το ηρωικό φρόνημα. Λίγοι εκπρόσωποί της· όπως ο Αλέξανδρου, ο Αναγνωστάκης, ο Κατσαρός, αποστασιοποιούταν από την τυφλή στράτευση, δίχως να ταυτίζονται όμως, με το κοινό αίσθημα των διωκόμενων αριστερών που στοχοποιούνταν καθημερινά από ένα κράτος που διέκρινε τους πολίτες του σε υγιείς και λεπρούς. Μετά τον Εμφύλιο, η *Πυραμίδα 67* (1950) του Αποστολίδη αποτέλεσε μια πρώτη μορφή μεταπολεμικής θέσης, αντίθετης στα κυρίαρχα ιδεολογήματα. Ιδιαίτερα η περίοδος '50-'55 μπορεί να θεαθεί ως περίοδος ανάδυσης μια διακριτής ματιάς, αυτής που εξέφρασε η μεταπολεμική γενιά της πεζογραφίας.³¹¹ Αυτή η νέα γενιά λογοτεχνών βρέθηκε σε διάσταση με τη γενιά του '30.³¹² Την αποστροφή έναντι των αστών ομοτέχνων του, της προπολεμικής

³¹⁰ Μαρία Νικολοπούλου, *Ο «τριακονταετής πόλεμος» ...*, ο.π., σ. 420.

³¹¹ Τα βιβλία του Ρούφου, του Φραγκόπουλου που προαναφέρθηκαν, καθώς και του Αλαβέρα *Τ' αγρίμια του άλλου δάσους* (1952) και του Φραγκιά *Άνθρωποι και σπίτια* (1954), είχαν σαφές περίγραμμα και αποδέκτη. Αμφιλεγόμενο πολιτικά θεωρήθηκε του Κάσδαγλη. Η *Πολιορκία* του Κοτζιά αποδείχθηκε ασύμβατο σε οποιαδήποτε ιδεολογική-πολιτική πεπατημένη (βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, Αλέξανδρος Κοτζιάς. Ο άνθρωπος, ..., ο.π., σ. 20, 27-30) · Τα βιβλία του Ρούφου και του Φραγκόπουλου είναι σαφέστατα γραμμένα από τη σκοπιά του νικητή του Εμφυλίου. Ο Ραντόπουλος τα εντάσσει στη μαύρη λογοτεχνία, μαζί με του Κάσδαγλη και του Κοτζιά. Χαρακτηριστικά αναφέρει για τους δύο πρώτους: «Στην προσπάθειά τους λοιπόν να μας την κάνουν ελκυστική, τη μακιγιάρουν με πολύ στρώμα ψευτιάς και επιτήδευσης που είναι φυσικό να μην ξεγελάει κανένα.» (βλ. Μίμης Ραντόπουλος, *Ρόδη Προβελέγγιου: Η ρίζα του μύθου*. Θ. Δ. Φραγκόπουλου: *Τειχομαχία, Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 8, 1955, σ. 164) · Η λογοτεχνική παραγωγή για τον Εμφύλιο περιλαμβάνει εξαιρετικά έργα και από λογοτέχνες, όπως ο Τάκης Σινόπουλος ή ο Αλέξανδρος Κοτζιάς που δεν στρατεύτηκαν με την Αριστερά (βλ. Βενετία Αποστολίδου, Πώς η λογοτεχνία διέσωσε την ιστορική μνήμη, *Το Βήμα*, 24.11.2008)

³¹² Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία...*, ο.π., σ. 311, 317· Ο Βύρωνας Λεοντάρης διέκρινε το παραγόμενο ποιητικό έργο μεταπολεμικά και προπολεμικά. Στάθηκε στο γεγονός ότι ο ελληνοϊταλικός πόλεμος κατέλαβε εν τέλει λίγο χώρο στην ελληνική ποίηση. Υπογράμμισε, επίσης, ότι οι προπολεμικοί ποιητές έδειξαν να αδυνατούν να εκφραστούν στα νέα ιστορικά συμφραζόμενα (βλ. Βύρων Λεοντάρης, *Ιδεολογικοί προσανατολισμοί της μεταπολεμικής ελληνικής ποίησης*, *Κριτική*, τχ. 7-8, 1960, σ. 2-4 & Βύρων Λεοντάρης, *Η ποίηση της ήττας*, Αθήνα, Έρασμος, 1983, σ. 11-13).

γενιάς αποτύπωσε χαρακτηριστικά ο Αναγνωστάκης, ποιητής της μεταπολεμικής γενιάς:

Φτάνει πια η γαλάζια αίθρα του Αιγαίου...³¹³

Ο Λυκιαρδόπουλος αναφέρεται σε εύλογη αρνητική στάση της γενιάς του '40 έναντι αυτής του '30, καθώς η δεύτερη εντάσσεται σε έναν κόσμο τακτοποιημένο, εκφράζοντας μια *κακοήθη ευεξία και το προσκοπικό πνεύμα του προοδευτικού αστού*.³¹⁴ Όπως σημειώνει και ο Κοτζιάς, μέλος της μεταπολεμικής γενιάς, οι ιδεολογικές καταβολές των μεταπολεμικών και των μεσοπολεμικών συγγραφέων δεν εντοπίζονται σε όμορους χώρους. Ο ίδιος συμμετείχε στη διαμάχη αυτή, θέτοντάς της, εκτός των άλλων, ταξικό πρόσημο και ζητήματα διαπλοκής με την εξουσία. Υποστήριζε ότι οι πεζογράφοι της γενιάς του δεν έλκυαν την καταγωγή τους από τα ανώτερα στρώματα, σε αντίθεση με αυτούς του '30. Ως εκ τούτου, απέφυγαν τον σφιχτό εναγκαλισμό με την εκάστοτε εξουσία, με αποτέλεσμα η νικήτρια παράταξη του Εμφυλίου, η εθνικόφρων, να τους θέσει στο περιθώριο με την επικουρία των εκπροσώπων της γενιάς του '30. Παράλληλα, θεωρούσε ότι το έντονα φορτισμένο πολιτικό κλίμα δεν επέτρεψε ψύχραιμες λογοτεχνικές αποτιμήσεις εκατέρωθεν.³¹⁵ Ο ίδιος αναφέρει πως η μεταπολεμική πεζογραφία πολιτικοποιήθηκε νομοτελειακά, καθώς ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε μέγα ορόσημο.³¹⁶

Ο Κοτζιάς εξέδωσε την *Πολιορκία* το 1953. Το έργο του διαθέτει έναν πρωτόγνωρο παλμό. Απέχει από τα δόκιμα αισθητικά πρότυπα που κυριαρχούσαν, ιδιαίτερα μεσοπολεμικά. Οι συγγραφείς της τελευταίας αυτής περιόδου, έχοντας ως δόγμα την απολίτικη λογοτεχνία, δυσκολεύονται να αφουγκραστούν τη νέα πραγματικότητα. Την κοινωνία ως ένα διευρυμένο πεδίο μάχης. Αισθητικά άλλωστε,

³¹³ Από το ποίημα *Το καινούργιο τραγούδι* και τη συλλογή *Εποχές* (1945) (βλ. Μανόλης Αναγνωστάκης, *Τα ποιήματα 1941-1971*, Αθήνα, Νεφέλη, 2000, σ. 40) · Στο ίδιο κλίμα και ο Σινόπουλος, της ίδιας γενιάς με τον Αναγνωστάκη, σαφές δείγμα αντίθεσης της μεταπολεμικής και προπολεμικής γενιάς, στο ποίημα *Νυχτερινός μονόλογος*: «Κι εκείνο το νησί που αγάπησες / όλο το Αιγαίο μια σκάφη με σκατά» (βλ. Τάκης Σινόπουλος, *Συλλογή II*, 1965-1980, Ερμής, Αθήνα, 1997, σ. 34-35) · Με την ίδια οξύτητα, ο Λεοντάρης, της Β΄ μεταπολεμικής γενιάς αυτός, με το ποίημα *Αίνιγμα I*, από τη συλλογή *Ψυχοστασία* (1972), όπου αναφέρει: «Βγάλε πια τα γαλάζια σου και δε σου πάνε / παράτα με μέ το Αιγαίο και τα νησιά σου» (βλ. Βύρωνας Λεοντάρης, *Ψυχοστασία (ποιήματα 1949-1976)*, Αθήνα, Ύψιλον, 2006, σ. 198) · Ο Ελύτης, χαρακτηρισμένος ως ποιητής του Αιγαίου, θεωρούσε τον ποιητή σύστοιχο του προφήτη, και πως ο ρόλος του ήταν να υπηρετήσει το Γένος, συνδυάζοντας το εθνικό με το οικουμενικό (Βασίλης Μπογιατζής, «Τηλέφωνα του Επέκεινα...», ο.π., σ. 134).

³¹⁴ Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Η ποίηση του Μανόλη Αναγνωστάκη, *Σημειώσεις*, τχ. 1, 1973, σ. 59 & Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, *Αναφορές*, Αθήνα, Έρασμος, 1979, σ. 53.

³¹⁵ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι, Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 55, 1988, σ. 4-5.

³¹⁶ «Το οδυνηρό πέρασμα στην πολιτικοποίηση» (Οι Α. Αργυρίου, Α. Ζήρας, Α. Κοτζιάς, Κ. Κουλουφάκος συζητάνε για τη στροφή της ελληνικής πεζογραφίας μετά τον πόλεμο), *Διαβάζω*, τχ. 5-6 (Νοέμβρ. 1976-Φεβρ. 1977), σ. 62-83.

ουσιαστικά πρόσκειντο σε ένα, τρόπον τινά, αντεστραμμένο δόγμα Ζντάνωφ, και ταύτιζαν το πολιτικό έργο με αυτό της κακής ποιότητας.³¹⁷ Επόμενο ήταν, ότι η κριτική της Ελένης Ουράνη (Άλκης Θρύλος) δεν απέκλινε από τις συντεταγμένες της γενιάς της. Η *Πολιορκία*, σαν ζέον ύδωρ, αύξανε την αποστροφή. Η πρόταξη ενός άλλου αισθητικού παραδείγματος εκλήφθηκε ως απειλή για το αντίστοιχο οικείο, μια στάση βαθύτατα πολιτική. Η Ουράνη απέρριψε την *Πολιορκία*, δεν αναγνώρισε καμία λογοτεχνική αξία σε αυτή. Η απόρριψη δεν ερειδόταν σε λογοτεχνικά επιχειρήματα, αλλά σε εξωκαλλιτεχνικά κριτήρια. Η πρόταξη μιας απολίτικης θέσης εκ μέρους της μεσοπολεμικής γενιάς, σε μια περίοδο εξόχως φορτισμένη, μόνο απολίτικη δεν ήταν, καθώς ευνοούσε την κρατούσα ιδεολογία. Η προσπάθεια αποδόμησης πραγματοποιήθηκε με όρους αυθεντίας. Οι πολιτικές προεκτάσεις της αποδόμησης αυτής, απέκτησαν μια δυναμική φίμωσης της έκφρασης μιας εναλλακτικής προσέγγισης της πραγματικότητας. Στο ασφαλές, για κάποιους, εθνικόφρον περιβάλλον της μετεμφυλιακής Ελλάδας, η αναμόχλευση ενός θέματος που η πλειονότητα, αλλά και η άρχουσα τάξη επιχειρούσε να ρίξει στη λήθη, εγκυμονούσε κινδύνους, και αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση προκρίθηκε η αποδόμηση, η συκοφάντηση, η άρνηση συγγραφικής υπόστασης, επομένως ο μηδενισμός του έργου, δηλαδή η καθολική απόρριψη. Στο απόλυτο ζοφερό γκρίζο της πραγματικότητας, αποκλίνουσες αποχρώσεις δεν γίνονταν αποδεκτές, το αφήγημα έπρεπε να είναι ένα.

Ο τρόπος γραφής της Πολιορκίας καθιστά την ανάγνωση τόσο επίπονη κι ανιαρή, είναι τόσο απωθητικό, ώστε κατηγορηματικά εμποδίζει ν' ανακαλύψουμε τις αρετές του βιβλίου- εάν υπάρχουν.³¹⁸

Η ανάγνωση της κριτικής ήταν στρεβλή, καθώς η πολιτική πόλωση δεν επέτρεπε διαυγή προσέγγιση του έργου, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η αναγνώριση της λογοτεχνικής του αξίας. Κάποιοι συντηρητικοί εθνικόφρονες, όπως ο Άγγελος Μεταξάς, το διάβασαν υπό το πρίσμα του αντικομμουνιστή και θεώρησαν ότι το έργο αυτό εξυμνεί τα Τάγματα, την εθνικόφρονα παράταξη και παρουσιάζει ως αναγκαίο κακό τη συνεργασία με τον κατακτητή.³¹⁹ Η πόλωση δημιουργούσε την ανάγκη είτε ταύτισης είτε αποκήρυξης. Η επιδερμική ανάγνωση του έργου, η οπτική γωνία της

³¹⁷ Στο ίδιο.

³¹⁸ Άλκης Θρύλος, Το λογοτεχνικό 1953, *Φιλολογική Πρωτοχρονιά 1954*, σ. 313.

³¹⁹ Ο κατοχικός πρωθυπουργός Ράλλης δικαιολόγησε τη δημιουργία των Ταγμάτων ως απαραίτητο μέτρο για την αντιμετώπιση των «κακούργων» (βλ. Μενέλαος Χαραλαμπίδης, Πτυχές της εμφύλιας σύγκρουσης στην κατοχική Αθήνα, στο Β. Δαλκαβούδης, Ε. Πασχαλούδη, Η. Σκουλίδας & Κ. Τσέκου (επιμ.) *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2012, σ. 113).

παρουσίασης του θέματος από τον Κοτζιά, διαβάστηκε διαθλασμένα. Η ανάγκη επιβεβαίωσης λειτούργησε συμπεριληπτικά. Ενστάχθη ο Κοτζιάς στο στρατόπεδο της εθνικοφροσύνης. Θεωρήθηκε ρεαλιστής πεζογράφος που ανέλαβε να αποτυπώσει τις σκέψεις της συντηρητικής παράταξης. Ο Παπαθανάσης, πρωταγωνιστής του βιβλίου, προσελήφθη ως ήρωας, καθώς φαίνεται η ταύτιση ήταν αναπόφευκτη και δεν άφηνε περιθώρια να αναδυθεί άλλη ερμηνεία. Τα εγκλήματα της αγέλης του Παπαθανάση θεωρήθηκαν ανδραγαθήματα, υπηρεσίες προς την πατρίδα. Σε έναν κόσμο ασφυκτικό, η μονοκαλλιέργεια της εθνικοφροσύνης εκμαίευε την αυτοδικαίωση.

τον πόλεμο εκείνο που εξαπέλυσε το κομμουνιστικό κόμμα κατά της Ελλάδος με αντικειμενικό σκοπό την κατάκτησή της και την υποδούλωσή της στον διεθνή κομμουνισμό³²⁰

να σωθή το καθεστώς έστω και με συνεργασία με τους Γερμανούς και τους Κουίσλινγκς (...) ρεαλιστική ανάλυση των στοχασμών και των παθών μιας ολόκληρης παράταξης³²¹

Στο βιβλίο αυτό περιοριστήκαμε σε λίγες από τι απειράριθμες προσωπικές, τις ανθρώπινες περιπτώσεις...³²²

Ένας από τους υπογράφοντες της ιδρυτικής διακήρυξης της Ελληνικής Εταιρείας Λογοτεχνών, ο Καραντώνης, κορυφαίος κριτικός της λογοτεχνίας από την εποχή του Μεσοπολέμου, διατύπωσε ίσως την πιο ψύχραιμη άποψη για την *Πολιορκία*. Με οξύμενο αισθητήριο, έστρεψε την πλάτη στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Αντιλήφθηκε τον πυρήνα του έργου, δε δίστασε μάλιστα να αναφερθεί σε εμφύλια σύγκρουση. Παράλληλα, υπογράμμισε τη σκοτεινή του οπτική, ως αφηγηματικό κλάσμα ενός κόσμου που έχει απωλέσει το ανθρώπινο στοιχείο. Εξετάζει τη μεταπολεμική παραγωγή αναφορικά με τον πόλεμο και την Κατοχή, τοποθετώντας δίπλα στην *Πολιορκία* τον Κάσδαγλη με *Τα Δόντια της Μυλόπετρας*, αλλά και τον Ρόδη Ρούφο με τη *Ρίζα του Μύθου*. Είναι γεγονός όμως, ότι στην περίπτωση του Ρούφου, έχουμε να κάνουμε με μια μορφή στρατευμένης λογοτεχνίας, ένα βιβλίο που εξυμνεί την εθνικόφρονα παράταξη και ως εκ τούτου, δεν μπορεί διαβαστεί υπό το ίδιο φως με την *Πολιορκία*. Ενέταξε εμμέσως έτσι, την περίπτωση του Κοτζιά στη δεξιά όχθη της πολιτικής αντιπαράθεσης.

θέμα (...) την ατμόσφαιρα του εμφυλίου πολέμου, των μεθόδων τρομοκρατίας και του άγριου αλληλοσπαραγμού (...) η καθημερινή ζωή μετετέθη από τα φυσιολογικά της επίπεδα, σε μια περιοχή τερατώδη (...) αλληλοπολιορκία (...) ζούμε μαζί τους

³²⁰ Άγγελος Μεταξάς, Τα βιβλία που κυκλοφορούν, *Εμπρός*, 19.09.1953.

³²¹ Να σημειωθεί ότι ο αρθρογράφος χρησιμοποιεί ως αρχικό γράμμα για το όνομα του Κοτζιά το Κ, έτσι μπορούμε να εικάσουμε ότι ενδέχεται να μπέρδανε τον Αλέξανδρο Κοτζιά με τον αδερφό του Κώστα, επίσης συγγραφέα. (βλ. Κώστας Κύρρης, Πεζογραφία και ποίηση με «θέση», *«Αγροτική» Λευκωσίας*, Οκτ. 1955).

³²² Αλέξανδρου Κοτζιά, *Πολιορκία*, *Πνευματική Ζωή*, 15.11.1953.

την στείρα αγωνία (...) την ψυχολογία του τρομοκράτη (...) πρόκειται για ένα σωστό μυθιστόρημα³²³

Η επιμονή του Κοτζιά να συλλάβει το αρνητικό της μεταπολεμικής ιστορίας παρερμηνεύθηκε. Ο οικείος μέχρι τότε πολιτικός χώρος, επιθυμούσε ήρωες αψεγάδιαστους, συλλαμβάνοντας ως αίρεση το μυθιστορηματικό λόγο του Κοτζιά.³²⁴ Ο συγγραφέας απέκτησε το στίγμα του αντιδραστικού, όχι τόσο για την πολιτική ταυτότητα του ήρωα, όσο για την οπτική του, που παρουσιάζει τον Παπαθανάση ως ένα συνηθισμένο άνθρωπο που γίνεται πιόνι απρόσωπων μηχανισμών.³²⁵ Αν και η Αριστερά ηττήθηκε στρατιωτικά, στον χώρο των διανοούμενων διέθετε δύναμη ικανή να επιβληθεί σε αντιπάλους και αμφισβητίες.³²⁶ Οι αριστεροί αναγνώστες αμφισβήτησαν την καλλιτεχνική αξία του έργου, καθώς θεωρήθηκε ότι παραποιούσε τη συλλογικότητα που εξέφραζαν οι κριτικοί της *Επιθεώρησης Τέχνης*.³²⁷ Η πόλωση, όπως είναι επόμενο, δεν επηρέαζε μόνο τη δεξιά παράταξη, αλλά την αντίπερα όχθη. Η Αριστερά, φέροντας το τραύμα του Εμφυλίου, ανέπτυξε έναν λόγο ηρωοποίησης και θυματοποίησης ως αποτέλεσμα μονόπλευρης ανάλυσης της πολιτικής που ακολουθούσε την επώδυνη δεκαετία του '40. Η ηττημένη παράταξη του Εμφυλίου απέδωσε δόλο στον συγγραφέα για το πόνημά του. Ο Κοτζιάς θεωρήθηκε ότι επιχειρεί να αναβαπτίσει τους εθνικούς μειοδότες. Εξέλαβε την *Πολιορκία* ως ύβρη του αντιστασιακού κινήματος και απόπειρα παραχάραξης των πρόσφατων ιστορικών συμβάντων.

...είναι φανερό η πρόθεσή του να ρίξει την ευθύνη στην παράταξη που έκανε εθνική αντίσταση (...) Όλη του τη θερμότητα κρατάει ο συγγραφέας για να περιβάλει (...) τον αρχηγό μιας συμμορίας ταγματαλητών (...) Η Εθνική Αντίσταση και η Αλήθεια τίποτα δεν έχουν να ζημιωθούν από τέτοια κατασκευάσματα.³²⁸

³²³ Ανδρέας Καραντώνης, *ραδιοφωνική παρουσίαση του βιβλίου*, 03.07.1955.

³²⁴ Παντελής Μπουκάλας, *Η λογοτεχνία των αρνητικών ηρώων*, στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά* (σ. 66-70), Αθήνα, Κέδρος, 1994 σ. 68.

³²⁵ Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αλέξανδρος Κοτζιάς (1926-1992), στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά* (σ. 50-54), Αθήνα, Κέδρος, 1994 σ. 51.

³²⁶ Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία...*, ο.π., σ.25.

³²⁷ Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής Ανοιξη...*, *ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 100 · Μια βασική αντίφαση του περιοδικού ήταν το ανεξάρτητο πνεύμα που διέκρινε τη συντακτική επιτροπή και ο εναγκαλισμός με το κόμμα. Το εν λόγω περιοδικό ήταν στενά συνδεδεμένο με τον κομματικό μηχανισμό της ΕΔΑ και του ΚΚΕ (βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία στη Μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*, Αθήνα, Πόλις, 2003, σ. 124-125).

³²⁸ Μίμης Ραυτόπουλος, Αλεξ. Κοτζιά: Πολιορκία, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 10, 1955, σ. 333-334.

Η αφήγηση, η οπτική με επίκεντρο έναν ένοπλο δωσίλογο, θεωρήθηκε εκ των πραγμάτων υιοθέτηση του αφηγήματος της εθνοφροσύνης και ηρωοποίηση της παρακρατικής της όψης. Μια απόπειρα επομένως, αποκάθαρσης του στίγματος που έφερε το μετεμφυλιακό καθεστώς. Ο Ραυτόπουλος ενέταξε την *Πολιορκία* μαζί με το βιβλίο του Κάσδαγλη στη μαύρη λογοτεχνία. Ο συγγραφέας ταυτίστηκε με το μυθοπλαστικό σύμπαν του και δη, με τους πλέον ζοφερούς ήρωές του. Η απόσταση του συγγραφέα από αυτούς αγνοήθηκε.

..στρατευμένη στην υπηρεσία των αντιπροοδευτικών δυνάμεων, ένα είδος συκοφαντικής πολιτικής λογοτεχνίας που κάνει αισθητή την παρουσία της μετά τον πόλεμο στη Δύση.³²⁹

Το 1965 ο κριτικός εξέδωσε έναν τόμο με δοκίμια, όπου σε ένα κεφάλαιο συμπεριέλαβε τα κριτικά του σημειώματα για τη «μαύρη λογοτεχνία». Η επανέκδοση του άρθρου για τον Κοτζιά, δέκα χρόνια μετά, αποτελούσε ουσιαστικά επικαιροποίηση της θέσης του κριτικού.³³⁰ Στο αφιέρωμα του περιοδικού *Μανδραγόρα* (2003) στον Ραυτόπουλο, ο ίδιος ο κριτικός, φαίνεται να αναγνωρίζει την υποκειμενικότητα της άποψής του, απόρροια της ιστορικής συγκυρίας, αν και επιμένει ότι στην *Πολιορκία* παρουσιάζεται απαξιωτικά η αριστερή Αντίσταση και εκφράζεται συμπάθεια προς τον ταγματασφαλίτη ήρωα. Επίσης, διευκρινίζει ότι με τον όρο «μαύρη λογοτεχνία», αναφερόταν σε ένα λογοτεχνικό είδος σκοτεινής περιπέτειας που εκκινεί από το γοτθικό και φτάνει μέχρι το σύγχρονο αστυνομικό μυθιστόρημα.³³¹ Στο κείμενό του *Το αίμα μελάνι δεν γίνεται* (1999), αναφέρεται στον Κοτζιά ως έναν λόγιο οικουμενικά αποδεκτό μεταπολιτευτικά, καθώς όπως αναφέρει, του αναγνωρίστηκαν ελαφρυντικά μια και θεωρήθηκε κομιστής μηνύματος, παραπέμποντας στη γνωστή κριτική του Τίτου Πατρίκιου στο περιοδικό *Διαβάζω* (τχ. 7, 1977).³³² Ο Ραυτόπουλος σε άρθρο του είχε αναφέρει για τη μετεμφυλιακή περίοδο:

...η κριτική...στρατευμένη σε εποχή ψυχρού πολέμου (...) ο ψυχρός πόλεμος με το Μακκαρθισμό και το Ζντανοφισμό επεκτάθηκε άμεσα όχι μόνο στην ιδεολογία γενικά αλλά και στη λογοτεχνία και στις τέχνες...³³³

³²⁹ Μίμης Ραυτόπουλος, Νίκου Κάσδαγλη: Τα δόντια της μυλόπετρας, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 10, 1955, σ. 331.

³³⁰ Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Οι ιδέες και τα έργα*, Αθήνα, Δίφρος, 1965, σ. 300-304 · Ο Καραντώνης, χαρακτήρισε ως εμπαθή τη στάση του κριτικού έναντι του Κοτζιά (βλ. Αντρέας Καραντώνης, Η κριτική του βιβλίου, *Η Καθημερινή*, 10.07.1966).

³³¹ Δημήτρης Ραυτόπουλος, Δεν ήμουν ο πάπας της αριστερής κριτικής. Δικαίωμα στην απάντηση, *Μανδραγόρας*, τχ. 30, 2003, σ. 28-29.

³³² Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Εμφύλιος και λογοτεχνία*, Αθήνα, Πατάκης, 2012, σ. 19.

³³³ Δημήτρης Ραυτόπουλος, Συγκρούσεις της αριστερής κριτικής, *Αντί*, τχ. 205, 1982, σ. 28.

Αν θα μπορούσε να επιχειρηθεί μια σύνοψη των κριτικών σημειωμάτων με αφορμή την πρώτη έκδοση της *Πολιορκίας*, ευκόλως προκύπτει ότι αυτά αποτέλεσαν παράγωγα της εποχής και του τεταμένου πολιτικού κλίματος. Η επιδερμική ανάγνωση, η ανώριμη αναγνωστική ματιά, η ανάγκη επιβεβαίωσης εκατέρωθεν αφηγημάτων, είχε ως αποτέλεσμα τη στρεβλή υποδοχή του έργου. Το φάσμα εντός του οποίου τοποθετήθηκε το έργο και ο δημιουργός του, ήταν αυτό της δεξιάς πτέρυγας της πολιτικής σκηνής, δίχως όμως ομοιόμορφη αποδοχή. Η αιρετική προσέγγιση του Κοτζιά, υπαινικτική, απέκλινε από τις εκατέρωθεν στρατευμένες που αναζητούσαν τα δύο άκρα του πολιτικού φάσματος. Ανέπτυξε μια προσωπική οπτική, εκτός των κυριάρχων, έναν τρίτο δρόμο αποτύπωσης της πραγματικότητας. Η Δεξιά δεν μπορούσε να συλλάβει τον διαβρωτικό, για το αφήγημά της, χαρακτήρα του έργου. Προσέγγισε τον Παπαθανάση ως αγωνιστή του έθνους και όχι ως προσωποποίηση του καταρρέοντος οικοδομήματος της εθνικοφροσύνης. Οικοδομήματος θεμελιωμένου στη βία, στις εκτοπίσεις, στις φυλακίσεις, στους βασανισμούς, στον φόβο που διέσπειρε στον κοινωνικό ιστό, αλλά και στη συναλλαγή με ημετέρους. Από την άλλη, η Αριστερά, αδυνατούσε να αντιληφθεί, νωπός άλλωστε ακόμα ο Εμφύλιος, την οπτική του συγγραφέα. Μια εποχή όπου δεχόταν συστηματική δίωξη ο χώρος· ο επιμερισμός ευθυνών, η ανάδειξη λαθών της αριστερής πλευράς ήταν αδιανόητο γεγονός. Οτιδήποτε δεν ενίσχυε τον αγώνα της, αντιμετωπιζόταν εχθρικά. Αναζητούνταν αφηγήματα που αναδείκνυαν τον ρόλο θυματοποίησης και ηρωοποίησης, τον οποίο απέδιδε στον εαυτό του ο κόσμος της Αριστεράς. Επόμενο ήταν, προσεγγίσεις όπως αυτή του Κοτζιά, να εκληφθούν ως ευθεία απειλή.

Η απόκλιση που προκύπτει συμπερασματικά από την ανάγνωση του βιβλίου λειτουργεί προς επίρρωση του πολωμένου κλίματος της εποχής. Οποιαδήποτε προσέγγιση που δεν υπάκουε σε κυρίαρχα πρότυπα δεν επέπρωτο να ευδοκιμήσει. Η εποχή απαιτούσε τη στράτευση ως έμπρακτο παράδειγμα ανάδειξης των πολιτικών καταβολών και προθέσεων.

Από το 1955 η έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα των Κυπρίων σηματοδότησε την αρχή της αποδέσμευσης από τη δεξιά παράταξη. Το 1958 η ΕΔΑ εκλέχτηκε αξιωματική αντιπολίτευση και το 1961 πραγματοποιήθηκαν οι εκλογές της βίας και της νοθείας.³³⁴ Η ήττα των Φιλελευθέρων το 1958 οδήγησε στη ριζική

³³⁴ Αναστασία Νάτσιν, Αγγέλα Καστρινάκη, Γιάννης Δημητρακάκης, Ι., & Κέλη Δασκαλά, *Η πεζογραφία στη μακρά δεκαετία του 1960*, [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλιπος, Άνοικτες Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015, σ. 8-11. Ανάκτηση από: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2197>

αναδιοργάνωση του κόμματος και στο σχηματισμό της Ενώσεως Κέντρου το 1961, γεγονός σημαίνουσας πολιτικής σημασίας, καθώς για πρώτη φορά μεταπολεμικά υπήρχε πιθανότητα για τερματισμό της κυριαρχίας της Δεξιάς.³³⁵ Η μεταβολή του κλίματος της πρώιμης μετεμφυλιακής περιόδου έγινε εμφανής και αποτυπώθηκε με τη δημιουργία ενδοαστικού ρήγματος στην πολιτική σκηνή. Ο Παπανδρέου κήρυξε τον Ανένδοτο το 1962 κατηγορώντας τον αρχηγό του ΓΕΣ για παρέμβαση στις εκλογές. Η προικοδότηση της Σοφίας γενίκευσε το κλίμα αμφισβήτησης και ξέσπασαν μαζικές κινητοποιήσεις.³³⁶

Η κριτική της εποχής για τη δεύτερη έκδοση της *Πολιορκίας* (1961) άφησε ανάλογο αποτύπωμα. Από την πρώιμη δεκαετία του '60, η *Πολιορκία* αναγνώστηκε διαφορετικά. Πλέον συντηρητικοί και φιλελεύθεροι δεν συνωστίζονταν υπό τη σκέπη της εθνικοφροσύνης. Ο αστικός πολιτικός κόσμος δεν λειτουργούσε ως ενιαίο μέτωπο. Η πρόσληψη ποίκιλλε, απόρροια του γενικότερου κλίματος. Κάποιες διαστάσεις του έργου αναδείχθηκαν. Ο πυρήνας του προσεγγίστηκε μερικά. Και πάλι βέβαια επενέργησαν και εξωκαλλιτεχνικοί παράγοντες περιοριστικά. Κάποιες σταθερές, αναφορικά με την κριτική προσέγγιση, παρέμεναν. Οι κριτικοί του αστικού χώρου στην πλειονότητά τους αναγνώρισαν τη λογοτεχνική αξία της *Πολιορκίας*. Όμως, η Ελένη Ουράνη (Άλκης Θρύλος), για παράδειγμα, εξακολούθησε να παρουσιάζεται αρνητική για το έργο του, αν και εμφανώς η ένταση της άρνησης αυτής ήταν μειωμένη. Παρόλα αυτά κινούταν στο ίδιο μοτίβο. Ουσιαστικά δεν αποδεχόταν την αισθητική του έργου, ενώ την ίδια κρίση διατύπωνε και για άλλο έργο του συγγραφέα (*Εωσφόρος*, 1959), επομένως, επιχειρούσε μια γενίκευση της κριτικής επί του συνόλου του. Η μείωση του συγγραφικού κύρους διέθετε και πολιτικές ορίζουσες. Παρόλο που δεν αναφερόταν ρητά στην πολιτική, η κριτική της όχι απλά εφραπτόταν, αλλά αναδυόταν άμεσα από αυτή. Η αισθητική κρίση λειτουργούσε ως επιφανόμενο. Το νέο ύφος, η νέα θεματολογία απέρρεαν και ταυτόχρονα συνέθεταν ένα πολιτικό κλίμα που λειτουργούσε αντιστικτικά με αυτό που επικρατούσε στην εύκρατη ζώνη των εξημερωμένων πολιτικών παθών. Ο πολιτικός εφησυχασμός ήταν το έκκριμα του φαινοτυπικά απολίτικου της γενιάς του '30, συγκροτώντας ένα στεγανά πολιτικό περιβάλλον.³³⁷

³³⁵ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, Αθήνα, Πατάκης, 2020, σ. 234-235.

³³⁶ Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο: κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 266.

³³⁷ Στην κριτική της για τον *Εωσφόρο* (1959) είχε αναφέρει τα εξής: «μου ήταν αδύνατο να το τελειώσω» (βλ. Άλκης Θρύλος, *Καινούρια Εποχή*, Φθινόπωρο, 1959).

μεστό από ουσία, αλλά δυστυχώς (...) πολλή ανία (...) ο κ. Κοτζιάς (...) δεν έχει το χάρισμα να κερδίσει τον αναγνώστη³³⁸

Η διάσταση του Κοτζιά, και γενικότερα της γενιάς του, με τη γενιά τη μεσοπολεμικής πεζογραφίας, ήταν γεγονός. Ήταν γενιές με διακριτή θεματολογία, πολιτική συγκρότηση και ταξική προέλευση. Ο Κοτζιάς ήταν από τα προεξάρχοντα μέλη της μεταπολεμικής πεζογραφικής γενιάς. Με αφορμή τα βραβεία που απένειμε η Ομάδα των 12, το 1960, ομάδας με καταβολές στη γενιά του '30, ο Κοτζιάς διατύπωσε τη διαφωνία του με τρόπο αιχμηρό.

Μια «ομάδα», που τουλάχιστον δύο από τα δώδεκα μέλη της πάσχουν από πνευματική αναπηρία· που την πλειονότητά της απαρτίζουν νάνοι με οίηση Ιμαλαΐων· που η συντριπτική της πλειοψηφία έχει πνευματική αρτηριοσκλήρωση (...) μια κλίκα με φιλοδοξίες «πανθέου» (...) Οι νέοι (...) δεν έχουν ανάγκη από υποδείξεις (...) Ασφυκτιούν μέσα στις αναθυμιάσεις της νεοελληνικής και διεθνούς κοπριάς (...) Ετούτα, και όσα άλλα συγγενικά (...) Συνιστούν μια πλήρη στάση ζωής...³³⁹

Η ένταση δεν υποδήλωνε απλά διαγκωνισμό για κατάληψη ζωτικού λογοτεχνικού χώρου. Η λογοτεχνική-καλλιτεχνική αξία δεν συνιστά άλλωστε μια μορφή καλλιτέπειας. Το έργο τέχνης, αποτελεί δήλωση, βαθιά πολιτική. Περιπτώσεις όπως του Κοτζιά, δεν αποτελούσαν μια τετριμμένη μορφή αισθητικής αντιπολίτευσης. Το αισθητικό, αναγόταν σε μείζον πολιτικό, πυροδοτώντας το κοινωνικό θυμικό. Η υπόρρητη πολιτική διάσταση, απόρροια διαφορετικών καταβολών, ταξικών και πολιτικών, λειτουργούσε διασταλτικά για το χάσμα μεσοπολεμικών και μεταπολεμικών πεζογράφων. Ο εύτακτος κόσμος των αστών λογοτεχνών του Μεσοπολέμου ένιωθε έντονη δυσανεξία για τον αντίστοιχο των μεταπολεμικών λογοτεχνών. Ο κοσμοπολιτισμός της γενιάς του '30 συγκροτούσε ένα αλεξίγνωμο σύμπαν, δίχως προπάτορες και επιγόνους. Επόμενο ήταν πως αδυνατούσε να συλλάβει τον κόσμο που αναδύοταν μέσα από τα ερείπια του πολέμου.

Η δήλωση του Βενέζη στη *Μεσημβρινή*, το 1963, ότι η μεταπολεμική γενιά ξόφλησε, πυροδότησε αντιδράσεις, όχι μόνο μεταπολεμικών συγγραφέων. Γενικότερα, οι κριτικοί του Μεσοπολέμου αντιμετώπιζαν με δισταγμό τη γενιά του Μεταπολέμου, ενώ και οι ιστορικοί της λογοτεχνίας περιόριζαν ή παρέλειπαν στις αναφορές να αναφερθούν στους μεταπολεμικούς συγγραφείς.³⁴⁰ Ο Καραντώνης θεωρούσε ότι ο

³³⁸ Άλκης Θρύλος, *Καινούρια Εποχή*, Καλοκαίρι, 1961.

³³⁹ Αλέξανδρος Κοτζιάς, Η γενιά του μεταπολέμου καταγγέλλει και στιγματίζει [Συμμετοχή σε έρευνα για τη στάση των νέων απέναντι στην «Ομάδα των 12»], *Ανεξάρτητος Τύπος*, 15.05.1960.

³⁴⁰ Αυγή Λύλλη, *Η θεωρία του κριτικού ως ποιητική του πεζογράφου και αντίστροφα: το κριτικό και μυθιστοριογραφικό έργο του Αλέξανδρου Κοτζιά* (Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό

Βενέζης περισσότερο ήταν επικριτικός με τη γενιά του, καθώς χαρακτήρισε γενναία την παραδοχή του, ότι μετά τον πόλεμο οι μεσοπολεμικοί έχασαν την αμεσότητά τους. Επιπλέον, προέκρινε τη συνύπαρξη των γενεών και στεκόταν κριτικός για τη διαγενεακή διαμάχη που είχε προκύψει.³⁴¹ Ο Κοτζιάς, σε άρθρο-απάντηση στον Βενέζη παρουσιαζόταν ιδιαίτερα καυστικός. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Κοτζιάς ήταν αυτός που είχε πάρει τη συνέντευξη από τον Βενέζη.

...οι πρόσφατοι διαξιφισμοί γύρω από τη λεγόμενη Γενιά του '30, τα πεζογραφικά της επιτεύγματά της, και την ιστορική της συμβολή στα Γράμματά μας, δεν αποτελούν παρά μια σκιαμαχία (...) τα περισσότερα πεζογραφήματα των συγγραφέων της γενιάς αυτής έχουν οριστικά ναυαγήσει, ως έργα τέχνης (...) είναι πολύ αμφίβολο αν ο μελλοντικός γραμματολόγος θα μπορέσει να διαχωρίσει ένα κεφάλαιο με τον τίτλο «Η Γενιά του '30» (...) μύθο της «Γενιάς του '30», που επί δεκαετίες εντατικά καλλιεργήθηκε και συστηματικά διαφημίστηκε, δημιουργώντας μια απερίγραπτη σύγχυση στα πνευματικά μας πράγματα (...) το μονότονο επαναλαμβανόμενο «σύνθημα», πως πριν από το 1930 υπήρχε το χάος, όπως το χάος υπάρχει και μετά το 1930...³⁴²

Αρκετά μεταγενέστερα, το 1980, ανέσυρε στη μνήμη του την αναφορά του Βενέζη,³⁴³ ενδεικτικό της αντιμετώπισης που τύγχανε η γενιά του από τους πεζογράφους του '30. Η *ατομοκεντρική ιδεολογία* της πεζογραφικής γενιάς του '30³⁴⁴ διέθετε εξασθενημένο αισθητήριο για να αποτυπώσει μια ιστορικά κοσμογονική διαδικασία, όπως ο πόλεμος και οι συνέπειές του.

Η μετατόπιση της κριτικής ήταν εμφανής. Αρκετοί πλέον σημείωναν την αξία του βιβλίου ως ντοκουμέντου της εποχής που καταγράφει, βλέποντας με πιο ψύχραιμη ματιά την παρέμβαση του Κοτζιά ως μια ειλικρινή και ψύχραιμη αποτίμηση του τραυματικού παρελθόντος. Τα μελανά σημεία της κατοχικής και πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου δεν αποκρύπτονταν υποχρεωτικά. Η ανάδειξη ενός ισχυρού πόλου εντός του αστικού πολιτικού συστήματος, με την Ένωση Κέντρου, αλλά και με την ΕΔΑ το 1958, μοιραία έφερνε στον δημόσιο λόγο θέματα προς συζήτηση που την εποχή της πρώιμης μεταπολεμικής εθνοφοροσύνης ήταν αδιανόητο να έρθουν στην

Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Φιλολογίας. Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας), 2017, σ. 34, 42.

³⁴¹ Ανδρέας Καραντώνης, Εποχή και λογοτεχνικές γενεές, *Η Καθημερινή*, 19.06.1963.

³⁴² Είναι σημαντικό να τονιστεί η διάκριση που κάνει ο Κοτζιάς μεταξύ ποιητών και πεζογράφων, καθώς για τους πρώτους εκφράζει τον σεβασμό του (βλ. Αλέξανδρος Κοτζιάς, Απολογητές και κατήγοροι. Η γενιά του '30...εκτρωματικό φαινόμενο! Αι απόψεις του κ. Αλ. Κοτζιά, *Η Νίκη*, 27.07.1963).

³⁴³ Αλέξανδρος Κοτζιάς, Μόνο εκείνο που εκφράζεται, ... ο.π. · Ιδιαίτερα σκληρή ήταν η κριτική του για το βιβλίο *Ασθενείς και Οδοιπόροι* (1964) του Θεοδοκά, τονίζοντας ότι δεν πληροί τις απαραίτητες προϋποθέσεις ενός μυθιστορήματος (βλ. Αλέξανδρος Κοτζιάς, Γιώργου Θεοδοκά, Ασθενείς και Οδοιπόροι, *Μεσημβρινή*, 29.05.1964).

³⁴⁴ Αλεξ, Αργυρίου, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Κώστας Κουλουφάκος, Στρατής Τσίρκας, Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας, *Η Συνέχεια*, τχ. 4, 1973.

επιφάνεια. Αν και ανιχνεύονται καλές προθέσεις, αυτές δεν επαρκούσαν. Δεν επιχειρήθηκε καταβύθιση στον πυρήνα του έργου. Η περιοριστική ανάγνωση του έργου ως ντοκουμέντου και η μη προσέγγιση του αλληγορικού στοιχείου, προέκρινε μια προσέγγιση πιο ακίνδυνη για το παρόν και με μεγαλύτερη έμφαση στον διδακτισμό. Δινόταν έμφαση στην ιστορική διάσταση. Τα γεγονότα ανήκαν στο παρελθόν και αποτελούσαν μια «κακή ανάμνηση». Η μη αναγωγή στο παρόν αφαιρούσε σημαντικό πολιτικό φορτίο από το έργο.

Ο Φουριώτης σημείωνε ότι ο Κοτζιάς έδινε μία μόνο πλευρά της εποχής, καθώς αποτύπωνε την «αγχώδη ζωή των ταγματασφαλιτών». Θεωρούσε ότι στην *Πολιορκία* δεν αναδεικνυόταν η οπτική της αριστερής πλευράς και εξέλαβε το έργο ως μονομερές. Παρόλα αυτά, όπως σημείωνε και ο ίδιος ο συγγραφέας έδειξε *αντικειμενική διάθεση*. Η περιοριστική ανάγνωση στην επώδυνη επάνοδο στην καθημερινότητα λόγω της δυσβάσταχτης μνήμης, οριοθετούσε πολιτικά το έργο στο παρελθόν. Αξιοσημείωτη η παρατήρηση αναφορικά με τις ευθύνες των δύο παρατάξεων, αν και πολιτικά στρογγυλεμένη.

...ο θύτης και το θύμα αλλάζουν σε κάθε στιγμή θέσι (...) δεν υπάρχει χειρότερο κακό από το να παλέβης πάνω σε κάτι το διφορούμενο (...) Έδοσε, δηλαδή, ένα ολοκληρωμένο έργο.³⁴⁵

Από μια κριτική στο περιοδικό *Εικόνες* αναδείχθηκε η σκοτεινή όψη του βιβλίου. Η προσέγγιση ήταν μονομερής, καθώς περιορίστηκε στον Παπαθανάση και την ομάδα του, δίχως αναφορές στην αντίπερα όχθη. Εντούτοις, η θέση που αποτυπώθηκε έχει πολιτικό πρόσημο, καθώς η ανάγνωση του βιβλίου ήταν ιδιαίτερα εύστοχη. Στάθηκε στο παρόν, και στη μεταβολή της βίας σε πολιτική και στη δυναμική που ανέπτυξε ο Εμφύλιος εν καιρώ ειρήνης

Σκληρό και τίμιο βιβλίο (...) εσμός από γραφικά αποβράσματα (...) «Ο Πόλεμος συνεχίστηκε». και, αλίμονο, συνεχίζεται.³⁴⁶

Ακόμα ένα κριτικό σημείωμα στη *Μεσημβρινή* βασιζόταν πάνω στην ιστορική διάσταση του έργου και προσεγγιζόταν ως ντοκουμέντο μιας τραυματικής, πλην παρελθούσας, εποχής, αποφεύγοντας να εντοπίσει αντιστοιχίες με το παρόν. Μολαταύτα, εύστοχα σκιαγραφούσε τις προθέσεις του συγγραφέα, να μην εκδώσει ετυμηγορία. Ομοίως, στον *Πυρσό*, σημειωνόταν η ιστορική διάσταση, αλλά και η αντικειμενική διάθεση του συγγραφέα, ο οποίος, σύμφωνα με όσα καταγράφονταν

³⁴⁵ Άγγελος Φουριώτης, Η κριτική του βιβλίου, *Απογευματινή*, 21.06.1961.

³⁴⁶ Φρέντυ Γερμανός, *Εικόνες*, τχ. 300, 21.07.1961, σ. 6.

στην κριτική δεν προπαγανδίζει με το έργο του υπέρ καμίας παράταξης, αλλά με ελεύθερη συνείδηση κατέθεσε τη μαρτυρία του. Επιπλέον στο κριτικό σημείωμα αναδυόταν μια συμπάθεια προς τον ήρωα του βιβλίου, Παπαθανάση, ενδεικτικό και της πολιτικής τοποθέτησης του συντάκτη του σημειώματος. Αντίστοιχη κριτική, σε ένα κυπριακό περιοδικό, που σημειώνεται η απουσία πολιτικολογίας από τον Κοτζιά ως πλεονέκτημα του βιβλίου, καθώς και ο χαρακτήρας χρονικού που ενέχει. Στο περιοδικό *Νέα Σκέψη* τονίστηκε ο σημαίνων ρόλος του Κοτζιά στη νεότερη πεζογραφία, ενώ η *Πολιορκία* αποτυπώθηκε ως έργο *αντιστασιακής πλοκής*. Γενικά στα κριτικά σημειώματα αναδείχθηκε μια διάσταση του μυθιστορήματος ως χρονικού, δίχως όμως τις αναλογίες που προέκυπταν από την τρέχουσα επικαιρότητα της περιόδου εκείνης.

Θα μπορούσε και ο συγγραφέας (...) να πη: «Δεν κατηγορώ κανένα, είπα όμως την αλήθεια»...³⁴⁷

...προτίμησε έντιμα να δη, με αθόλωτο μάτι, με κριτήρια αντικειμενικά (...) ανασταίνει παραστατικά (...) την ατμόσφαιρα του πολέμου...³⁴⁸

Ένα «χρονικό» μυθιστόρημα που επιχειρεί να ανασχηματίσει μέσα από ένα τοπικό επεισόδιο την ίδια την ατμόσφαιρα του εμφυλίου πολέμου (...) με αντικειμενικά κριτήρια...³⁴⁹

...όχι ο πόλεμος στις «επικές» του διαστάσεις (...) Μόνο στις επιπτώσεις του (...)

Το θέμα παρουσιάζει κινδύνους. Ο πιο κοινός είναι βέβαια η πολιτικολογία (...)

Αυτό αποφεύγεται ευτυχώς.³⁵⁰

ένα εξαιρετικό επίτευγμα της νεότερης λογοτεχνίας μας.³⁵¹

Ο Καραντώνης, όπως και στην πρώτη έκδοση υπογράμμισε την αξία του έργου και τη συγγενική του θεματολογία με την τριλογία του Ρούφου, με το έργο του Κάσδαγλη *Τα δόντια της μυλόπετρας*, με τη *Νύχτα* του Σαμαρά και το *Φράγμα* του Πλασκοβίτη. Ωστόσο, δεν παρέλειψε να αναφέρει, σε αντίθεση με ό,τι έκανε για την πρώτη έκδοση, τη μονομερή πολιτική οπτική του Ρούφου, διαχωρίζοντάς το εμμέσως πλην σαφώς από την αντίστοιχη του Κοτζιά.

αυθεντικά πεζογραφήματα αμεσότητας³⁵²

...απεικονίζεται η πιο σκοτεινή πλευρά της κατοχικής περιόδου...³⁵³

Ο Στεργιόπουλος δεν στάθηκε μόνο στο πολιτικό στίγμα του βιβλίου, αλλά στην προσπάθεια του Κοτζιά να υπογραμμίσει το εωσφορικό στοιχείο ως κομμάτι της

³⁴⁷ Κ.Ι. Δεδόπουλος, Η πεζογραφία του κινδύνου, *Μεσημβρινή*, 05.01.1962.

³⁴⁸ Δημήτριος Κ. Παπακωνσταντίνου, Το βιβλίο, *Πυρσός*, τχ. 85-87, Ιαν.-Μαρτ. 1962.

³⁴⁹ Διαβάσαμε για σας, *Γυναίκα*, τχ. 333, 24.10.1962.

³⁵⁰ Α. Χριστοφίδης, Αλεξ. Κοτζιά: *Πολιορκία* β' έκδοση, Αθήνα, 1961, *Πνευματική Κύπρος*, Ιούλιος 1961.

³⁵¹ Χρ. Ν. Κουλούρης, Η κριτική του βιβλίου, *Νέα Σκέψη*, τχ. 4, 20.06.1963, σ. 2.

³⁵² Ανδρέας Καραντώνης, Εποχή και λογοτεχνικές γενεές, ..., ο.π.

³⁵³ Ανδρέας Καραντώνης, Τα νέα βιβλία, *Ραδιοπρόγραμμα*, 13-20.01.1963.

ανθρώπινης ύπαρξης. Παράλληλα, τόνισε τη διαβρωτική ματιά του Κοτζιά πάνω στην ένοπλη εθνοκροσύνη, που μόνο ως καθαρτήρια δεν μπορεί να εκληφθεί. Επιπλέον, υπογράμμισε την οπτική του συγγραφέα να φωτίσει υπό γωνία το αντίπαλο στρατόπεδο και την πολιτική του πρόθεση να μη λειτουργήσει εξισορροπητικά. Βέβαια, δεν εντόπισε αρνητικά στοιχεία της άλλης πλευράς. Τέλος, αναγνώρισε το βεληνεκές του συγγραφέα, ενώ αντέκρουσε τις ιδεολογικά φορτισμένες αναγνώσεις του έργου που οδήγησαν σε στρεβλές κριτικές ματιές.

Μερικοί, ωστόσο, παρασυρμένοι από το γεγονός, ότι ο κεντρικός ήρωας και όσοι τον περιστοιχίζουν ανήκουν στη μια παράταξη, του αμφισβητούν την αντικειμενικότητα, χωρίς να προσέξουν, πως με τον τρόπο αυτό τους απογυμνώνει περισσότερο απ' τους άλλους, τους αντιπάλους, που μόνο σα σκιές κινούνται γύρω τους και οι πράξεις τους έχουν ομαδικό χαρακτήρα (...) Γενικά, κεντρικό θέμα της πεζογραφίας του Κοτζιά αποτελεί η μεταφυσική του κακού. Παρόμοια με άλλους χριστιανούς συγγραφείς, βλέπει κι αυτός το κακό σαν κυρίαρχο γνώρισμα της ζωής.³⁵⁴
...όσοι άρχισαν να δίνουν το έργο τους μετά τον πόλεμο του σαράντα (...) Ορισμένοι, μάλιστα έχουν δώσει κιόλας μερικά βιβλία, που θα μπορούσαν αντάξια να μας αντιπροσωπεύουν στο εξωτερικό (...) την «Πολιορκία» του Αλέξανδρου Κοτζιά...³⁵⁵

Σε άλλο κριτικό σημείωμα έγινε αναφορά στην παρανόληση του βιβλίου από το αριστερό αναγνωστικό κοινό, θεωρώντας, ο συντάκτης του, ότι δεν πρέπει να προτάσσονται πολιτικά κριτήρια στην τέχνη, παρόλο που ήταν ευδιάκριτες, σύμφωνα με τον ίδιο, οι μη φιλοαριστερές τάσεις του συγγραφέα. Τόνισε όμως, ότι μόνο απολογητικά δεν λειτουργεί το βιβλίο για τους παρακρατικούς.

Το βιβλίο (...) ίσως ξενίσει (...) τους αριστερούς (...) Κακώς (...) Μπορεί, βέβαια, να καταλαβαίνει κανείς ότι ο συγγραφέας του δεν διακρίνεται από φιλοαριστερές τάσεις (...) ένα έργο τέχνης δεν πρέπει ΠΟΤΕ να κρίνεται με κριτήρια πολιτικά (...) Η εικόνα που δίνει ο Αλ. Κοτζιάς της παρακρατικής συμμορίας, κάθε άλλο παρά ειδυλλιακή είναι...³⁵⁶

Για ένα εκτεταμένο τμήμα της αριστερής κριτικής όχθης η θεώρηση για την *Πολιορκία* φαινόταν να διέπεται από ουσιοκρατική αντίληψη. Ο Ραυτόπουλος, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, διατήρησε την πρόσληψή του παρά τη μεταβολή των συνθηκών. Στην ουσία η έκδοση των κριτικών σημειωμάτων στον τόμο *Οι ιδέες και τα έργα*, επικαιροποιούσε τη θέση του. Η πολιτικά φορτισμένη ματιά του επικεντρώθηκε

³⁵⁴ Κώστας Στεργιόπουλος, Ένας μεταπολεμικός πεζογράφος, Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Η Βραδυνή*, 14.01.1963 · Κώστας Στεργιόπουλος, Αλέξανδρος Κοτζιάς, μια φωνή από το χάος, *Ταχυδρόμος Αλεξάνδρειας*, 04.08.1963.

³⁵⁵ Κώστας Στεργιόπουλος, Η εποχή και η λογοτεχνία μας, *Νίκη*, 03.04.1963.

³⁵⁶ Δημήτρης Ζορμπαλάς, Τρία μυθιστορήματα του Αλέξανδρου Κοτζιά. «Πολιορκία»-«Μια σκοτεινή υπόθεση»-«Εωσφόρος», *Ταχυδρόμος Αλεξάνδρειας*, 24.5.1964.

στην πρόθεση του Κοτζιά και αυτή, σύμφωνα τον κριτικό, ήταν απόλυτα μονομερής πολιτικά. Η άποψη αυτή για τον Κοτζιά, ότι το έργο του έχει συγκριμένη πολιτική κατεύθυνση, διατηρήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Σε ένα σημείωμα στην *Επιθεώρηση Τέχνης* του αποδόθηκε ξανά ο χαρακτηρισμός «υβριστής της Εθνικής Αντίστασης»,³⁵⁷ χαρακτηρισμός που φαινόταν να τον ακολουθεί ακόμα, μια και είχε αποτυπωθεί ως «αρνητής» της αντίστασης, μαζί με Κάσδαγλη, Πλασκοβίτη, Φραγκόπουλο και Ρούφο. Οτιδήποτε απέκλινε από το αριστερό αφήγημα, μοιραία εντασσόταν στην αντίδραση.³⁵⁸ Έμφαση στην πολιτική πρόθεση του συγγραφέα, έδωσε και ο Κλάρας στη *Βραδυνή*, όπου στάθηκε κριτικά απέναντι στον Κοτζιά καθώς θεωρούσε ότι δεν παίρνει θέση για τα όσα εξιστορεί στην *Πολιορκία*. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ίδιος δεν ενέταξε τον συγγραφέα στη Δεξιά, αν και επέκρινε τη μονομερή οπτική του, μολονότι δεν πίστευε ότι το έργο λειτουργεί απολογητικά για την ένοπλη εθνικοφροσύνη.

Ούτε φαίνεται άμεσα να επιδοκιμάζει τις πράξεις τους (...) και δεν εκφράζει πουθενά την καταδίκη και τον αποτροπιασμό του (...) Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς δεν βρίσκεται στην ίδια με τον αδερφό του θέση. Μπορεί να μη βρίσκεται και στην αντίθετη. Αναφέρεται όμως σε αυτή κατά ένα τρόπο, που έστω και άθελά του, τον παρουσιάζει κι αυτόν μονόπλευρο (...) Ούτε φαίνεται να άμεσα να επιδοκιμάζει τις πράξεις τους (...) και δεν εκφράζει πουθενά την καταδίκη και τον αποτροπιασμό του.³⁵⁹

Η πλειονότητα των κριτικών της Αριστεράς ακόμα δεν μπορούσαν να απεμπολήσουν κάποια κριτήρια που απέρρεαν από τη στράτευσή τους στον συγκεκριμένο πολιτικό χώρο. Ο Κοτζιάς αναφέρεται σε «αυτολογοπολιτικό σπαραγμό στο λογοτεχνικό πεδίο»,³⁶⁰ με απόλυτο σημείο αναφοράς τη διαμάχη που προκλήθηκε για τη *Λέσχη* (1961) του Τσίρκα και που οδήγησε τον Αιγυπτιώτη πεζογράφο εκτός ΚΚΕ. Σύμφωνα με τον ίδιο, η κριτική οπτική της Αριστεράς επηρέασε δυσμενώς το λογοτεχνικό τοπίο.³⁶¹

Αξιοσημείωτο είναι ότι η πνευματική Δεξιά, και δη μια πιο συντηρητική της έκφραση, επιφύλαξε αρνητική υποδοχή στην *Πολιορκία*. Με την ενδοαστική ρήξη που, προϊόντος του χρόνου, εντεινόταν, εξέφραζε με μεγαλύτερη ανασφάλεια τις προθέσεις

³⁵⁷ Λόγοι και αντίλογοι, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 69-72, 1960, σ. 145.

³⁵⁸ Βεατρίκη Σπηλιάδη, Για τους Νέους Πεζογράφους του Σαχίνη, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 135, 1966, σ. 305.

³⁵⁹ Μπάμπης Δ. Κλάρας, Ανθρωπιά και ύφος, *Η Βραδυνή*, 04.09.1961.

³⁶⁰ Αλέξανδρος Κοτζιάς, Μεταπολεμικοί πεζογράφοι, Κριτικά κείμενα, Αθήνα, Κέδρος, 1988, σ. 67.

³⁶¹ Αλέξανδρος Κοτζιάς, «Θέλησα να φτάσω μέσα από ένα γέλιο σε κάποια θεώρηση των ανθρώπινων πραγμάτων», *Η Αριστερά σήμερα*, τχ. 15, 1986, σ. 57.

της. Η εκδήλωση πιο συντηρητικών αντανάκλαστικών προέκυψε από την ανάγκη ενός πολιτικού ξεκαθαρίσματος. Η ιδεοληπτική παρανόηση, ερειδόμενη σαφέστατα σε εξωκαλλιτεχνικά κριτήρια, μοιραία οδηγεί είτε στην αποδοχή είτε στην απόρριψη. Ο Ζουρνατζής επιχείρησε να αποσείσει τις ευθύνες της παράταξής του και απέρριψε τη διαβλητή για αυτήν θέση του Κοτζιά. Για αυτόν ο Κοτζιάς δυσφημεί τους ταγματασφαλίτες. Θεωρούσε ότι το έργο αποτελούσε, αν και αξιόλογα γραμμένο, μια καταγγελία εναντίον των αγωνιστών, όπως εξελάμβανε ο ίδιος αυτούς τους οποίους αποτέλεσαν την παρακρατική έκφραση της εθνικοφροσύνης. Επιπλέον, υπογράμμισε την αδύναμη ιστορική ματιά του συγγραφέα, η οποία μεροληπτεί και φορτίζει αρνητικά τους ταγματασφαλίτες.

Ένας ορκισμένος κομμουνιστής συγγραφέας δεν νομίζω ότι θα μπορούσε να δυσφημίσει περισσότερο αυτές τις ομάδες των ηρακλέων της δημοκρατίας και της ελευθερίας στην κατεχόμενη πρωτεύουσα του '44 (...) Και δεν νομίζω ότι «ο πόλεμος συνεχίστηκε» (...) όπως προσπαθεί να μας πείση η «Πολιορκία»³⁶²

Από την πρώιμη μετεμφυλιακή περίοδο, περιόδος πρώτης έκδοσης της *Πολιορκίας*, έως και τη Μεταπολίτευση, καίρια χαρακτηριστικά της Αριστεράς διαφοροποιήθηκαν, προϊόντος των τεκτονικών ιστορικών αλλαγών. Σημείο καμπής στον χώρο της Αριστεράς αποτέλεσε η διάσπαση του 1968. Ύστερα, με τη Μεταπολίτευση επήλθε και η θεσμική ενσωμάτωσή της.³⁶³ Η διάσπαση της Αριστεράς απελευθέρωσε μια δυναμική που υπέβασκε, μα φιμωνόταν, ελέω της ανάγκης σύνταξης με την κομματική γραμμή. Η σταδιακή επανασύνδεση του Κοτζιά με ένα κομμάτι της Αριστεράς, όχι δογματικό, είναι γεγονός, ιδιαίτερα με την ενεργό συμμετοχή του στον αντιδικτατορικό αγώνα.³⁶⁴

Η λογοτεχνική αποκατάσταση του βιβλίου ήρθε στη δεύτερη έκδοση, η πολιτική θα έπρεπε να περιμένει τη Μεταπολίτευση και την τρίτη έκδοση (1977). Αναγνωρίστηκε στον Κοτζιά η δίκαιη και διεισδυτική ματιά, ψύχραιμη πολιτικά. Επιπλέον, δικαιώθηκε αναφορικά με την κριτική που δέχτηκε για την πρώτη έκδοση του έργου του και την παρερμηνεία αυτού στο πλαίσιο του πολιτικού διπόλου. Επίσης, του αναγνωρίστηκε η πρωτοπορία στη μεταβολή του λογοτεχνικού τοπίου. Αξιοσημείωτο, ότι ο Πατρίκιος, από τους εκδότες της *Επιθεώρησης Τέχνης*, είναι αυτός ουσιαστικά που αποκατέστησε τον Κοτζιά στο

³⁶² Ζήτα (Σπύρος Ζουρνατζής), *Προοπτική*, τχ. 11, Οκτώβριος 1961, σ. 35.

³⁶³ Δημήτρης Σεβαστάκης, *Διελεύσεις, στροφές και κρούσεις, Χάρτης*, τχ. 57, 2023, ανάκτηση από: <https://www.hartismag.gr/hartis-57/afierwma/dieleyseis-strofes-kai-kroyseis>

³⁶⁴ Αλέξης Πανσέληνος, Αλέξανδρος Κοτζιάς. Ο μυθιστοριογράφος και η ιδεολογία, στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά* (σ. 107-124), Αθήνα, Κέδρος, 1994 σ. 120-121.

ευρύτερο αριστερό ακροατήριο. Αναφέρει, ότι ο Κοτζιάς με παρρησία, πολιτική εντιμότητα και ακεραιότητα, ανέλαβε μια δύσκολη αποστολή. Ως «αγγελιοφόρος» της αλήθειας, επίπονης είναι γεγονός, σε μια εποχή που απαιτούσε και επέβαλλε ιδεολογικές ερμηνείες στις κοινωνικές σχέσεις και στο παραγόμενο καλλιτεχνικό έργο, ήταν εκτός εποχής, μα και προδρομικός. Ακόμα, επίμονος στην προσπάθειά του να ξεδιαλύνει τον καθημερινό ζόφο και τη λήθη που εσκεμμένα σκέπαζε τη νωπή μνήμη. Πολύ εύστοχα ο Πατρίκιος δεν περιόρισε την *Πολιορκία* στο ιστορικό πλαίσιο. Αντιλήφθηκε πως πυρήνας της αποτελεί η ανάδυση της δυσάρεστης μνήμης, μιας αντι-μνήμης, η οποία φιμωνόταν ελέω των εκατέρωθεν αφηγημάτων. Ο Κοτζιάς στην *Πολιορκία*, σύμφωνα με τον Πατρίκιο, δεν ακολουθεί την πολιτική πεπατημένη, δεν συντάσσεται με καμία κομματική γραμμή. Διατυπώνει με ενάργεια την αντίθεσή του στα κυρίαρχα αφηγήματα και σκιαγραφεί τη ζέουσα πραγματικότητα. Δεν υπάρχει πρόθεση ιστορικής δικαίωσης, ούτε συγκρότησης ιστορικής πραγματείας. Συνθέτει ένα κόσμο ασφυκτικό, μονόπλευρο εκατέρωθεν. Καταγράφει τις ευθύνες ένθεν και ένθεν. Αποκαλύπτει τους ιδεολογικοπρακτικούς μηχανισμούς που λειτουργώντας κατασταλτικά φίμωσαν την όποια παρέκκλιση.

Ο Ζήρας, επίσης προσπάθησε να αποκαταστήσει τον Κοτζιά στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Σημείωσε τη χρονική απόσταση από την πρώτη έκδοση που λειτούργησε ευεργετικά για την καταπράυνση πολιτικά οξυμένων οπτικών. Κατέγραψε την προσπάθεια του Κοτζιά να σκιαγραφήσει τη λειτουργία των εξουσιαστικών μηχανισμών, και τους ήρωες έρμαιο αυτών. Επιπλέον, η μικροαστική αντίληψη των ηρώων λειτούργησε, σύμφωνα με τον κριτικό, ως στοιχείο ηθικής χαλαρότητας και πολιτικής χειραγώγησης. Ακόμα, σημείωσε την αξία της *Πολιορκίας* ως καθοριστικής για τη ρήξη της γενιάς του Μεταπολέμου με τον προπολεμικό κόσμο της λογοτεχνίας, μια και συγκροτεί μια άλλη αφήγηση, σε έναν νέο κόσμο, κάτι το οποίο υπογράμμιζε και ο Καραντώνης.

Παράλληλα, υπήρχαν και κριτικές οι οποίες παρέμειναν στην οπτική της δεύτερης έκδοσης και στην περιοριστική πρόσληψη του έργου ως χρονικού.

Κι εδώ ο Αλ. Κοτζιάς, φέρνοντας την είδηση και το μήνυμα της φρίκης, ανέλαβε ένα μεγαλύτερο κίνδυνο: τον κίνδυνο που είχε πάντα ο αγγελιοφόρος να τον ταυτίσουν με την καταστροφή που αγγέλει. Κι ίσως επί χρόνια τον ταύτισαν (...) μπόρεσε να αναδείξει τους ιδεολογικοπρακτικούς μηχανισμούς που για να συντηρηθούν πρέπει να εξοντώσουν όσους τους αντιστέκονται (...) βιβλίο προδρομικό και τελικά «επικαιρικό»: προοιωνίζει την ανάπτυξη που αυτοί οι

μηχανισμοί πήραν μέσα στη δικτατορία, καθώς από λειτουργικοί πήγαν να γίνουν δομικοί³⁶⁵

...η «Πολιορκία» (...) μία εικοσαετία μετά την πρώτη της έκδοση, συναντά άλλες υποδοχές (...) Η μισαλλοδοξία της εποχής ήταν αδύνατον να δεχθεί (...) λογοτεχνήματα εκτός της σχηματικής διάκρισης «αντιδραστικά»-«προοδευτικά» είτε «εθνικόφρονα»-«εθνικοπροδοτικά» (...) στιγματίστηκε από τα πολλαπλώς οξυμένα γεγονότα της δεκαετίας του '40, αποτελεί τον αντίλογο στην πεζογραφία της γενιάς του '30...³⁶⁶

Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς στην «Πολιορκία» του κατορθώνει να απεικονίσει με ρεαλιστικό τρόπο την ατμόσφαιρα της φρίκης και της βιαιότητας...³⁶⁷

Ήταν πολύ νέος ο Κοτζιάς όταν έγραψε την Πολιορκία (...) αρκετά ώριμος για να ανταποκριθεί στις στοιχειώδεις ανάγκες ενός μυθιστορήματος (...) η πεζογραφία μας δε θα σταματούσε σ' εκείνην της γενεάς του '30 (...) Η γενιά του Πολέμου και της Κατοχής (...) ήταν αποφασισμένη να φτιάξει τη δική της πεζογραφία και ποίηση.³⁶⁸

Ο Mackridge ανέφερε ότι ο Κοτζιάς δεν δείχνει καμία συμπάθεια για τον Παπαθανάση, παρόλο που αυτός και οι σύντροφοί του πολεμούν για τη σωστή πλευρά, σύμφωνα με τον κριτικό. Στάθηκε στην ανάδειξη του Εμφυλίου από τον συγγραφέα, ως μια κατάσταση που αποκαλύπτει τον ζοφερό εαυτό των ανθρώπων. Επιπλέον, θεωρούσε ότι μέσα από έργο προέκυπτε η δυσαναπλήρωτη απουσία του πολιτικού κέντρου, που εξόριστο στην Αίγυπτο, εγκατέλειψε το πεδίο σε δύο πολιτικά άκρα, τον κομμουνισμό και τον φασισμό.³⁶⁹

Ανακεφαλαιώνοντας τα κριτικά σχόλια της τρίτης έκδοσης, παρατηρούμε ότι η χρονική απόσταση από τα γεγονότα δημιούργησε μια ζώνη ασφάλειας για την κριτική ματιά. Η διάρρηξη των απόλυτων ιδεολογικοπολιτικών γραμμών ρευστοποίησε το πολιτικό τοπίο και απελευθέρωσε από τα δεσμά τους κριτικούς που, παραμερίζοντας τα εξωκαλλιτεχνικά κριτήρια, απέδωσαν με πιο στιβαρό τρόπο το μυθοπλαστικό σύμπαν της *Πολιορκίας*, αναδεικνύοντας παράλληλα και τη βαθιά πολιτική ματιά του συγγραφέα, ο οποίος απέφυγε τον οποιοδήποτε πολιτικό συμβιβασμό, δίχως να κολακεύσει παρατάξεις και αναγνώστες. Η ανάγκη παρόλα αυτά για αποκατάσταση πολιτική και λογοτεχνική κατά την πρώιμη μεταπολίτευση, περιόρισε περισσότερο το βλέμμα στο ζοφερό, όπως αναδείχθηκε, πρόσωπο της εθνοπροσύνης.

Οι τρέχουσες κριτικές, εμπλουτισμένες από ιστορικά στοιχεία και την έλλειψη πολιτικής φόρτισης παρελθουσών εποχών, αποτυπώνουν με μεγαλύτερη ενάργεια την

³⁶⁵ Τίτος Πατρίκιος, Το μήνυμα ..., ο.π., σ. 65.

³⁶⁶ Αλέξης Ζήρας, *Χρονικό* '77, τ. 8, Δεκ. 1977, Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο «Ωρα», σ. 45.

³⁶⁷ Γλυκερία Πρωτόπαπα-Μπουμπουλίδου, *Πεζογραφικά κείμενα του πολέμου και της κατοχής*, Ιωάννινα, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1974, σ. 157.

³⁶⁸ Ανδρέας Καραντώνης, *24 σύγχρονοι πεζογράφοι*, Αθήνα, Νικόδημος, 1979, σ. 247-248.

³⁶⁹ Peter Mackridge, *Testimony and Fiction in Greek Narrative Prose 1944-1987*, in: R. Beaton (ed.), *The Greek Novel, AD 1-1985*, (pp. 90-102, London, Croom Helm, p. 96.

προσέγγιση του Κοτζιά στην *Πολιορκία*. Πρώτος από όλους ο Παπαθεοδώρου υπογραμμίζει τη μυθοπλαστική απόδοση του Εμφυλίου στον νεοελληνικό βίο από τον Κοτζιά και τη διάθεσή του να αναπαραστήσει τους εξουσιαστικούς λόγους της νικήτριας παράταξης ισότιμα με τη φωνή των ηττημένων.³⁷⁰ Η Μάρω Δούκα, τονίζει την ανάδειξη της σκοτεινής όψης της κοινωνίας που η ίδια αποστρέφεται και το καθρέπτισμά μας με τον ιδεολογικό, απεχθή αντίπαλο.³⁷¹ Ο Κούρτοβικ θεωρεί ότι η *Πολιορκία* δεν πραγματεύεται τη σύγκρουση των δύο παρατάξεων, αλλά τη μετατροπή σε υποχείριο μιας τετριμμένης ύπαρξης, από τους μηχανισμούς εξουσίας.³⁷² Ο Μπουκάλας και ο Πανσέληνος υποστηρίζουν ότι ο Κοτζιάς αναδεικνύει το απεχθές μεταπολεμικό πρόσωπο της ελληνικής κοινωνίας,³⁷³ ενώ ο Γιατρομανωλάκης αναφέρεται στη μετάσταση της νόσου, πολεμικής και πολιτικής, από το μακροεπίπεδο στο μικροεπίπεδο.³⁷⁴ Η Ρώτα υπογραμμίζει την υποστασιοποίηση του ιστορικού περιθωρίου,³⁷⁵ και ο Μαγκλίνης εντάσσει την Πολιορκία στη «λογοτεχνία πολέμου», μόνο που το πεδίο μάχης δεν κείται μακράν.³⁷⁶ Ο Δερμιτζάκης αναβιώνει την πρώιμη κριτική υποδοχή από την Αριστερά και αναφέρει ότι το έργο του Κοτζιά χαρακτηρίζεται από «αντιαριστερισμό» και για την *Πολιορκία* δηλώνει ότι:

Το βιβλίο είναι καθαρά αντικομμουνιστικό, και σαν τέτοιο δεν το δέχτηκε το αναγνωστικό κοινό, στην πλειοψηφία του φιλοαριστερό. Οι αριστεροί σκιαγραφούνται με τα μελανότερα χρώματα (...) υποκρύπτεται μια απολογητική (φάση) για τις φρικαλεότητες της δεξιάς.³⁷⁷

Καταλήγοντας, η πρόσληψη της *Πολιορκίας* αποτελεί ένα κατεξοχήν παράδειγμα ιδεολογικής ανάγνωσης. Από την πρώτη της έκδοση, προκάλεσε ετερόνυμα φορτισμένες προσεγγίσεις, απόρροια προσωπικών ιδεολογικών καταβολών, αλλά και της περιρρέουσας πολιτικής ατμόσφαιρας κάθε φορά, παράλληλα με τις όποιες θεωρήσεις-αναθεωρήσεις του Εμφυλίου. Αρχικά, η παρανάγνωση που υπέστη το έργο

³⁷⁰ Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Κάτι πιο αληθινό από την ιστορία ...», ο.π., σ. 767.

³⁷¹ Μάρω Δούκα, Ο κορυφαίος Αλέξανδρος Κοτζιάς, στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Αθήνα, Κέδρος, 1994, σ. 39.

³⁷² Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αλέξανδρος Κοτζιάς (1926-1992) ο.π., σ. 52.

³⁷³ Παντελής Μπουκάλας, Η λογοτεχνία των αρνητικών ηρώων, ... ο.π., σ. 68 · Αλέξης Πανσέληνος, Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς κι εμείς... ο.π., σ. 15.

³⁷⁴ Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Αλέξανδρος Κοτζιάς: Ένας συγγραφέας ηθικός, στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Αθήνα, Κέδρος, 1994, σ. 207.

³⁷⁵ Στο *ίδιο*, σ. 136-149 · Μαρία Ρώτα, Οι ελεύθεροι πολιορκημένοι του Αλέξανδρου Κοτζιά... ο.π., σ. 395.

³⁷⁶ Ηλίας Μαγκλίνης, «Πολιορκία». Ένα αντι-ιστορικό μυθιστόρημα, ... ο.π., ανάκτηση από: <https://www.hartismag.gr/hartis-57/afierwma/poliorkia-ena-anti-istoriko-mithistorima>

³⁷⁷ Μπάμπης Δερμιτζάκης, Το πεζογραφικό έργο του Αλέξανδρου Κοτζιά, *Φιλολογική* (Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων), τχ. 50, 1995, σ. 15-22.

λειτουργήσε ως δικαίωση για το αφήγημα της εθνοφοροσύνης και ως ύβρη για την παράταξη των ηττημένων. Ενδιάμεσες αποχρώσεις περιθωριοποιήθηκαν. Η ανάδυση μιας μνήμης ενάντια στη συλλογική λήθη, που εκτός των άλλων επιχείρησε να αποτυπώσει στην *Πολιορκία* ο Κοτζιάς, μη υποτασσόμενος σε ορθοδοξίες και κομματικές γραμμές, παρερμηνεύτηκε και διακινδύνευσε, όπως αναφέρει ο Orwell σε αντίστοιχες περιπτώσεις, να κατηγορηθεί ως αντιδραστικό στοιχείο,³⁷⁸ όπως και έγινε. Στη συνέχεια, και σε απόσταση από τα ιστορικά συμβεβηκότα επήλθε εξισορρόπηση στην προσέγγισή της και αναδείχθηκαν αντίστοιχες αναγνώσεις. Είναι γεγονός πάντως, πως η εξισορρόπηση αυτή επέφερε μια ανάγνωση που εστίαζε στο θλιβερό πρόσωπο της νόθας δημοκρατίας της μετεμφυλιακής περιόδου, αποσιωπώντας εν πολλοίς, τις όποιες ευθύνες αναδύονται για το στρατόπεδο των ηττημένων από τον Κοτζιά. Ωστόσο, παρατηρούνται ακόμα δισταγμοί και επιφυλάξεις, αναφορικά με το πολιτικό πρόσημο του έργου. Ακόμα και σήμερα, πολλές προσεγγίσεις, αποφεύγουν να έρθουν σε άμεση επαφή με το πολιτικό φορτίο του έργου, ψαύοντας την επιφάνεια του και προσεγγίζοντάς το περισσότερο φιλολογικά. Σε γενικές γραμμές, οι οπτικές υπογραμμίζουν την πολιτική διάσταση του έργου, η οποία περαιώνεται μέσα από τη γλώσσα και την αναπαράσταση των χαρακτήρων.

³⁷⁸ George Orwell, *Τρία πολιτικά κείμενα*, μτφρ. Γ. Ασημίδη, Αθήνα, Έρασμος, 2021, σ. 77.

3. Ο Ιαγουάρος και το ιστορικό περικείμενο

Φίλε ή αντίπαλε μην τ' αναγγείλεις πουθενά.
Δεσμώτης τήδε ίσταμαι τοις ένδον ρήμασι πειθόμενος.³⁷⁹

3.1. Το πορώδες Τείχος

Τα θεμέλια της Χρυσής Εποχής άρχισαν να τρίζουν στο τέλος της εικονοκλαστικής δεκαετίας του '60. Ο πληθωρισμός και ο φθίνοντας ρυθμός ανάπτυξης ανέδυναν κοινωνική δυσaréσκεια. Το 1971 η δυσaréσκεια αυτή μεταβολιζόταν σε έναν θεσμικό κλονισμό των μεταπολεμικών βεβαιοτήτων, με την απόφαση της κυβέρνησης Νίξον να εγκαταλείψει το σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών. Οι τεράστιες δαπάνες για τον πόλεμο του Βιετνάμ διόγκωναν το έλλειμμα του προϋπολογισμού των ΗΠΑ και η κυβέρνηση ήθελε να προστατεύσει την οικεία οικονομία.³⁸⁰ Η εσωστρέφεια αυτή δεν εκτονώθηκε, απεναντίας, με τον αραβοϊσραηλινό πόλεμο του 1973, γνωστό ως πόλεμο του Γιομ Κιπούρ, τα πετρελαιοπαραγωγά αραβικά κράτη επέβαλαν εμπάργκο στις ΗΠΑ ως αντίποινα για την υποστήριξη στο Ισραήλ. Επιπλέον, αποφάσισαν την από κοινού αύξηση της τιμής του κύριου εξαγωγίμου προϊόντος τους, η οποία υπερδιπλασιάστηκε. Ο στασιμοπληθωρισμός έκανε την εμφάνισή του στη Δυτική Ευρώπη.³⁸¹

Επιπρόσθετα, παρατηρούνταν ευρύτεροι μετασχηματισμοί, καθώς η προηγμένη Ευρώπη βίωνε την Τρίτη βιομηχανική επανάσταση, απόρροια της οποίας αποτέλεσε η συρρίκνωση της βαριάς βιομηχανίας και η αύξηση της ανεργίας, η οποία επηρέασε αντιστρόφως ανάλογα τα εργατικά κινήματα, εφόσον ο αριθμός των εργατών

³⁷⁹ Από το ποίημα *Υποσημείωση* του Άρη Αλεξάνδρου (βλ. Άρης Αλεξάνδρου, *Ποιήματα (1941-1974)*, Αθήνα, Ύψιλον, 1991, σ. 129).

³⁸⁰ Η απόφαση αυτή της αμερικανικής κυβέρνησης οδήγησε σε υποτίμηση των νομισμάτων των δυτικών συμμάχων και, ως εκ τούτου, στην αύξηση κόστους των εισαγωγών (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 453-454) · Η αμφισβήτηση των πρακτικών που ακολουθήσε η εκάστοτε κυβέρνηση των ΗΠΑ αναφορικά με τις παρεμβάσεις της CIA στην επιβολή καθεστώτων, αποτυπώθηκε από τη δεκαετία του '70 στον κινηματογράφο, αλλά και στη λογοτεχνία (βλ. Philip Jenkins, *A Global History of the Cold War, 1945-1991*. Springer Nature, 2021, p. 192) · Ενδεικτικό λογοτεχνικό παράδειγμα, αποτελεί το μυθιστόρημα του Ντένις Τζόνσον *Τ' αστέρια του απομεσήμερου*, που θίγει το ζήτημα της παρέμβασης της CIA στη Νικαράγουα. Να σημειωθεί, πως ο πατέρας του συγγραφέα ήταν πράκτορας της οργάνωσης. Ένα από τα χαρακτηριστικά αποσπάσματα: «Ο Αμερικάνος σύμβουλος με αντιμετώπισε περιφρονητικά. Οι Σαντινίστας δεν έχουν μέλλον, είπε. Χωρίς την ενεργό ανάμειξη του Κάστρο και την έμμεση – καμιά φορά και άμεση – ανάμειξη των Ρώσων. το προλεταριακό κίνημα της Κεντρικής Αμερικής θα ήταν πρόσκαιρο» (βλ. Ντένις Τζόνσον, *Τ' αστέρια του απομεσήμερου*, Έφη Φρυδά (μτφρ.), Αθήνα, Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, 1989, σ. 134).

³⁸¹ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. σ. 455-456 · Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Ευρωπαίοι σύμμαχοι των ΗΠΑ δε συμφωνούσαν με τη στρατηγική τους στη Μέση Ανατολή, φοβούμενοι τις επιπτώσεις στην οικονομία τους (βλ. Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων, ο σύντομος εικοστός αιώνας (1914-1991)*, Βασίλης Καπετανγιάννης (μτφρ.), Αθήνα, Θεμέλιο, 2010, σ. 313-314).

μειωνόταν. Μοιραία στα συνδικάτα κυριάρχησε ο τριτογενής τομέας.³⁸² Αναδυόταν ένα αίσθημα πολιτικής αθυμίας,³⁸³ την ίδια ώρα, που η ΕΣΣΔ, ως η μεγαλύτερη πετρελαιοπαραγωγός χώρα, δε συνάντησε αντίστοιχες δυσκολίες στις πετρελαϊκές κρίσεις που ξέσπασαν τη δεκαετία του '70.³⁸⁴ Η επιθυμία για ύφεση (détente) αποτελούσε κοινό τόπο των ηγεσιών των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ, ιδιαίτερα μεταξύ Νίξον και Μπρέζνιεφ, και συνιστούσε αποδοχή ισοτιμίας.³⁸⁵

Η Δυτική Ευρώπη, αποτέλεσε, παρόλο τον εν εξελίξει Ψυχρό Πόλεμο, νησίδα ειρήνης. Η αβεβαιότητα στον καθημερινό βίο, δεν προώθησε πολιτικές λύσεις στα άκρα της εντόπιας πολιτικής παράδοσης. Ούτε ο κομμουνισμός, ούτε ο φασισμός αποτελούσαν επιλογές. Όμως, στη δεκαετία του '70 βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα διογκούμενο κλίμα τρομοκρατίας. Οι περιπτώσεις αυτές αποτέλεσαν δυσπλασίες στο κοινωνικό της σώμα. Ο συνδυασμός ύφεσης και πολιτικής βίας αποτελούσε ενδείκτη του τέλους της μεταπολεμικής ευημερίας.³⁸⁶

³⁸² Άξιο αναφοράς αποτελεί το γεγονός, της προσπάθειας των τότε μελών της ΕΟΚ να αντιδράσουν συντονισμένα στην οικονομική ύφεση, έστω και ανεπιτυχώς. Παρόλα αυτά, η ώσωση αυτή αποτέλεσε τη βάση για τη δημιουργία μιας πιο κοινής πορείας, με τη μορφή της κοινής νομισματικής πορείας και σε ηγετικό ρόλο τη Δυτική Γερμανία (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 458-459, 461).

³⁸³ John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου...* ο.π. σ. 30.

³⁸⁴ Η ανασφάλεια επιτεινόταν από τις διεθνείς εξελίξεις, όπως το σκάνδαλο Γουότεργκαϊτ (1972-74) και την πτώση της Σαϊγκόν (1975). Αυτά τα δύο γεγονότα σε συνδυασμό με τα γεγονότα στο Ιράν (1979) και το περιστατικό με τους ομήρους στην αμερικανική πρεσβεία, αποτέλεσαν βαθύ τραύμα για το πολιτικό κατεστημένο των ΗΠΑ (βλ. Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, ... ο.π., σ. 313, 316) · Ο *Πανικός του '79*, συμπληρώθηκε από τα γεγονότα στη Νικαράγουα και την αύξηση της τιμής του πετρελαίου (βλ. John Lamberton Harper, *Ο Ψυχρός Πόλεμος*, ... ο.π. σ. 292).

³⁸⁵ John Lamberton Harper, *Ο Ψυχρός Πόλεμος*, ... ο.π. σ. 253 · Αποτυπώθηκε με τις συζητήσεις για αφοπλισμό (SALT I & II). Η υπογραφή της Βασικής Συνθήκης (1972) με την ουσιαστική αποδοχή της διχοτομημένης Γερμανίας, καθώς και οι Συμφωνίες του Ελσίνκι (1973) σταθεροποίησαν έναν αμοιβαία αποδεκτό ψυχροπολεμικά διαιρεμένο κόσμο, απομακρύνοντας τον κίνδυνο ενδεχόμενης σύγκρουσης (βλ. John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου...* ο.π. σ. 68-69, 71) · Χαρακτηριστικό της πολυπλοκότητας της πολιτικής ζωής, ότι η ύφεση δεν έβρισκε απόλυτη αποδοχή στο εσωτερικό των δύο εκπροσώπων του (βλ. John Lamberton Harper, *Ο Ψυχρός Πόλεμος*, ... ο.π. σ. 263, 268) · Το Γουότεργκαϊτ, οδήγησε στην απόρριψη της υφεσιακής πολιτικής στο πολιτικό προσωπικό των ΗΠΑ, το οποίο εναγωνίως έψαχνε μια διαφυγή από την εσωστρέφεια των σκανδάλων. Η ανάδυση νεοσυντηρητικών φωνών και η οικονομική στασιμότητα, ενίσχυσε το αφήγημα της έξωθεν πολιορκίας (βλ. Odd Arne Westad, *Ο Ψυχρός Πόλεμος*, ... σ. 427-428, 434, 441-442).

³⁸⁶ Πιο χαρακτηριστικές αυτές της ΕΤΑ στη Χώρα των Βάσκων, του IRA στην Ιρλανδία, της RAF στη Γερμανία, των Ερυθρών Ταξιαρχιών στην Ιταλία (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 463-464, 479) · Η έμμεση στήριξη τρομοκρατικών οργανώσεων από κομμουνιστικές χώρες, όπως της RAF από τη Στάζι, η εκπαίδευση τρομοκρατών στο ανατολικό μπλοκ, η παροχή οπλισμού συνιστούσε μια ακόμη πράξη στην πολυπρισματική αντιπαλότητα του Ψυχρού Πολέμου, που ενισχυόταν από τον πόλεμο δια αντιπροσώπων στον Τρίτο κόσμο, στον οποίο επιδίδοταν οι ΗΠΑ και από την υποστήριξη αντάρτικων από την ΕΣΣΔ (βλ. Philip Jenkins, *A Global History of the Cold War, 1945-1991*. Springer Nature, 2021, p. 195-196, 219) · Ο Ρίγκαν σε αντίθεση με το δίδυμο Νίξον-Κίσινγκερ, προτιμούσε την έμμεση εμπλοκή. Η ενίσχυση αντάρτικων από τις ΗΠΑ εναντίον φιλοσοβιετικών καθεστώτων αποσκοπούσε στο σχέδιο «εξάντλησης» των Σοβιετικών (βλ. Odd Arne Westad, *Anti-Revolutionary Offensive in the Third World*, in O. Njolstad (ed.) *The Last Decade of the Cold War: From Conflict Escalation to Conflict Transformation* (pp. 241-262), London: Frank Cass Publishers, 2005, p. 241).

Τη δεκαετία του '70 τα όρια μεταξύ των δύο κύριων πόλων σε επίπεδο άσκησης πολιτικής, του συντηρητικού και του σοσιαλδημοκρατικού, γίνονταν δυσδιάκριτα. Ακόμα και οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις, μετριοπαθών και ριζοσπαστών, αλλοιώθηκαν λόγω της έλλειψης εναλλακτικής πρότασης. Η φαινομενική ισορροπία όμως, υπέκρυπτε μια ολοένα και αυξανόμενη αλλαγή που συντελούταν στο εσωτερικό του εκλογικού σώματος και που οφειλόταν στη γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα.³⁸⁷

Επιπλέον, η συλλογική κινητοποίηση περιορίστηκε, ενώ συγκροτήθηκαν κινήσεις πολιτικές, μονοθεματικού χαρακτήρα,³⁸⁸ οι περισσότερες των οποίων αποψίλωσαν τις παραδοσιακές οργανώσεις της Αριστεράς. Ειδικά στα κομμουνιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, παρατηρούνταν σταθερή διάβρωση της εκλογικής τους βάσης, λόγω και της σοβιετικής εισβολής στην Τσεχοσλοβακία το '68.³⁸⁹ Κυρίως οι ψηφοφόροι της μεσαίας τάξης που ανήκαν στην Αριστερά, ήταν αυτοί που στράφηκαν στα νέα κινήματα πολιτικής μονοκαλλιέργειας· όπως το οικολογικό, το φεμινιστικό, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί πολιτικό κενό που εκμεταλλεύτηκε η Νέα Δεξιά.³⁹⁰

Τα σχήματα της ριζοσπαστικής Αριστεράς επιδίωκαν τη χειραφέτηση από την κηδεμονία της ΕΣΣΔ.³⁹¹ Γενικά, έφθινε η επιρροή του κομμουνιστικών κομμάτων στη Δύση, μαζί και το ενδιαφέρον της ΕΣΣΔ για αυτά. Άλλωστε, περισσότερα οφέλη είχαν οι Σοβιετικοί από τη συνεργασία με σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, εν δυνάμει κυβερνώντα, όπως το SPD στη Δ. Γερμανία, όπου το 1969 υπό τον Βίλι Μπραντ, πήρε την εξουσία εκθρονίζοντας τους Χριστιανοδημοκράτες για πρώτη φορά τη μεταπολεμική περίοδο, δείγμα και αυτό της αλλαγής που συντελούταν στο πολιτικό τοπίο, την πρώιμη και ύστερη δεκαετία του '70. Η αλλαγή αυτή επισφραγίστηκε από την προσέγγιση της κυβέρνησης Μπραντ με το ανατολικό μπλοκ (Ostpolitik).³⁹² Η ρευστοποίηση της διαχωριστικής γραμμής, μεταξύ δυτικού και ανατολικού μπλοκ,

³⁸⁷ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 484-485.

³⁸⁸ Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος, ...* ο.π., σ. 335.

³⁸⁹ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 494.

³⁹⁰ Επιπρόσθετα, παρατηρήθηκε και ανάδυση αυτονομιστικών κινήσεων (βλ. Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων, ...* ο.π., σ. 532-533)· Εξαίρεση στην απίσχναση της παραδοσιακής Αριστεράς, αποτελούσε η ιταλική περίπτωση, όπου η ηγεσία της δεν συνιστούσε πιστό αντίγραφο του σοβιετικού προτύπου. Είτε με τον Τολιάτι είτε από το '72 με τον Μπερλινγκουέρ στην ηγεσία, οι Ιταλοί κομμουνιστές ακολούθησαν αυτόνομο δρόμο, υπερασπιζόμενοι την ιταλική δημοκρατία στο πλαίσιο του «ιστορικού συμβιβασμού», που προϋπέθετε εγκατάλειψη της ακραίας πολωτικής στάσης έναντι του κυβερνώντος χριστιανοδημοκρατικού κόμματος. Η πολιτική που ακολούθησε το ιταλικό κόμμα είναι γνωστή ως ευρωκομμουνισμός. Ο ευρωκομμουνισμός δεν κέρδισε τις πλατιές μάζες στη δυτική Ευρώπη, αλλά τους διανοούμενους (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 495-496).

³⁹¹ Odd Arne Westad, *Ο Ψυχρός Πόλεμος, ...*, σ. 450.

³⁹² Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 496-498.

ήταν εμφανής. Η διεθνής ύφεση (détente) πρόκρινε πλέον νέους δρόμους, με την ενίσχυση των επαφών εκατέρωθεν του Τείχους.³⁹³ Οι συζητήσεις μεταξύ Δ. Γερμανίας και ΕΣΣΔ για κατασκευή αγωγών φυσικού αερίου και πετρελαίου, οι οποίες δυσαρέστησαν τις ΗΠΑ, αποτέλεσαν χαρακτηριστικό μιας εποχής επαναπροσδιορισμού των συμμαχικών δεσμών και των συνεπακόλουθων δεσμεύσεων και υποχρεώσεων.³⁹⁴

Σε αυτό το διαρκώς μεταβαλλόμενο πεδίο, οι Δυτικοευρωπαίοι δεν παρέμεναν απαθείς. Ο Πομπιντού, διάδοχος του Ντε Γκωλ, υπερθεμάτισε για τη βρετανική ένταξη στην ΕΟΚ, μαζί με αυτή της Ιρλανδίας και της Δανίας, υπό την έντονη ανησυχία για την Ostpolitik.³⁹⁵ Η διευρυμένη, πλέον, ΕΟΚ συγκροτούσε μια πληθυσμιακή ομάδα συγκρίσιμη με των δύο υπερδυνάμεων και διεκδικούσε ανάλογο ζωτικό οικονομικό χώρο.³⁹⁶ Επιπλέον, προστέθηκαν και οι μεταβολές στη μεσογειακή Ευρώπη, όπου αποκαταστάθηκε η δημοκρατία στην Ελλάδα, την Πορτογαλία και την Ισπανία. Η δημοκρατική μετάβαση σε αυτές τις χώρες έως και τις αρχές της δεκαετίας του '80 ήταν αξιοσημείωτη, βοηθούμενη φυσικά από τη θεσμική επανένταξή τους στη Δύση, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, στην ΕΟΚ και στο ΝΑΤΟ.³⁹⁷

³⁹³ Odd Arne Westad, *Ο Ψυχρός Πόλεμος, ...*, σ. 452 · Ενδεικτικό της ρευστοποίησης αυτής, είναι το γεγονός ότι οι διάδοχοι του Μπραντ, ο σοσιαλδημοκράτης Σμιτ και ο χριστιανοδημοκράτης Κολ δεν παρέκκλιναν από την Ostpolitik. Μάλιστα, η Ανατολική Γερμανία αναγνωρίστηκε διπλωματικά, ως διακριτό κράτος, από πολλές χώρες, συμπεριλαμβανομένων των ΗΠΑ. Επακόλουθο των εξελίξεων αυτών, υπήρξε η παντελής πλέον απουσία, από τη δημόσια σφαίρα, του ζητήματος της γερμανικής ενοποίησης (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 498-500).

³⁹⁴ John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου...* ο.π. σ. 77, 164 · Το δυοπώλιο μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ ήταν υπό αμφισβήτηση από την αρχή, καθώς οι σύμμαχοί τους προέκριναν τα εθνικά τους συμφέροντα. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις ο Τίτο και ο Ντε Γκωλ. Άλλωστε, η επιβολή των δύο δυνάμεων ήταν ανεπαρκής, διότι είχαν άμεση εξάρτηση από τους συμμάχους τους. Ως εκ τούτου, δε δύναται να προσληφθεί ο Ψυχρός Πόλεμος ως διμερές ζήτημα (βλ. Schlesinger, A. Jr (1992). *Some Lessons from the Cold War. Diplomatic History*, 16(1), pp. 47–53, p.52-53) · Αποτελεί κοινή παραδοχή ότι από τα τέλη της δεκαετίας του '70 εντάθηκε η διατλαντική δυσπιστία, εξαιτίας και της παγκόσμιας ύφεσης, ενισχύοντας παράλληλα τις διαφορετικές φωνές για τα ζητήματα ασφάλειας που απασχολούσαν την ευρωαμερικανική συνεργασία, ενώ οι ΗΠΑ δεν είχαν ελκρινή πρόθεση να στηρίξουν μια Ευρώπη χειραφετημένη από αυτές (βλ. Klaus Larres, *The United States and European Integration, 1945–1990* (pp. 151-182), in Klaus Larres (ed.), *A Companion to Europe since 1945*, p. 151-152) · Παρόλες τις παλινωδίες στις σχέσεις των κυριάρχων πόλων· είτε με την ακύρωση της συμφωνίας SALT II ελέω της σοβιετικής εισβολής στο Αφγανιστάν είτε με την κρίση των πυραύλων (1983), η αμοιβαία επωφελής ύφεση προκαλούσε διάθεση για προσέγγιση, όπως έδειξαν οι συνομιλίες START (1982) για περαιτέρω μείωση των οπλοστασίων τους (βλ. John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου...* ο.π. σ. 78, 80).

³⁹⁵ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 526.

³⁹⁶ John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου...* ο.π. σ. 116.

³⁹⁷ Υπήρχαν διάυλοι επικοινωνίας και με τα δικτατορικά καθεστώτα, τα οποία ασκούσαν εξωτερική πολιτική ευθυγραμμισμένη με τη Δύση (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 504, 523, 525) · Η εντατικοποίηση του Ψυχρού εκείνη την περίοδο, επιτάχυνε, με τις ευλογίες των ΗΠΑ, την ένταξη των τριών προαναφερθέντων μεσογειακών χωρών (βλ. Odd Arne Westad, *Ο Ψυχρός Πόλεμος, ...*, σ. 463).

Η αλλαγή του πολιτικού περιβάλλοντος ήταν γενικευμένη. Η οικονομική κρίση στις αρχές της δεκαετίας του '70 τροφοδότησε την αμφισβήτηση των νεοκεϋνσιανών οικονομικών πολιτικών, στις οποίες θεμελιώθηκε η μεταπολεμική συναίνεση. Η λογική του κρατισμού κλονίστηκε.³⁹⁸ Η κρίση αυτή, σε συνδυασμό με τη αποδομητική νεολαιίστικη κουλτούρα της προηγούμενης δεκαετίας, πυροδότησε συντηρητικά αντανάκλαστικά. Όσο οι τραυματικές εμπειρίες του πολέμου απομακρύνονταν χρονικά και ξεθώριαζε η θύμησή τους, οι επικριτές του κεϋνσιανισμού υποστήριζαν ότι η διατήρησή του κράτους πρόνοιας δεν αποτελούσε βιώσιμη επιλογή. Η Θάτσερ, ο Ρίγκαν και λιγότερο ο ντ' Εσταίν επιχείρησαν τη ρήξη με το μεταπολεμικό μοντέλο συναίνεσης.³⁹⁹

Το 1981 στη Γαλλία, οι Σοσιαλιστές υπό τον Μιτεράν, ανέλαβαν τα ηνία της χώρας. Η μειωμένη επιρροή των κομμουνιστών συνέβαλε στην επικράτηση, όπως επίσης και η υιοθέτηση από τους νικητές προεκλογικά ενός λόγου με καταβολές στην αριστερή πολιτική παράδοση.⁴⁰⁰ Τα πρώτα δύο χρόνια οι εθνικοποιήσεις έδιναν τον τόνο των αντικαπιταλιστικών προθέσεων της σοσιαλιστικής κυβέρνησης. Η οικονομική πολιτική της δεν απέδιδε καρπούς, και η διεθνής κρίση του '79 δημιουργούσε συνθήκες αποσταθεροποίησης. Έτσι, ο Μιτεράν αποφάσισε να διακόψει τη ριζοσπαστική πολιτική του και να κάνει στροφή 180°, αποπέμποντας παράλληλα τέσσερις κομμουνιστές υπουργούς.⁴⁰¹

Η πετρελαϊκή κρίση του '73 δεν προκάλεσε ανακατατάξεις μόνο στη Δύση. Επηρέασε φυσικά και την ανατολική Ευρώπη. Η ανάπτυξη της οικονομίας της ΕΣΣΔ λόγω των κοιτασμάτων πετρελαίων αποδείχτηκε βραχύβια, ενώ η παγκοσμιοποίηση του εμπορίου και των υπηρεσιών, σαφέστατα έγειραν την πλάστιγγα υπέρ της Δύσης, έναντι της αρτηριοσκληρωτικής δομής της ΚΟΜΕΚΟΝ. Η άκαμπτη οικονομία, εγγενές ελάττωμα των κομμουνιστικών χωρών, μια και ο πολιτικός συγκεντρωτισμός ανέπτυσσε δυσανεξία στις μεταρρυθμίσεις, αδυνατούσε να συμβαδίσει με τις εξελίξεις. Ένα παρωχημένο σύστημα, του οποίου η επιρροή του πυρήνα στις εξωτερικές στιβάδες έβαινε μειούμενη, παρόλα αυτά, χάρη στον δεσποτισμό του, περιόριζε τις φυγόκεντρες τάσεις της περιφέρειας.⁴⁰² Η επιδότηση πετρελαίου της ΕΣΣΔ προς τους συμμάχους

³⁹⁸ Εκτός από την προαναφερθείσα κρίση, επηρεάστηκε και τη μείωση του αριθμού γεννήσεων (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 535-536).

³⁹⁹ Tony Judt, *Τα δεινά που μαστίζουν τη χώρα*, Κώστας Κουρεμένος (μτφρ.), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012, σ. 105-107.

⁴⁰⁰ Στο ίδιο, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 551- 552.

⁴⁰¹ Odd Arne Westad, *Ο Ψυχρός Πόλεμος, ...*, σ. 465.

⁴⁰² Στο ίδιο, σ. 578-579, 583-584.

της κατά την κρίση του '73 την επιβάρυνε οικονομικά περαιτέρω. Η ύφεση δημιούργησε πιο χαλαρούς δεσμούς, και οι ανατολικές χώρες, με τις ευλογίες του πάτρωνά τους, κατέφυγαν στις δυτικές τράπεζες για δανειοδότηση. Η ανελαστικότητα της δομής τους όμως, εν τέλει τις ανάγκασε να συσσωρεύσουν χρέος και με την αναζωπύρωση του Ψυχρού το '79, να βρεθούν έκθετες και να καταφύγουν σε περικοπές για εξυπηρέτηση των δανείων.⁴⁰³

Ο συγκεντρωτικός κομμουνισμός αδυνατούσε πλέον, να επιβάλλει απόλυτο έλεγχο. Με αφορμή την επίσκεψη του Ιωάννη Παύλου Β΄, του πολωνικής καταγωγής πάπα στη γενέτειρά του, δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι υπέβασκε κάτι παραπάνω από δυσaréσκεια. Αυτή η δυσaréσκεια εκφράστηκε δυναμικά στα ναυπηγεία του Γκντανσκ, όπου οι εργάτες του συνδικάτου «Αλληλεγγύη», με ηγέτη έναν ηλεκτρολόγο, τον Λεχ Βαλέσα, κατέλαβαν τον χώρο και απέργησαν. Για να διαχειριστεί τη συσσωρευμένη οργή, το καθεστώς αντέδρασε με έναν οικείο σ' αυτό τρόπο, την πραξικοπηματική μετάβαση της εξουσίας στον στρατηγό Γιαρουζέλσκι και την υιοθέτηση βίαιων τρόπων καταστολής.⁴⁰⁴ Η μη στρατιωτική παρέμβαση της ΕΣΣΔ, συνιστούσε αμφισβήτηση του δόγματος Μπρέζνιεφ.⁴⁰⁵

Η ύστερη φάση του Ψυχρού Πολέμου ήταν οξυμένη και σε επίπεδο ρητορικής. Η τακτική της κυβέρνησης Ρίγκαν για εξάντληση της «αυτοκρατορίας του κακού», όπως χαρακτήρισε ο ίδιος την ΕΣΣΔ, ήταν ένας συνδυασμός επιθετικής πολιτικής και ρητορικής, ενίσχυσης των εξοπλισμών στο πλαίσιο του «Πολέμου των Άστρων»,

⁴⁰³ Ο κομμουνιστικός κόσμος δεν ήταν αρραγής. Η Αλβανία ήταν εκτός Συμφώνου Βαρσοβίας από το 1968, η Κίνα με την ΕΣΣΔ διακατέχονταν από καχυποψία, ενώ η Γιουγκοσλαβία είχε «επιβαρυνόμενο παρελθόν» (βλ. John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου...* ο.π. σ. 434-435, 440) · Η απόλυτη κυριαρχία της ΕΣΣΔ έναντι των συμμάχων της κατά τη σταλινική περίοδο, είχε μετατραπεί πλέον σε ηγεμονική σχέση (βλ. Mark Kramer, *The Soviet Bloc and the Cold War in Europe* (p. 67-94), in Klaus Larres (ed.), *A Companion to Europe since 1945*, Oxford, Blackwell, 2009, p. 125, 138) · Είναι γεγονός πως ο Μπρέζνιεφ είχε ανέλθει στην εξουσία επειδή η γραφειοκρατία αντιδρούσε στις μεταρρυθμίσεις του Χρουστώφ. Η κυριαρχία του εμπέδωσε την αδράνεια, καθώς και τα δίκτυα εξουσίας της νομενκλατούρας. Από το 1975 και έπειτα, η σοβιετική οικονομία αδυνατούσε να καλύψει, ακόμα και τις ανάγκες για τρόφιμα του πληθυσμού. Ενδεικτικό της αδράνειας, ότι είχαν να πραγματοποιηθούν οικονομικές μεταρρυθμίσεις από το 1965. Πάντως θα πρέπει να σημειωθεί, πως επί Μπρέζνιεφ, πριν την ύστερη περίοδο διακυβέρνησής του, το βιοτικό επίπεδο είχε βελτιωθεί αισθητά (βλ. John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου...* ο.π. σ. 370-371, 374-375, 379, 382) · Χαρακτηριστικό δείγμα λογοτεχνικής αποτύπωσης των προνομίων των αξιωματούχων *Ο Καλός Στάλιν*, του Γεροβέγεφ, όπου αποτυπώνει με απόλυτα βιωματικό τρόπο, όντας γιος υψηλόβαθμου αξιωματούχου, μια ζωή που δεν υπάκουε στα σοσιαλιστικά πρότυπα (βλ. Βίκτορ Γεροβέγεφ, *Ο καλός Στάλιν*, Αλεξάνδρα Ιωαννίδου μτφρ., Αθήνα, Ποταμός, 2004).

⁴⁰⁴ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 585-586, 588-589.

⁴⁰⁵ John Lamberton Harper, *Ο Ψυχρός Πόλεμος*, ... ο.π. σ. 299.

αυξάνοντας έτσι την πίεση στο αντίπαλο στρατόπεδο.⁴⁰⁶ Εφάμιλλης επιθετικότητας ρητορεία χρησιμοποίησε και η άλλη πλευρά, για τον «νέο Χίτλερ», όπως χαρακτήρισε τον Ρίγκαν.⁴⁰⁷

Κατά τη δεκαετία του '80 η οικονομική επιβράδυνση του ανατολικού μπλοκ ήταν έκδηλη, γεγονός στο οποίο συνέβαλε η πτώση της τιμής του πετρελαίου το 1981. Οι Σοβιετικοί στο Αφγανιστάν είχαν εγκλωβιστεί σε μια αδιέξοδη σύγκρουση.⁴⁰⁸ Η ΕΣΣΔ βρισκόταν σε μια παρατεταμένη δίνη, ελέω και των διαδοχικών θανάτων των γηραιών προέδρων της, αρχής γενομένης με τον Μπρέζνιεφ το '82, τον Αντρέι Τσερνιένκο το '85, αναζήτησε διάδοχη κατάσταση στον μεταρρυθμιστή, μα όχι ριζοσπάστη, Γκορμπατσόφ,⁴⁰⁹ ο οποίος ως στόχο του έθεσε τον τερματισμό του Ψυχρού και τον μετασχηματισμό του σοβιετικού σοσιαλισμού, αναπτύσσοντας την πολιτική της αναδιάρθρωσης (περεστρόικα) και της διαφάνειας (γκλάσνοστ). Η μεταρρυθμιστική διάθεση του Γκορμπατσόφ βέβαια, εκπορευόταν από την κορυφή και όχι από τον λαό.⁴¹⁰ Ανέλαβε σε μια δυσχερή συγκυρία, λόγω της διόγκωσης του εξωτερικού χρέους.⁴¹¹ Παράλληλα, η εξωτερική πολιτική του Γκορμπατσόφ ήταν αλληλένδετη με την αντίστοιχη στο εσωτερικό. Η φαινομενική υποχωρητική στάση, έναντι των ΗΠΑ, αποτελούσε μια προσπάθεια εξαγοράς χρόνου, έτσι ώστε απερίσπαστα να αφοσιωθούνε πλέον στα ανυπέρβλητα εμπόδια που συναντούσαν

⁴⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 592 · Οι γέφυρες που είχαν δημιουργηθεί μεταξύ Δύσης και Ανατολής, γεγονός που εκφράστηκε κατά κύριο λόγο μέσω της Ostpolitik, δεν μπορούσαν να γκρεμιστούν και να υπάρξει επιστροφή στο πρώιμο ψυχροπολεμικό παρελθόν (Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος*, ... ο.π., σ. 357)

⁴⁰⁷ Odd Arne Westad, *Ο Ψυχρός Πόλεμος*, ..., σ. 449.

⁴⁰⁸ Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, ... ο.π., σ. 599, 601.

⁴⁰⁹ Τα γεγονότα της Άνοιξης της Πράγας είχαν οδηγήσει στην εγκατάλειψη οποιασδήποτε μεταρρυθμιστικής διάθεσης. Η εποχή του Μπρέζνιεφ χαρακτηρίστηκε «εποχή της στασιμότητας» (Zastoi), όπου επικράτησε η πατρωνεία, ο νεποτισμός, η διαφθορά (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*... ο.π. σ. 594).

⁴¹⁰ Οι ζυμώσεις αυτές ξεκίνησαν την εποχή Μπρέζνιεφ από μια εκτεταμένη ομάδα τεχνικών της γνώσης, όπου εκπροσωπούσαν τη νέα γενιά μορφωμένων στελεχών του καθεστώτος (βλ. Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, ... ο.π., σ. 605-606, 609-611) · Η μεταρρύθμιση φάνταζε μονόδρομος, ιδιαίτερα μετά το ατύχημα στο Τσέρνομπιλ το '86. Ένα έτος μετά, η καταγγελία των σταλινικών εκκαθαρίσεων από τον Γκορμπατσόφ υπογράμμιζε τις προθέσεις του ηγέτη της ΕΣΣΔ (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*... ο.π. σ. 597, 599) · Επικράτησε πάντως μια ασαφής εικόνα, αναφορικά με τη μεταρρυθμιστική διάθεση, δικαιολογημένα εν μέρει σε αναμονή ευρύτερης συναίνεσης, για αυτό και οι πρώτες γενναίες οικονομικές μεταρρυθμίσεις πραγματοποιήθηκαν το 1988 (βλ. John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου*... ο.π. σ. 386-388) · Η οικονομική ασφυξία, ειδικά από το 1985-1986 γινόταν πιο έντονη, λόγω της πτώσης των τιμών του πετρελαίου (βλ. Odd Arne Westad, *Ο Ψυχρός Πόλεμος*, ..., σ. 485) · Ο Γκορμπατσόφ είχε ενηλικιωθεί στο «κλίσιμο των πάγων», δεν είχε βιώσει τις εκτεταμένες εκκαθαρίσεις, ούτε έφερε ιδιαίτερες μνήμες από τον πόλεμο. Μάλιστα, εντάχθηκε στο κόμμα, ύστερα από τον θάνατο του Στάλιν (βλ. John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου*... ο.π. σ. 385).

⁴¹¹ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*... ο.π. σ. 595.

στην προσπάθειά τους οι Σοβιετικοί να διατηρήσουν τη συνοχή τους. Εν τέλει, απέτυχε.⁴¹²

Οι σύμμαχοι της ΕΣΣΔ ανέπτυξαν πρωτοβουλία σε αυτό το ρευστό τοπίο. Οι Πολωνοί επιχείρησαν να αναδιατάξουν την οικονομία τους προσφεύγοντας σε οικονομική βοήθεια της Δύσης.⁴¹³ Το πιο αρραγές μέτωπο φάνταζε αυτό της Ανατολικής Γερμανίας. Όμως, η διαφυγή πληθυσμού προς τη Δύση, μέσω περάσματος στα ουγγρικά σύνορα αποτελούσε καθημερινή δυσφήμιση του καθεστώτος. Η ανατροπή του Χόνεκερ και η δήλωση του διαδόχου του Κρεντς ότι θα απελευθερωθούν τα ταξίδια στο εσωτερικό πυροδότησε κοσμογονικές εξελίξεις, όπως την Πτώση του Τείχους.⁴¹⁴

Η νέα γενιά αξιωματούχων της ΕΣΣΔ είχε ενηλικιωθεί την περίοδο της αποσταλινοποίησης. Ως νέοι φοιτητές στα αστικά κέντρα ήρθαν σε επαφή με νέες ιδέες. Εκμεταλλεύτηκαν τη χαλάρωση του κρατικού ελέγχου και ήρθαν σε επαφή με λογοτεχνικά έργα που είχαν λογοκριθεί λόγω των αναφορών τους στην περίοδο των διώξεων. Παράλληλα, οι μετέχοντες των ινστιτούτων εξωτερικών υποθέσεων επωφελήθηκαν από προγράμματα ανταλλαγών και βρέθηκαν στη Δύση αποτελώντας καλοί αγωγοί ιδεών που κυοφορούνταν εκεί. Για χρόνια οι ζυμώσεις λάμβαναν χώρα στο παρασκήνιο, κάτω από τη φαινομενική μονολιθικότητα του συστήματος. Η καταστολή του '68 στην Πράγα λειτούργησε συσπειρωτικά για τους ρεφορμιστές, οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν την περίοδο της ύφεσης και τη χαλάρωση της λογοκρισίας στο εσωτερικό. Σοσιαλδημοκρατικές και φιλελεύθερες ιδέες αποτελούσαν πρότυπο για αρκετά ακαδημαϊκά ινστιτούτα.⁴¹⁵

⁴¹² Ανάμεσα στους συντηρητικούς και τους ριζοσπάστες επικριτές του, η διστακτικότητα του αποτέλεσε τροχοπέδη για την ομαλή εξέλιξη των πραγμάτων. Ο περιορισμός του κομματικού μονοπωλίου μειώνει και την επιρροή του ίδιου. Παράλληλα, με πρωτοβουλία του, από την αρχή της θητείας του έπαυε η άμεση εποπτεία των ανατολικών συμμάχων (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 600, 603-604).

⁴¹³ Στο ίδιο, σ. 605 · Αντίστοιχη μεταρρυθμιστική διάθεση διακατείχε και τους Ούγγρους, όπου δημοσιεύτηκαν αρνητικές οικονομικές αναλύσεις για τα σοσιαλιστικά συστήματα. Είναι κατανοητό πως τέτοιες σκέψεις εκκολάφθηκαν επί μακρόν προτού δημοσιευτούν. Οι μεταρρυθμιστές του ανατολικού μπλοκ, έκλιναν περισσότερο στη σοσιαλδημοκρατία (βλ. Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, ... ο.π., σ. 535-536).

⁴¹⁴ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 613-614).

⁴¹⁵ Η αντίθεση συντηρητικών και μεταρρυθμιστών αποτυπώθηκε και στη διαδοχική εναλλαγή των ηγετών. Ο Αντρόποφ και ο Γκορμπατσόφ ήταν μεταρρυθμιστές, ενώ οι Μπρέζνιεφ και Τσερνιένκο όχι. Οι νεοσταλινικοί έλεγχαν τον στρατιωτικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα και ήταν σε αντιπαράθεση με τους ακαδημαϊκούς που εξέφραζαν φιλελεύθερες τάσεις. Μάλιστα επιχειρήθηκε και μερική αποκατάσταση του Στάλιν, με την έκδοση βιβλίων, την κυκλοφορία ταινιών, ενώ σε αυτό το πλαίσιο εντασσόταν η επιστροφή Μολότοφ στο Κόμμα. Οι συμφωνίες του Ελσίνκι, με τις αναφορές στα ανθρώπινα δικαιώματα, προκάλεσαν τις αντιδράσεις της συντηρητικής πτέρυγας, οι εκπρόσωποι της οποίας αντέδρασαν και στις μεταρρυθμίσεις Γκορμπατσόφ (βλ. Robert English, *Ideas and the end of the Cold*

Ο κομμουνισμός, μετά ειδικά τη σοβιετική εισβολή στην Πράγα, είχε απωλέσει το όποιο ηθικό πλεονέκτημα. Παράλληλα ενισχυόταν ο αντιαμερικανισμός από τις επεμβάσεις των ΗΠΑ στη Χιλή και στο Βιετνάμ. Ριζοσπαστικές λύσεις απορρίπτονταν και οι μεγάλες αφηγήσεις φάνταζαν ουτοπικές. Η προοδευτική Αριστερά αναζητούσε στίγμα και στράφηκε από τις παραδοσιακές διεκδικήσεις στα ατομικά δικαιώματα. Σε αυτό το πλαίσιο κινήθηκε και η όποια αντιπολίτευση ανατολικά του Τείχους. Αν και οι διανοούμενοι εκεί διέθεταν μεγαλύτερος κύρος, εντούτοις δεν είχαν τη δυνατότητα της άμεσης απεύθυνσης στην κοινότητα. Η αποσύνθεση των κυρίαρχων αφηγήσεων δημιουργούσε κενό στις ευρωπαϊκές πολιτικές ιδέες. Η ανάδυση των δικαιωμάτων στην πρώτη γραμμή των διεκδικήσεων, μιας αφηρημένης έννοιας σε σχέση με τα συγκεκριμένα συλλογικά προτάγματα που ίσχυαν μέχρι τότε, υπογράμμιζε την αλλαγή πλεύσης. Η Αριστερά αναζητούσε στίγμα. Ακόμα και στο ανατολικό μπλοκ αφηρημένες έννοιες, λιγότερο πολιτικά φορτισμένες· όπως η κοινωνία των πολιτών, τα ατομικά δικαιώματα, συγκρότησαν μια κεκαλυμμένη αντιπολίτευση.⁴¹⁶

Η τελική Πράξη του Ελσίνκι (1975), μνημονεύεται από τις κατοπινές γενιές ως κρίσιμος παράγοντας για την πτώση του κομμουνισμού στην Ανατολική Ευρώπη. Η σοβιετική ηγεσία θεωρούσε τη συμφωνία ως πράξη εμπέδωσης και αποδοχής εκατέρωθεν του διπολικού κόσμου.⁴¹⁷ Μετά το Ελσίνκι, στη δημόσια συζήτηση, μα και στις διμερείς επαφές, το ζήτημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατείχε εξέχουσα θέση. Η διάβρωση που προκάλεσε στα καθεστώτα του υπαρκτού σοσιαλισμού ήταν υπόρρητη,⁴¹⁸ ενώ εγχαράχτηκε και στο μυθιστόρημα, όπου οι αναπαραστάσεις ένθεν κακείθεν αποτύπωναν τον φθίνοντα Ψυχρό Πόλεμο, δίχως να απουσιάζουν οι διακριτές φωνές.⁴¹⁹

War: Rethinking intellectual and political change, in S. Pons & F. Romero (Eds.), *Reinterpreting the End of the Cold War*, In *Reinterpreting the End of the Cold War* (pp. pp. 116-136), New York, Routledge, 2014, p. 117-119, 121-123, 129-132).

⁴¹⁶ Η νέα επικρατούσα αφήγηση διατηρούσε σε απόσταση τους διανοούμενους. Η επιρροή του μαρξισμού μειωνόταν, ενώ ο Σαρτρ, κατεξοχήν παρεμβατικός διανοούμενος έχανε τη εύνοια του κοινού. Γενικότερα, οι διανοούμενοι είχαν απωλέσει το ειδικό τους βάρος, καθώς φάνταζαν αποξενωμένοι από τη μεγάλη μάζα και ανίκανοι να αναπτύξουν σύντομο βηματισμό με τις εξελίξεις. Στην Ανατολή υπήρχαν ιδιαιτερότητες. Η ρητή αντιπολιτευτική δράση ενείχε κινδύνους. Ο Ζαχάροφ ήταν εξόριστος στο Γκόρκι, ενώ λογοτέχνες, αντικαθεστωτικοί χαρακτηρίζονταν ως ψυχικά ασθενείς από το καθεστώς (βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο... ο.π.* σ. 560-564, 566-567, 574-575, 787).

⁴¹⁷ Timothy Garton Ash, *Πατρίδες, μια προσωπική ιστορία της Ευρώπης*, Δημήτρης Δουλιγερίδης (μτφρ.), Αθήνα, Ψυχογιός, 2023, σ. 99, 109.

⁴¹⁸ Ομάδες συγκροτήθηκαν στη Δύση για τον έλεγχο της τήρησης των δικαιωμάτων, αλλά και στην ΕΣΣΔ, προβαίνοντας σε συντονισμένες δράσεις. Η αποτελεσματικότητά τους ενισχύθηκε με την ανάρρηση στην ηγεσία του Γκορμπατσόφ (βλ. Dan Stone, *Cold War Ideas. Contemporary European History*, 22(4), pp. 675-686, 2013, p. 682).

⁴¹⁹ Στον χώρο της διανόησης υπήρχαν οι κατήγοροι του ολοκληρωτισμού στη Δύση, όπως η Άρεντ και οι απολογητές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού από την άλλη πλευρά του Τείχους, όπως η λογοτέχνηδα

Τα λογοτεχνικά έργα στη Σοβιετική Ένωση ασφυκτιούσαν στο πλαίσιο του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Η κριτική δεν μπορούσε να αγνοήσει πλέον κλασικές φωνές, όπως του Ναμπόκοφ, του Ζαμιάτιν, της Αχμάτοβα. Ο σοβιετικός κανόνας ξεθώριαζε. Τη δεκαετία του '80, την εποχή των μεγάλων αλλαγών, η μεταβολή αυτή αποτυπώθηκε εναργώς. Βιβλία απαγορευμένα, ξεκίνησαν τον εκδοτικό τους βίο, με καθυστέρηση δεκαετιών, όπως *Ο Μαιτρ και η Μαργαρίτα* του Μπουλγκάκοφ, *Ζωή και πεπρωμένο* του Γκρόσμαν. Ακόμα και το *Αρχιεπάγος Γκουλάγκ* κυκλοφόρησε στα πάτρια εδάφη το 1989.⁴²⁰ Επιπλέον, ο Πάστερνακ, ο Πλατόνοφ ήταν ανάμεσα σε αυτούς που το έργο τους αποκαταστάθηκε, μαζί όμως και με σύγχρονων, όπως του Γεροβέγεφ, που είχαν περιπέσει σε δυσμένεια.⁴²¹

Παράλληλα, στη Δύση, από τη δεκαετία του '70 ενισχύθηκε η κριτική στον ολοκληρωτισμό, επικουρούμενη από τη μειούμενη επίδραση των κομμουνιστικών κομμάτων. Η έκδοση του βιβλίου του Σολτζενίτσιν ενεργοποίησε αμυντικά αντανakλαστικά σε ένα μέρος της Αριστεράς. Το έργο χαρακτηρίστηκε αντικομμουνιστικό. Τα όσα φρικώδη αποκαλύπτονταν από τη δράση των Ερυθρών Χμερ στην Καμπότζη, η γενικότερη απαξίωση των κομμουνιστικών καθεστώτων, οδηγούσαν στην ταύτιση του υπαρκτού σοσιαλισμού με τον ολοκληρωτισμό. Η αμήχανη αντίδραση των αριστερών απέναντι σε όσα διαδραματίζονταν ανατολικά του Τείχους, η μεροληπτική τους στάση, έβρισκε αντίπαλο τον αντιολοκληρωτισμό. Συζήτηση που έγινε πιο έντονη με την «Αλληλεγγύη» στην Πολωνία.⁴²²

Βολφ (βλ. Konrad H. Jarausch, Christian F. Ostermann & Andreas Etges, *Rethinking, Representing, and Remembering the Cold War: Some Cultural Perspectives*, in K. H. Jarausch, C. F. Ostermann & A. Etges, (Eds.), *The Cold War Historiography, Memory, Representation* (pp. 1 - 18), Oldenbourg, De Gruyter, 2017, p. 10-11).

⁴²⁰ Kathleen Parthé (1994). What Was Soviet Literature?. *The Slavic and East European Journal*, 38(2), pp. 290-301, p. 293-294 · Από τη δεκαετία του '70 εμφανίστηκαν έργα, με ιστορικές αναφορές, τόσο για την Οκτωβριανή Επανάσταση όσο και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο που απέκλιναν από την επίσημη κρατική αφήγηση. Παράλληλα, έργα που αναφέρονταν στη σύγχρονη καθημερινότητα, δεν ακολουθούσαν την κομματική γραμμή (βλ. Noah Norman Shneidman (1978), *Soviet Prose in the 1970's: Evolution or Stagnation?* *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne Des Slavistes*, 20(1), pp. 63-77, p. 65).

⁴²¹ Wolfgang Kasack, *Russian Literature 1945-1988*, München, Verlag Otto Sagner in Kommission, 1989, p. 129, 132, 137 · Η διανοήση στην ανατολική πλευρά του παραπετάσματος αντιμετώπιζε τη σχέση κράτους-πολιτών ως σχέση σύγκρουσης και όχι συναίνεσης. Στάση από την οποία ενίσχυε το κύρος της. Οι διανοούμενοι ήταν αυτοί που διέθεταν αυξημένο αισθητήριο και αυτοί που πρώτοι βίωναν τους περιορισμούς, όπως αυτής της δημιουργίας (βλ. Zygmunt Bauman, *Intellectuals in East-Central Europe: continuity and change*. *East European Politics and Societies*, 1(02), pp. 162-186, 1987, p. 172, 178-179).

⁴²² Pierre Rosanvallon, *Η δική μας διανοητική και πολιτική ιστορία 1968-2018*, Κατερίνα Λαμπρινού (μτφρ.), Αθήνα, Πόλις, 2018, σ. 144-147 · Σημειώθηκαν ποικίλες αντιδράσεις. Στη Γαλλία η συζήτηση ήταν έντονη. Το έργο χαρακτηρίστηκε αντικομμουνιστικό από το PCF, αλλά και από σοσιαλιστές. Αντίρροπα το έργο προωθήθηκε από θιασώτες του αντιολοκληρωτισμού, που εκείνη την περίοδο συσπειρώνονταν υπό το φόβο της συμμαχίας σοσιαλιστών και κομμουνιστών υπό τον Μιτεράν (βλ. Jan

Ο κατακερματισμός και η συνακόλουθη εκτόνωση του συλλογικού πολιτικού υποκειμένου σε επιμέρους κινήσεις, σε μια εποχή ανάδειξης του ατομικού έναντι του συλλογικού, η ματαίωση του επαναστατικού οράματος σε συνδυασμό με την χρονική απόσταση που χώριζε πλέον τις γενιές από τα γεγονότα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ανέδειξε τη μνήμη ως ιστορικό επίδικο. Το πένθος για το Ολοκαύτωμα και για τα θύματα του Μεγάλου Τρόμου, υποκατέστησε τον αντιφασιστικό και αντιαποικιακό αγώνα, καθώς και αυτόν για σοσιαλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο.⁴²³

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70 οι μνήμες από τον πρόσφατο πόλεμο δεν είχαν αναδυθεί στην επιφάνεια. Το Ολοκαύτωμα θα γινόταν η λυδία λίθος της ιστορικής συνείδησης στη Δυτική Ευρώπη. Οι επίμονες προσπάθειες της εβραϊκής κοινότητας στις ΗΠΑ ανακίνησαν το διωγμό των Εβραίων. Ιδρύματα και μουσεία συγκροτήθηκαν προς αυτή την κατεύθυνση. Όμως, τη μεγαλύτερη επίδραση την είχε ένα τηλεοπτικό σίριαλ, αμερικανικής παραγωγής του 1978, με τίτλο «Ολοκαύτωμα».⁴²⁴ Το επόμενο έτος προβλήθηκε στη Δυτική Γερμανία. Ήταν τέτοια η ισχύς του μέσου, που το γερμανικό κοινοβούλιο ψήφισε ύστερα από πέντε μήνες την κατάργηση παραγραφής εγκλήματος πολέμου.⁴²⁵

Η αναμόχλευση της επίτονης αυτής μνήμης ανέδειξε ετερόδοξες στάσεις, που πυροδότησαν περαιτέρω την μνημονική έκρηξη. Η αναδίφηση στο παρελθόν εντάθηκε και από συμβολικές ενέργειες στη δημόσια σφαίρα. Όπως η επίσκεψη του Ρίγκαν, το 1985, στο στρατιωτικό νεκροταφείο, όπου ήταν θαμμένοι και Ναζί, κίνηση που σχετικοποιούσε την κυρίαρχη μνήμη.⁴²⁶ Σε αυτή την τάση, ανάδειξη της καταπιεσμένης μνήμης, ένθεν κακείθεν, ανάγεται η λεγόμενη «διαφωνία των ιστορικών» (Historkstreit) τη δεκαετία του '80 στη Γερμανία. Κυρίαρχες φιγούρες αυτής της διαφωνίας, ο φιλόσοφος Χάμπερμας και ο ιστορικός Νόλτε, όπου ο πρώτος κατηγορούσε τον δεύτερο για ρευστοποίηση και σχετικοποίηση των ναζιστικών εγκλημάτων, ενώ ο δεύτερος δικαιολογούσε τα εγκλήματα των Ναζί ως απαραίτητη άμυνα έναντι του μπολσεβικισμού.⁴²⁷ Τελικά, επικράτησε η άποψη του Χάμπερμας και

Werner Müller, *The Cold War and the intellectual history of the late twentieth century*. In *The Cambridge History of the Cold War III* (pp. 1-22). Cambridge University Press. 2010, p. 6).

⁴²³ Enzo Traverso, *Αριστερή μελαγχολία, Η δύναμη μιας κρυφής παράδοσης*, Νίκος Κούρκουλος (μτφρ.), Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2017, σ. 37-38.

⁴²⁴ Ian Kershaw, *Η Ευρώπη σε δίνη* (1950-2017).... σ. 371-372.

⁴²⁵ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 811.

⁴²⁶ Ian Kershaw, *Η Ευρώπη σε δίνη* (1950-2017).... σ. 373.

⁴²⁷ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 812. 820 · Το κοινό δεν εκδήλωσε ενδιαφέρον για τη διαμάχη των διανοουμένων (βλ. Ian Kershaw, *Η Ευρώπη σε δίνη* (1950-2017).... ο.π., σ. 373) · Τη σύγκρουση πυροδότησε ένα άρθρο του Νόλτε τις 6 Ιουνίου '86 στη συντηρητική εφημερίδα *Frankfurter*

των υποστηρικτών του. Γεγονός όμως, αποτελεί ότι δημιουργήθηκε ρωγμή στη μεταπολεμική συναίνεση στο μνημονικό πεδίο. Ουσιαστικά, το ερώτημα που είχε τεθεί ήταν αν θα έπρεπε ή όχι να επαναξιολογηθεί η στάση της Γερμανίας στον πόλεμο.⁴²⁸

Παράλληλα, επιπλέον κεντρόφυγες μνήμες αναδείχθηκαν από λογοτέχνες όπως ο Μάρτιν Βάλζερ, υπογραμμίζοντας τα εγκλήματα των συμμάχων με τον βομβαρδισμό των γερμανικών πόλεων.⁴²⁹ Στη διχοτομημένη Γερμανία, εύλογα προκύπτει ότι η μνήμη παρουσίαζε προσαρμογές. Στο ανατολικό τμήμα, ο ναζισμός ταυτιζόταν με το δυτικό τμήμα, ενώ θύτες παρουσιάζονταν οι Ναζί και οι Γερμανοί. Τραγική ειρωνεία, ότι τα στρατόπεδα συγκέντρωσης «αξιοποιήθηκαν» από το νέο καθεστώς.⁴³⁰

Αντίστοιχα, ανακίνηση της μνήμης για τα εγκλήματα του πολέμου, έλαβε χώρα και αλλού, στην Αυστρία, την Ολλανδία, το Βέλγιο, την Ιταλία και τη Νορβηγία. Ιδιαίτερη αναφορά, θα πρέπει να γίνει στη Γαλλία και στο κράτος του Βισύ, το οποίο συνέβαλε στην «Τελική Λύση». Η κυρίαρχη μνήμη, έχοντας απωθήσει τις όποιες ευθύνες, παρουσίαζε το Βισύ ως μια περίοδο προδοσίας της Γαλλίας, υποκρύπτοντας την εκτεταμένη συνεργασία, μεταξύ άλλων ο σοσιαλιστής Μιτεράν είχε υπηρετήσει το Βισύ. Γεγονός αποτελεί ότι η επιστημονική έρευνα για το Βισύ δεν εκκίνησε από Γάλλους ερευνητές, αν και το ντοκιμαντέρ «Shoa» του Λανζάμ επιχείρησε να φωτίσει τη σκοτεινή αυτή περίοδο της γαλλικής ιστορίας, αλλά από το εξωτερικό.⁴³¹

Σε αντίθεση με τη Δύση, όπου η επαναδιαπραγμάτευση του παρελθόντος, βοηθούμενη και από την μειούμενη επιρροή του κομμουνισμού διευκόλυνε τη δυνατότητα διατύπωσης δύσκολων ερωτημάτων εκατέρωθεν, στην άλλη πλευρά του Τείχους, οι επώδυνες μνήμες δεν περιορίζονταν στον πρόσφατο πόλεμο, μα και στην περίοδο των διώξεων τη σταλινική περίοδο, όπως και μεταπολεμικά σε όλα τα

Allgemeine Zeitung, όπου επιχειρούσε να λειάνει το ναζιστικό παρελθόν, παρουσιάζοντας το Ολοκαύτωμα ως δικαιολογημένη αντίδραση στην Οκτωβριανή Επανάσταση, χαρακτηρίζοντας τις λοιπές προσεγγίσεις ως προσπάθειες παραχάραξης της Ιστορίας. Επιπλέον, ζητούσε να σταματήσουν οι διώξεις εναντίον των Ναζί. Η απάντηση του Χάμπερμας ήρθε μέσα από την προοδευτική εφημερίδα *Die Zeit*, καταλογίζοντας το Ολοκαύτωμα στους Ναζί (βλ. Konrad H. Jarausch, *Removing the Nazi stain? The quarrel of the German historians. German Studies Review*, 11(2), 285-301, 1988, p. 286-287).

⁴²⁸ Ο Χάμπερμας τοποθετούσε την αρθρογραφία του Νόλτε στον αντίποδα του δοκιμίου του Γιάσπερς *Το πρόβλημα της γερμανικής ευθύνης* (1946) (βλ. Robert C. Holub, *Historians' Debate*, in A. Allen & E. Mendieta, (Eds.), *The Cambridge Habermas Lexicon* (pp. 165 - 168), Cambridge University Press, 2010, p. 165, 167).

⁴²⁹ Η περίπτωση της Δρέσδης, και ο υπολογισμός των θυμάτων και αν θα έπρεπε να θεωρηθεί πράξη ισοδύναμη ακόμα και με τη γενοκτονία των Εβραίων, αναζωπυρώθηκε κατά τη «διαφωνία των ιστορικών» (Historkstreit), αν και ήταν θέμα που είχε αναδυθεί σε προγενέστερο χρόνο (βλ. Richard Overby, *The post-war debate* (p. 123-14), In Paul Addison & Jeremy A. Crang(eds.), *Firestorm: The bombing of Dresden 1945*, London, Pimlico, 2006, p. 125, 138).

⁴³⁰ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 822.

⁴³¹ Στο ίδιο, σ. 813-818.

κομμουνιστικά καθεστώτα. Η επαναφέρειυση του παρελθόντος από τον υπαρκτό σοσιαλισμό ήταν αναγκαία για τη δημιουργία συνεκτικών δεσμών στο εσωτερικό του ανατολικού μπλοκ. Ο υπερτονισμός του αντιφασιστικού χαρακτήρα της αντίστασης έναντι των Γερμανών υπέκρυπτε το γεγονός ότι ο ναζισμός προλείανε το έδαφος για την επιβολή του κομμουνισμού, αφού προηγουμένως είχε σαρώσει τις παλιές ελίτ. Ήταν κρίσιμο επομένως, να αποσιωπηθεί αυτή η συνέχεια.⁴³² Στην ΕΣΣΔ ο πόλεμος αποτελούσε τον «Μεγάλο Πατριωτικό Πόλεμο». Όμως, τη δεκαετία του '80, προϊόντος των εξελίξεων με τις μεταρρυθμίσεις Γκορμπατσόφ, απελευθερώθηκαν φιλελεύθερες δυνάμεις, οι οποίες διέθεταν άλλες μνήμες σε σχέση με την επίσημη εκδοχή, αναδεικνύοντας την καταπίεση της κομμουνιστικής περιόδου.⁴³³

3.2. Η «ενδοχώρα» εκτός γύψου

Η 24^η Ιουλίου του '74 αποτέλεσε την αφετηρία της βελούδινης μετάβασης από τη μαύρη επταετία στη δημοκρατία. Οι πρώτες εκλογές που πραγματοποιήθηκαν, αποτέλεσαν άτυπο δημοψήφισμα, δίνοντας το χρίσμα στον Καραμανλή να αναλάβει την ευθύνη της αναδιαμόρφωσης του πλέγματος εξουσίας. Η περίοδος αυτή αποτελεί τομή για τη σύγχρονη Ιστορία, διαψεύδοντας σενάρια συνέχειας με τη δικτατορία, που υποστήριζε η ηγεσία του ΠΑΣΟΚ ή του ΚΚΕ.⁴³⁴ Το τελευταίο μάλιστα νομιμοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του '74.⁴³⁵

Ο αντικομμουνισμός και η κουλτούρα της εθνοφροσύνης απονομιμοποιήθηκαν μετά τα γεγονότα της Κύπρου. Νέοι πολιτικοί τόποι αναδείχθηκαν. Το έθνος αποενοχοποιήθηκε αποσυνδεδεμένο από τη μετεμφυλιακή του χρήση ταυτισμένο μεταδικτατορικά πλέον, με τον λαό.⁴³⁶ Ο κύκλος του Εμφυλίου έκλεισε, χάρη και στη δικτατορία που διέρρηξε τα στεγανά που διέκριναν νικητές και ηττημένους. Μεταπολιτευτικά βέβαια, είναι αλήθεια πως η κουλτούρα των ηττημένων επικράτησε. Βέβαια, οι ηττημένοι δε μονοπώλησαν το σύστημα. Η αδιαμφισβήτητη

⁴³² Tony Judt, "The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe." pp. 83–118, *Daedalus* 121, no. 4 (1992), p. 97-100.

⁴³³ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 824-825.

⁴³⁴ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990, Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική Ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, σ. 25-28.

⁴³⁵ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος & Τάσος Σακελλαρόπουλος, Εισαγωγή (σ. 23-33), στο *Η Μεταπολίτευση '74- '75, Στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016, σ. 25.

⁴³⁶ Έφη Γαζή, Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση (σ. 246-260), στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή (επιμ.) *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 248.

σύνδεση της χώρας με τον αμερικανικό παράγοντα, η πρόσδεση στην ΕΟΚ καταπράυνε τη Δεξιά.⁴³⁷

Η μετάβαση από το κλίμα της διαρκούς επιστράτευσης της νόθας δημοκρατίας απαιτούσε την εξουδετέρωση δύο παραδοσιακών προδικτατορικών κέντρων εξουσίας, του στρατού και της Μοναρχίας. Το πρώτο μετά το άγος της Κύπρου περιορίστηκε στους στρατώνες, ενώ με δημοψήφισμα το δεύτερο κρίθηκε ανεπιθύμητο.⁴³⁸ Οι δίκες των πρωταιτίων, αναγκαίο κομμάτι της αποχουντοποίησης, οδήγησε στην επιβολή της θανατικής ποινής στους τρεις πρωτεργάτες (Παπαδόπουλο, Παττακό, Μακαρέζο), όπου την ίδια ημέρα η κυβέρνηση μετέτρεψε σε ισόβια. Γενικά, οι δίκες των χουντικών πέτυχαν τον άμεσο σκοπό τους, την εμπέδωση του αισθήματος ασφάλειας, ενώ παράλληλα ενίσχυσαν τη συντηρητική παράταξη και τον αρχηγό της που έδειχναν να κόβουν τους δεσμούς με τους σκοτεινούς μηχανισμούς του παρακράτους.⁴³⁹ Πράγματι, έγιναν σημαντικές προσπάθειες, αλλά η αποχουντοποίηση δεν έλαβε την επιθυμητή έκταση, η δημοκρατική μετάβαση αποτέλεσε παράγωγο συμβιβασμού και όχι ρήξης.⁴⁴⁰ Η Αριστερά, το Κέντρο και η Δεξιά κατά την είσοδό τους στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία είχαν να διαχειριστούν τις εσωτερικές διασπάσεις τους. Οι κομματικοί σχηματισμοί βρέθηκαν προ ενός νέου εθνικού ορίζοντα· όπου η ευημερία φάνταζε προσιτή, αλλά και προ καίριων γεωπολιτικών προκλήσεων· με την πληγή της Κύπρου και το τέλος της μεταπολεμικής συναίνεσης, μα με την ελπίδα της συμπαράταξης με τον σκληρό πυρήνα της ευρωπαϊκής Δύσης.⁴⁴¹

⁴³⁷ Σε αυτούς δε συμπεριλαμβάνονταν μόνο οι κατεχοχόν συνδεδεμένοι με το βαρύ πολιτικό φορτίο του Εμφυλίου, αλλά και τα στρώματα που αναδόθηκαν τη μακρά περίοδο του '60, δημιουργώντας ένα ευρύ μνημονικό πλαίσιο που συγκολλούσε το ΕΑΜ, τον Εμφύλιο και την αντιδεξιά κουλτούρα της δεκαετίας του '60 (βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π., σ. 30-31).

⁴³⁸ Το δημοψήφισμα για το πολίτευμα πραγματοποιήθηκε στις 8-12-74. Το 69,18% ψήφισε αβασίλευτη δημοκρατία έναντι 30,82%. να σημειωθεί ότι η κυβέρνηση κράτησε ουδέτερη στάση, καθώς σημαντικό τμήμα των ψηφοφόρων έτρεφε φιλοβασιλικά αισθήματα. Το πολιτειακό πλέον δε διχαζε την κοινωνία. Η διαίρεση αφορούσε πλέον τη βάση της συντηρητικής παράταξης (βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Τα διλήμματα της Μεταπολίτευσης: μεταξύ συνέχειας και ρήξης* (σ. 35-46), στο *Η Μεταπολίτευση '74- '75, στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016, σ. 43-44)

⁴³⁹ Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, Ένα ξεχασμένο επίτευγμα: οι δίκες των χουντικών (σ. 47-59), στο *Η Μεταπολίτευση '74- '75, στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016, σ. 55, 57.

⁴⁴⁰ Λεωνίδας Καλλιβερέτακης, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2017, σ. 277.

⁴⁴¹ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π., σ. 48, 50 · Η αδυναμία των δύο ΚΚ να προβλέψουν τη χούντα και να οργανώσουν ουσιαστική αντίσταση, δημιούργησε ρωγμές στην Αριστερά. Συγκροτήθηκαν νέα συλλογικά υποκείμενα αριστερότερα του ΚΚΕ, τα οποία προσέγγιζαν με σκεπτικισμό την ομαλή πολιτειακή μετάβαση, καθώς αναρούσε τις ριζοσπαστικές τους προσδοκίες και εγκαλούσαν την κοινοβουλευτική Αριστερά για λεγκαλισμό. Η αντιπαράθεση δεν ήταν μόνο θεωρητική. Χαρακτηριστικά τα γεγονότα του Χειμίου του 1979, από όπου και προέκυψε ο όρος ΚΝΑΤ, για να παρομοιάσουν την τακτική της ΚΝΕ με αυτήν των ΜΑΤ. Στα τέλη της δεκαετίας του '70, σταδιακά οι οργανώσεις αυτές έχασαν τη δύναμή τους (βλ. Δημήτρης Γλύστρας, *Η «άλλη» Αριστερά, Μεταπολίτευση και αμφισβήτηση, 1974-1981*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2022, σ. 45-46, 49, 51, 128) · Παρόλα αυτά η εντόπια πολιτική παράδοση διέθετε ανθεκτικά χαρακτηριστικά, καθώς βασιζόταν στη συνδιαλλαγή δημόσιου

Η ανασύσταση του κομματικού συστήματος βασίστηκε σε παραδοσιακά κόμματα και νεοπαγή. Η συντηρητική παράταξη, η Νέα Δημοκρατία, υπό τον πατριάρχη της, Καραμανλή, ανασυγκροτήθηκε πάνω στην παρασιώπηση του παρελθόντος. Η πορεία από την εθνοκοφροσύνη στον ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό που εξήγγειλε ο εκ Παρισίων ορμώμενος Καραμανλής, μετέβαλε το πρόταγμα από τον εθνικόφρονα αντικομμουνισμό στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση, τη δημοκρατική εμπέδωση, την κοινωνική δικαιοσύνη και την οικονομική ανάπτυξη. Σκοπός, η ανασυγκρότηση σε έναν κεντροδεξιό φορέα.⁴⁴²

Η ιστορική παράταξη του φιλελεύθερου Κέντρου εξάντλησε τα όρια της. Μεταπολιτευτικά έδειχνε να βρίσκεται εκτός ιστορικού βηματισμού. Αρκετά από τα κύρια χαρακτηριστικά της τα εγκολπώνονταν πλέον και οι συντηρητικοί. Έχοντας απωλέσει τον πολιτικό της βίοτοπο αποχωρούσε από το προσκήνιο. Το κενό ήρθε να καλύψει το κόμμα που συνδέθηκε απόλυτα με τη Μεταπολίτευση, το ΠΑΣΟΚ, κατεξοχήν παράγωγο της εποχής, που με τη ρευστή του ταυτότητα και τη συνεπακόλουθη ασάφειά του λειτουργούσε πιο συμπεριληπτικά, δίνοντας φωνή στις μεγάλες μάζες της Κεντροαριστεράς. Όπως και στις άλλες μεσογειακές χώρες, που βίωσαν το πέρασμα στη δημοκρατία, την Πορτογαλία και την Ισπανία,⁴⁴³ έτσι και εδώ, ένα σοσιαλιστικό κόμμα, σημείωσε ραγδαία άνοδο.⁴⁴⁴ Ο ηγέτης του, Ανδρέας Παπανδρέου, πολιτικά καταγόμενος από το φιλελεύθερο Κέντρο, μετατοπίστηκε από

και ατομικού συμφέροντος (βλ. David Close, *Ελλάδα, Επίτομη Ιστορία, 1945-2004, Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, Γιώργος Μερτίκας (μτφρ.), Αθήνα, Θύραθεν, 2005, σ. 242).

⁴⁴² Ελένη Πασχαλούδη, Η συγκρότηση του πολιτικού λόγου της Δεξιάς κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (σ. 117-133), στο *Η Μεταπολίτευση '74- '75, στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016, σ. 122-123, 125 · Ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός, κατάλοιπο του πρώιμου ψυχροπολεμικού μεταπολέμου, έχοντας ως αντηρίδα τον ρυθμιζόμενο καταπιταλισμό δεν παραμέριζε το κοινωνικό συμβόλαιο (βλ. Λυκούργος Κουρκουβέλας *Η ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας* (σ. 110-123), στο Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Βούλγαρης & Σ. Ριζάς (επιμ.), *1974-2024 Νέα Δημοκρατία, η Κεντροδεξιά της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Το Βήμα, 2024, σ. 115-116) · Η αλήθεια είναι πως σημαντικές μορφές της αντιτάχθηκαν στη δικτατορία, καταφέροντας έτσι να αποσείσουν τις ευθύνες της μετεμφυλιακής Δεξιάς. Η επέκταση της συντηρητικής παράταξης σε χώρους αριστερότερα της πολιτικής της καταγωγής συνάντησε ανασταλτικούς παράγοντες, όπως την πίεση της ακροδεξιάς, ειδικότερα της Εθνικής Παράταξης στις εκλογές του 1977 (βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π..., σ. 61, 63) · Η παλαιά Δεξιά εκφραζόμενη με την Εθνική Παράταξη, έλαβε το διόλου ευκαταφρόνητο 6,82% στις εκλογές του '77. Καλούσε σε συστράτευση όλων των εθνοκοφρόνων απέναντι στους «Σλαβομπολσεβίκους». Γενικά οι ακροδεξιοί της περιόδου ένιωθαν την ανάγκη συστράτευσης έναντι του κόμματος των πολιτικών κομμάτων, δηλαδή όλου του πολιτικού συστήματος (βλ. Βασιλική Γεωργιάδου, *Η άκρα Δεξιά στην Ελλάδα, 1965-2018*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2019, σ. 62, 68).

⁴⁴³ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π..., σ. 65, 69-70, 77.

⁴⁴⁴ Οι ρίζες του ΠΑΣΟΚ εκτεινόταν στη μακρά δεκαετία του '60, στην εκσυγχρονιστική και δημοκρατική διάθεση της εποχής. Στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο οι αξίες των σίζιτις είχαν ήδη τεθεί υπό αμφισβήτηση. Στην Ελλάδα όμως, των ιδιαίτερων συνθηκών αυτό καθυστέρησε (βλ. Κώστας Κατσάπης, Το ΠΑΣΟΚ ως πολιτισμικό φαινόμενο (σ. 196-211), στο Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Βούλγαρης & Σ. Ριζάς (επιμ.), *1974-2024, ΠΑΣΟΚ, Η άνοδος, η κυριαρχία, η κρίση*, Αθήνα, Το Βήμα, 2024, σ. 201, 205).

σε πιο ριζοσπαστικές θέσεις ήδη πριν τη Μεταπολίτευση. Έχοντας ηγηθεί του ΠΑΚ κατά τη δικτατορία, υιοθέτησε έναν αμφίσημο λόγο με αναφορές στα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα του Τρίτου Κόσμου, αμφισβητώντας την ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας, αλλά παράλληλα θέτοντας σαφέστατα όρια στη σχέση του με την κομμουνιστογενή Αριστερά, μην επιτρέποντας παρανοήσεις αναφορικά με την ένταξη στη Δύση.⁴⁴⁵

Το ΠΑΣΟΚ ιδρύθηκε στις 3 Σεπτεμβρίου 1974 και το '77 αναδείχθηκε αξιωματική αντιπολίτευση, επικρατώντας του Κέντρου. Η γενεαλογία του συγκροτήθηκε με σαφές αντιδικτατορικό πρόσημο, σε μια προσπάθεια επιβολής στον ευρύτερο δημοκρατικό-προοδευτικό χώρο. Αντίθετα, η Νέα Δημοκρατία απέφευγε να τονίζει τη δικιά της, επιχειρώντας να αποποιηθεί τις ιστορικές ευθύνες που της αναλογούσαν, η οποία γεγονός είναι, πως ακολουθούσε άλλο μονοπάτι σε σχέση με την προδικτατορική περίοδο.⁴⁴⁶ Σε αυτό τον ιστορικό κόμβο όμως, η «ενδοχώρα» του κοινωνικού σώματος, μια πληθώρα ατόμων στις παρυφές του συστήματος, που βίωσε την καταπίεση ποικιλοτρόπως, ερχόταν στο προσκήνιο διεκδικώντας αυτό που της αναλογούσε ιστορικά. Η απαίτηση για δικαίωση δεν περιοριζόταν στους ηττημένους του Εμφυλίου. Το ΠΑΣΟΚ μετατρέποταν σε κύριο εκφραστή του πολιτικού, κοινωνικού και ιστορικού πολυσυλλεκτισμού της Αντιδεξιάς, υπογραμμίζοντας εμφαντικά στην ιδρυτική του διακήρυξη την ταύτιση της εθνικής κυριαρχίας με την αντίστοιχη λαϊκή. Κομίζοντας την «Αλλαγή» δικαιώθηκε ανερχόμενο στην εξουσία το 1981. Το δίπολο Αντιδεξιά-Δεξιά επικράτησε στο πολιτικό τοπίο.⁴⁴⁷

Η δυναμική εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ αιφνιδίασε τα δύο κομμουνιστικά κόμματα. Όπως και στις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης που βίωναν τη δικιά τους Μεταπολίτευση, τα κομμουνιστικά κόμματα εισέρχονταν στη νέα εποχή με αυξημένη αίγλη και ένα αίσθημα ιστορικής δικαίωσης. Ήταν τα κόμματα της θυσίας και των ηρώων, σε αντίθεση με τα σοσιαλιστικά. Παρά ταύτα όμως, το ιστορικό τους φορτίο, η ταύτισή τους με μια «πολεμική» περίοδο, τα καθιστούσε ασύμβατα με τις νέες ομαλές συνθήκες, συμπληρωματικά, με τη σταδιακή έκπτωση του διεθνούς κομμουνισμού.

⁴⁴⁵ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π...., σ. σ. 73-75.

⁴⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 79, 81, 93 · Ο Παπανδρέου, αφίχθηκε με καθυστέρηση μετά την πτώση της χούντας, δίχως να λάβει ενεργό ρόλο στις εξελίξεις που έτρεχαν. Ενδέχεται η διστακτική του στάση εκείνη την περίοδο να οφείλεται στην άποψη του ότι ουσιαστικά η μεταπολίτευση συνιστούσε μια απλή αλλαγή φρουράς, κάτι που αποδείχθηκε λανθασμένο, ακυρώνοντας παράλληλα την πεποίθησή του ότι το δεν είναι εφικτή μια ειρηνική λύση (βλ. Σπύρος Δραΐνας, *Η «απότομη» προσγγείωση του Ανδρέα Παπανδρέου* (σ. 137-152), στο *Η Μεταπολίτευση '74-'75, στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016, σ. 138-139, 147).

⁴⁴⁷ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π...., σ. 93-95, 97.

Μεταπολιτευτικά, σε αυτές τις χώρες επικράτησαν τα σοσιαλιστικά κόμματα, ως φορείς μια ευρύτερης «Αλλαγής», λέξη-σύνθημα τόσο του Παπανδρέου, όσο και του Γκονζάλες στην Ισπανία και του Μιτεράν στη Γαλλία. Στην Ελλάδα, ο σοσιαλισμός δεν είχε ιδιαίτερη παράδοση και ως εκ τούτου, προδικτατορικά, η κομμουνιστική Αριστερά μονοπώλησε τον αριστερό και προοδευτικό χώρο. Η ηγεμονική παρουσία του ΠΑΣΟΚ στο αντιδεξιό τόξο παρήγε αποκλίσεις με την παραδοσιακή Αριστερά. Εκτός της αλλαγής στην πολιτική, έκδηλη ήταν και η αντίστοιχη κοινωνική. Η κοινωνική κινητικότητα γέννησε προσδοκίες, καθιστούσε αυτονόητη την επιθυμία για ένα καλύτερο αύριο. Οι ματαιώσεις που βίωσε η «ενδοχώρα» του μετεμφυλιακού κράτους και της δικτατορίας απαιτούσαν αποκατάσταση.⁴⁴⁸

Η αμφισημία του ΠΑΣΟΚ, με ακτίνα δράσης το Κέντρο έως και την Αριστερά, αποτυπώθηκε εναργώς στο εκλογικό σώμα. Η Αριστερά εγκλωβιζόταν στο δίπολο Αντιδεξιά-Δεξιά που πρότασσε το ΠΑΣΟΚ, ως συνέχεια του προδικτατορικού διμέτωπου, ενώ το παραδοσιακό Κέντρο υποσκελιζόταν από το ΠΑΣΟΚ, ενδεικτικό της εμβέλειάς του.⁴⁴⁹ Το ΚΚΕ, έχοντας την πρωτοκαθεδρία στον χώρο, καρπώθηκε τη μαρτυρική ιστορία της Αριστεράς σε μια συγκυρία που η δικαίωση των ηττημένων του Εμφυλίου διαμόρφωνε τον δημόσιο λόγο και την πολιτική ταυτότητα. Το ΚΚΕ Εσωτερικού παρουσίαζε περιορισμένη διείσδυση στον παραδοσιακό πυρήνα των κομμουνιστών. Αντίθετα, παρουσίαζε μεγαλύτερη δυναμική στη νεολαία, στα μεσαία στρώματα και στον χώρο της διανοήσης. Σημαντικός παράγοντας που συνέβαλε στην επιβίωσή του, τα ιστορικά του στελέχη με πολιτική καταγωγή στην ΕΔΑ και στο ΚΚΕ.⁴⁵⁰

Η εγκαθίδρυση της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας συνέπεσε με την κυριαρχία δυσοίωνων συνθηκών διεθνώς. Η κεϋνσιανή λογική της διαχείρισης που υιοθέτησαν οι μεταδικτατορικές κυβερνήσεις Καραμανλή παρουσίαζε αδυναμία έναντι των εξελίξεων που προκάλεσαν τα πετρελαϊκά σοκ. Η οικονομία βρισκόταν σε ύφεση. Η κυβέρνηση Καραμανλή προχώρησε σε ενίσχυση του δημόσιου τομέα, αλλά και των αγροτικών εισοδημάτων. Επένδυσε στην εισοδηματική πολιτική και τον κρατικό παρεμβατισμό, με αρκετές κρατικοποιήσεις και ίδρυση νέων φορέων. Η αλήθεια είναι πως τα έτη 1974-1982, έως δηλαδή και την πρώιμη περίοδο διακυβέρνησης του

⁴⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 98, 104-107, 126-127.

⁴⁴⁹ Γεράσιμος Μοσχονάς, Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974- 1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του «αντιδεξιού υποσυστήματος», στο Ν. Δεμερτζής, (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994, σ. 173-175.

⁴⁵⁰ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π..., σ. 108-111, 120-121.

ΠΑΣΟΚ, παρατηρείται σημαντική μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων, με ουσιαστικότερη συμβολή τις αυξήσεις σε μισθούς και συντάξεις από το ΠΑΣΟΚ το 1982. Το τέλος της διακυβέρνησης από τη μεταπολιτευτική Δεξιά συμπίπτει με την αποδρομή του κεϋνσιανισμού και την επικράτηση νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων, οι οποίες καθιέρωναν μια νέα ορθοδοξία. Αυτές οι νέες συνθήκες απαιτούσαν την αναπροσαρμογή του ελληνικού μοντέλου.⁴⁵¹

Στις 18 Οκτώβρη του 1981 επήλθε η πολυπόθητη «Αλλαγή». Το ΠΑΣΟΚ σχημάτισε κυβέρνηση. Σαν κόμμα είχε απωλέσει εν μέρει τα αντιιμπεριαλιστικά χαρακτηριστικά του και ενδυόταν ως κύριο ρόλο αυτόν τον κυρίαρχο του αντιδεξιού πόλου. Η παράταξη λειτούργησε ως καλός αγωγός των αιτημάτων που εκκρεμούσαν ιστορικά, όπως ο εκδημοκρατισμός και η αναδιανομή. Ωστόσο, η έντονη ρητορεία του κόμματος και η ανακολουθία λόγων και πράξεων πυροδοτούσε περαιτέρω την πόλωση. Σαφώς το κλίμα της εποχής επέβαλλε αρκετές από τις παρεκκλίσεις αυτές, μια και οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ συνέπεσαν με την κρίση του κεϋνσιανισμού και την ηγεμονία του νεοσυντηρητισμού. Η επιμονή στο πρώτο πρότυπο ήταν ασύμβατη με την εποχή, την ίδια ώρα που ο Παπανδρέου επένδυε σε μια εθνοκεντρική ταυτότητα και μια πολιτική αμφίσημη.⁴⁵²

Με την εναλλαγή στην εξουσία το '81 υπήρχαν ζητήματα στην κατεύθυνση της φιλελευθεροποίησης· όπως ο πολιτικός γάμος, η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (Ν. 1285/1982), σε εκκρεμότητα. Πλέον, η δικαίωση της άλλης πλευράς ερχόταν και σε πολιτειακό επίπεδο. Η μεταδικτατορική συντηρητική παράταξη είχε επιλέξει τη λήθη, την ιδιώτευση της ιστορικής μνήμης. Αντίθετα, το ΠΑΣΟΚ, συνεπικουρόμενο από την Αριστερά, αποτύπωσε, ιδιαίτερα σε συμβολικό επίπεδο, την αλλαγή που κόμιζε ακόμη και στο μνημονικό πεδίο. Το ΠΑΣΟΚ έδειχνε να συμβαδίζει απόλυτα με την εποχή.⁴⁵³

⁴⁵¹ Στο ίδιο, σ. 131, 133, 135-137, 139, 140-141.

⁴⁵² Γιάννης Βούλγαρης, *Η δημοκρατική Ελλάδα* (σ. 111-154), ... ο.π. σ. 112, 115, 117-118.

⁴⁵³ Η κατάργηση των επετειακών εκδηλώσεων για τον Εμφύλιο (06.11.81), η αποσύνδεση του εορτασμού των Ενόπλων Δυνάμεων με την επέτειο μάχης του Γράμμου, μα προπάντων η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης τον Αύγουστο του '82 σήμανε την αναγνώριση της εθνικής συνεισφοράς, και σε πολιτειακό επίπεδο, της άλλης πλευράς. Επιπλέον, με τον ίδιο νόμο η επέτειος ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου (25^η Νοεμβρίου) από τον ΕΛΑΣ και τον ΕΛΕΣ, καθιερώθηκε ως ημέρα εορτασμού της Εθνικής Αντίστασης. Η αντίδραση της Νέας Δημοκρατίας ασύμβατη με την εποχή. Ο τότε αρχηγός Αβέρωφ υπογράμμισε τον προδοτικό ρόλο του ΚΚΕ, ενώ η ηγεσία του ΚΚΕ υποστήριζε ότι αποτελούσε δικαίωση για την πολιτική της στη δεκαετία του '40 (βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π...., σ. 152-154, 156).

Το ΠΑΣΟΚ παρέλαβε την οικονομία σε κατάσταση στασιμοπληθωρισμού και με αρνητικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Στο μεταιχμιακό σημείο που ανέλαβε την εξουσία, η Ευρώπη μετέβαλλε την πολιτική της, καθώς πλέον κυριαρχούσαν νέες απόψεις, που λειτουργούσαν περιοριστικά για μακροοικονομικές πολιτικές.⁴⁵⁴ Η οικονομική πολιτική των κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του '80 παρουσίαζε ανομοιογένεια. Την αρχική περίοδο ('81-'85) εγκαθίδρυσε νοοτροπίες που ήταν δύσκολο να ξεριζωθούν εμποδίζοντας την αναδίπλωση της οικονομικής πολιτικής σε μεταγενέστερο χρόνο. Οι διακηρύξεις του κυβερνητικού ΠΑΣΟΚ προσidiaζαν σε αυτές της κυβέρνησης Μιτεράν την αντίστοιχη περίοδο, με τις όποιες προσαρμογές σε εθνικό επίπεδο.⁴⁵⁵ Αυτή η περίοδος χαρακτηρίστηκε από τις σημαντικές αυξήσεις μισθών και συντάξεων, όπου το 1982 έφτασαν έως και 40% σε κάποιες περιπτώσεις.⁴⁵⁶ Η αύξηση της μισθολογίας, αλλά και των δημοσίων υπαλλήλων, αποτελούσε συνέχεια της πολιτικής της Νέας Δημοκρατίας. Αλλά, οι διεθνείς εξελίξεις ελέω της πετρελαϊκής κρίσης του '79 δημιουργούσαν πληθωριστικές πιέσεις με αποτέλεσμα η κυβέρνηση να ακολουθήσει πιο σφιχτή εισοδηματική πολιτική το '83.⁴⁵⁷

Το 1985 αποτέλεσε έτος καμπή, καθώς μετά την ανανέωση της κυβερνητικής τετραετίας, άρχισε η εφαρμογή του σταθεροποιητικού προγράμματος. Η μείωση των δασμών έπληττε τον τομέα της μεταποίησης, ενώ το κόστος εργασίας κινούταν ανοδικά. Οι δημόσιες δαπάνες υποσκέλισαν τα έσοδα, τάση που εκδηλώθηκε και στις υπόλοιπες νοτιοευρωπαϊκές χώρες. Επιπλέον αύξηση των δημόσιων δαπανών προέρχονταν από τις κοινωνικές δαπάνες και τις ζημιολόνες επιχειρήσεις. Μοιραία, αυξήθηκε ο δανεισμός του κράτους και παρουσίασε αύξηση το δημόσιο χρέος.⁴⁵⁸

Η αναντιστοιχία αντιπολιτευτικής ρητορικής και κυβερνητικής πραγματικότητας σημειώθηκε και στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής. Ο Παπανδρέου παρόλη την έντονη ρητορική, στο πρακτικό επίπεδο είχε αναδιπλωθεί ήδη πριν γίνει πρωθυπουργός. Συνέχισε την πολυδιάστατη πολιτική του Καραμανλή, αν και επιχείρησε αρκετές φορές να απεκδυθεί τον ρόλο του δεδομένου συμμάχου. Οι αποκλίσεις από τη Δύση, στόχευαν στην ενίσχυση του ανεξάρτητου ρόλου της ελληνικής κυβέρνησης, στην απόσπαση υποστήριξης για το ζήτημα της Κύπρου, αλλά

⁴⁵⁴ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά*, ο.π., σ. 351-352.

⁴⁵⁵ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π., σ. 157-159, 161.

⁴⁵⁶ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά*, ο.π., σ. 356.

⁴⁵⁷ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π., σ. 162-163, 166.

⁴⁵⁸ Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία συνέπεσε με την αλλαγή του οικονομικού και παραγωγικού προτύπου διεθνώς, παρόλα αυτά το ΠΑΣΟΚ παρουσίασε μειωμένη προσαρμοστικότητα στα νέα δεδομένα (βλ. Στο ίδιο, σ. 163-164, 168, 171).

και στην προσπάθεια εκμαίευσης περισσότερων ανταλλαγμάτων από τους συμμάχους.⁴⁵⁹

Βέβαια, η έντονη ρητορική του ΠΑΣΟΚ απευθυνόταν και στο εσωτερικό της χώρας. Ο αντιαμερικανισμός που ανέδνευε έβρισκε ευήκοα ώτα στους κόλπους του αντιδεξιού τόξου επενεργώντας κατευναστικά.⁴⁶⁰ Συγχρόνως, οι ελιγμοί της ελληνικής κυβέρνησης ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα δεν αποτελούσαν πράξη ξεκομμένη από την ιστορική συγκυρία. Στη Δύση αυξανόταν η απροθυμία για περαιτέρω ένταση και το φιλειρηνικό κίνημα το οποίο στεκόταν κριτικά έναντι του ανταγωνισμού των εξοπλισμών. Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, αν και συχνά αναστάτωσε τους συμμάχους της, ουδέποτε αμφισβήτησε τη γεωπολιτική στράτευση της χώρας. Ενδεικτική η συμφωνία παραμονής των βάσεων που βελτίωσε τις ελληνοαμερικάνικες σχέσεις.⁴⁶¹

Τα κόμματα της αντιπολίτευσης προσπαθούσαν να βρουν ζωτικό χώρο. Η Νέα Δημοκρατία φαινόταν εκτός κλίματος. Ο Αβέρωφ εκλέχτηκε πρόεδρος στις εσωκομματικές του 1981 κρατώντας κριτική στάση για τη μετριοπαθή μεταδικτατορική στάση του Καραμανλή και του Ράλλη, ο οποίος προέδρευσε για σύντομο διάστημα μετά τη μετάβαση του Καραμανλή στην Προεδρία της Ελλάδας, πολώνοντας περαιτέρω το κλίμα ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά.⁴⁶² Η συμβολική επίκληση του Αβέρωφ στους Έλληνες νοικοκυραίους απείχε από την αντίστοιχη ιδεολογική κατασκευή του ΠΑΣΟΚ στον μη προνομιούχο Έλληνα, η οποία ήταν πιο

⁴⁵⁹ Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κυβερνητικού ΠΑΣΟΚ ήταν ο εθνικισμός που υφήρπε στη φυσιογνωμία του και που λειτουργούσε αντιστικτικά στην αντιιμπεριαλιστική ρητορική του, που υπερφαλάγγιζε ακόμα και το ΚΚΕ. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αντίθεσης αποτέλεσαν η διαφωνία στην εγκατάσταση των πυραύλων Πέρσινγκ και Κρουζ, στην άρνηση συνυπογραφής κυρώσεων κατά της Πολωνίας μετά το πραξικόπημα Γιαρουζέλσκι και στην άρνηση καταδίκης της ΕΣΣΔ για την κατάρριψη του νοτιοκορεάτικου αεροπλάνου (βλ. Στο ίδιο, σ. 219-221) · Χαρακτηριστική κίνηση της διεκδικητικής πολιτικής που ακολούθησε, αποτέλεσε η κατάθεση στην Κοινότητα ενός μνημονίου συνεργασίας (1982). Η διαπραγμάτευση κατέληξε στη χορήγηση πρόσθετης βοήθειας προς την Ελλάδα, μέσω των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ). Ο κανονισμός για τα ΜΟΠ εγκρίθηκε το 1985 και θεωρήθηκε δικαίωση του μνημονίου. Διοχετεύθηκαν ως βοήθεια 2,1 δις. ευρωπαϊκές νομισματικές μονάδες (Ecu) (βλ. Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά*, ο.π., σ. 368, 371) · Σύμφωνα με τον Judt η οικονομική αρωγή της ΕΟΚ ισοδυναμούσε για την Ελλάδα με ένα δεύτερο Σχέδιο Μάρσαλ (Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο...* ο.π. σ. 528).

⁴⁶⁰ Τζένη Λιαλιούτη, *Αντιαμερικανισμός και το εθνικό αφήγημα της Μεταπολίτευσης, 1974-1985: Ανορθολογικά στοιχεία, ορθολογικές χρήσεις* (σ. 197-210), στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή (επιμ.) *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 206.

⁴⁶¹ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π., σ. 223-225, 231-232.

⁴⁶² Στο ίδιο, σ. 243 · Η μεταπήδηση Καραμανλή στην Προεδρία της Δημοκρατίας είχε ως σκοπό την αποτροπή αντιευρωπαϊκών πρωτοβουλιών από τον επερχόμενο πρωθυπουργό, τον Παπανδρέου (βλ. Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ, 1974-1985: Η «Ευρώπη» ως πολιτική και ως ταυτότητα (σ. 211-224 στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή (επιμ.) *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 214).

συμβατή, γεγονός που αποτυπωνόταν στην κοινωνική αποδοχή και στην ηγεμονική πολιτική κουλτούρα που πρέσβευε.⁴⁶³

Το '84, ο εκ Κέντρου καταγόμενος Μητσοτάκης, διαδέχτηκε τον Αβέρωφ στην ηγεσία, υιοθετώντας ένα μοντέλο πασοκικής κοπής. Στο ήδη πολωμένο κλίμα, προστέθηκε η προσωπική αντιπαράθεση των δύο ανδρών που διαρκούσε από το 1965 και την Αποστασία.⁴⁶⁴

Το ΚΚΕ πιστό στην τακτική του, παρουσίαζε εαυτόν ως τη μόνη πραγματική αλλαγή έναντι του ρεφορμιστικού, όπως κατήγγειλε, ΠΑΣΟΚ. Για να επιτευχθεί η πραγματική αλλαγή δεν απέκλειε το ενδεχόμενο συμμετοχής σε δημοκρατική κυβέρνηση, εκλαμβάνοντας ως αυτονόητη τη διάσταση με την ΕΟΚ. Στην τακτική αυτή αντιτάχθηκαν μια σειρά στελεχών, με αποτέλεσμα την αποχώρησή τους. Βέβαια, όταν το ΚΚΕ το '85 δεν αποκόμισε εκλογικά οφέλη αναδιπλώθηκε στο πολιτικό πεδίο επιδεικνύοντας αξιοσημείωτη ευλυσία.⁴⁶⁵

Το ΚΚΕ Εσωτερικού έχοντας μείνει εκτός κοινοβουλίου το '81 βρέθηκε αντιμέτωπο με υπαρξιακά διλήμματα. Μολαταύτα αποδείχτηκε ανθεκτικό κερδίζοντας τη μάχη της επιβίωσης στις εκλογές του '85. Η αντοχή του οφειλόταν στην ιδεολογική ταυτότητα του και την αναγνώρισή του ως φορέας ιδεών, συγκρατώντας μια μικρή εκλογική μάζα. Αναντίρρητα όμως, την περίοδο αυτή, διεθνώς, ο ευρωκομμουνισμός υποσκελιζόταν από νέα κοινωνικά μονοθεματικά κινήματα. Συνεπώς, η διατύπωση διακριτού στίγματος σε σχέση με το ηγεμονικό στην κεντροαριστερά ΠΑΣΟΚ παρουσίαζε μειωμένες επιλογές.

Επομένως, ο κάθε αριστερός σχηματισμός εκκινώντας από άλλη αφετηρία· το μεν ΚΚΕ από την αντιμπεριαλιστική-αντιμονοπωλιακή κουλτούρα, το δε ΚΚΕ

⁴⁶³ Ως αντίδραση σημειώθηκε η δυναμική εμφάνιση ακροδεξιών στοιχείων στους κόλπους της Νέας Δημοκρατίας, ιδιαίτερα στην ΟΝΝΕΔ. Η παλινδρόμηση αυτή οφείλεται εν πολλοίς στην επιλογή της να οικοδομήσει τη νέα εκδοχή της στη λήθη, αποφεύγοντας να αναμετρηθεί με το επιβαρυνμένο της παρελθόν. Το νέο κόμμα που παρουσίασε ταυτίστηκε με την ευρωπαϊκή ένταξη της χώρας. Πετυχαίνοντας τον στόχο αυτό βρέθηκε αιωρούμενη, καταφεύγοντας έτσι στην ασφάλεια των παλιών της θεμελίων (βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π., σ. 244-245).

⁴⁶⁴ Όμως, η ανάρρηση του φιλελεύθερου Μητσοτάκη στην προεδρία του κόμματος περιόρισε την εικόνα συνέχειας με την προδικτατορική Δεξιά και φάνηκε να συνάδει με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού διεθνώς (βλ. *Στο ίδιο*, σ. 247-248). · Ακόμα και στη Νέα Δημοκρατία θεωρούταν ξένο σώμα λόγω της πολιτικής του καταγωγής και πρωταγωνιστικού του ρόλου στον Ανένδοτο (βλ. Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιοι, Νέα Δημοκρατία: Ένα κόμμα της Μεταπολίτευσης, στο Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Βούλγαρης & Σ. Ριζάς (επιμ.), *1974-2024 Νέα Δημοκρατία, η Κεντροδεξιά της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Το Βήμα, 2024, σ. 77-78).

⁴⁶⁵ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π., σ. 252-253.

Εσωτερικού από την ευρωπαϊκή δημοκρατική παράδοση, επιχειρούσε να βγει από το καθεστώς ομηρίας του διλήμματος· ΠΑΣΟΚ ή Δεξιά.⁴⁶⁶

Αναμφίλεκτα, το έτος 1985 αποτέλεσε τομή παγκοσμίως. Η σταδιακή εξασθένιση του Ψυχρού ως επακολούθημα της ανόδου Γκορμπατσώφ, σε συνδυασμό με ενδογενείς ρήξεις, ολοκληρώνουν ένα πολιτικό κύκλο, που σημαδεύεται από την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας και τις εθνικές εκλογές. Η επιλογή Παπανδρέου να μην προτείνει τον Καραμανλή για την Προεδρία της Δημοκρατίας, αλλά τον Σαρτζετάκη, ανακριτή της υπόθεσης δολοφονίας Λαμπράκη, αποτέλεσε τακτικό αιφνιδιασμό.⁴⁶⁷ Το ΠΑΣΟΚ επικράτησε στην εκλογική αναμέτρηση του '85 απομυζώντας την Αριστερά. Η κρίση πρωτίστως ήταν ηθικοπολιτική και βάθαινε βαθμιαία στο βάθος της τετραετίας. Την ίδια περίοδο έκανε την εμφάνισή του το φαινόμενο του «αυριανισμού». Ο εθνοκεντρικός κεϋνσιανισμός βασιζόμενος στην προνοιακή πολιτική είχε καταστήσει ηγεμονικό τον αντιδεξιό πόλο. Δίχως ωστόσο, τη δυνατότητα εφαρμογής ενός τέτοιου προγράμματος εξαντλούσε τα όριά του.⁴⁶⁸

Το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80 βρήκε το ΠΑΣΟΚ σε έντονη υπαρξιακή αναζήτηση. Η αναγκαιότητα σταθεροποίησης της οικονομίας ακύρωνε τις προεκλογικές υποσχέσεις. Οι προκλήσεις αυτές, η ανάγκη προσαρμογής στα δεδομένα που επέβαλλε η Νέα Δεξιά, αποτελούσαν κοινό τόπο για την ευρύτερη ευρωπαϊκή Αριστερά.⁴⁶⁹ Το έλλειμμα στο ισοζύγιο εκτινάχθηκε, οριακά αποφεύχθηκε η χρεοκοπία. Η χορήγηση δανείου από την Κοινότητα βοήθησε τη χώρα να πληρώσει τις υποχρεώσεις για τα εισαγόμενα προϊόντα.⁴⁷⁰

Σταδιακά η ένταξη στην ΕΟΚ αύξανε τη δυναμική της στους πολίτες. Η οριστικοποίηση της παραμονής σε συνδυασμό με τα οικονομικά πλεονεκτήματα που

⁴⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 253-254, 256-257.

⁴⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 259-261 · Ως έτος τομή και για την εντόπια πολιτική και κοινωνική ζωή συμφωνεί και ο Διαμαντούρος, διακρίνοντας μάλιστα την περίοδο '74-85 ως «στιγμή της ενσωμάτωσης» των στρωμάτων αυτών που ομνύουν στο παραδοσιοκεντρικό σύστημα και τη μετέπειτα ως «στιγμή περιχαράκωσης», όπου η προηγούμενη περίοδος εξάντλησε τα όριά της και οι κοινωνικές δυνάμεις, μεταρρυθμιστές και μη, περιχαράκωθηκαν σε οικείους πολιτικούς τρόπους (Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός διϋσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000, σ.67).

⁴⁶⁸ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π...., σ. 268-269.

⁴⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 287, 289.

⁴⁷⁰ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά*, ο.π...., σ. 374-375) · Ο Παπανδρέου σηματοδότησε τη στροφή με την αποπομπή του υπουργού Εθνικής Οικονομίας Αρσένη και την αντικατάστασή του με τον Σημίτη (βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η δημοκρατική Ελλάδα* (σ. 111-154), στο *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004* (συλλογικό), Αθήνα, Θεμέλιο, 2011, σ. 126) · Το σταθεροποιητικό πρόγραμμα δεν έμελλε να διαρκέσει πολύ, ο Παπανδρέου επιχείρησε νέα στροφή στην αντίθετη κατεύθυνση για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, οδηγώντας στην παραίτηση τον Σημίτη (βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π...., σ. 297, 302).

αποκόμιζε η χώρα έπειθαν την πλειοψηφία. Εντούτοις, το ΠΑΣΟΚ παρουσιάστηκε αμφίθυμο, στάση που δεν ήταν αρεστή στη Δύση. Με την αποχώρηση Καραμανλή από την Προεδρία της Δημοκρατίας όμως, ο Παπανδρέου αναγκάστηκε να καθησυχάσει τους συμμάχους αναφορικά με τις προθέσεις του.⁴⁷¹

Παράλληλα, όξυνση στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις προκαλούσε το φαινόμενο της τρομοκρατίας, εντόπιας και διεθνούς, στην Ελλάδα. Οι Αμερικάνοι εντόπιζαν νωχελικότητα στην κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αναφορικά με το ζήτημα, ενίοτε και σύνδεση του κυβερνώντος κόμματος με τους τρομοκράτες.⁴⁷² Η ακροαριστερή πολιτική βία εδραιώθηκε στο διάχυτο αίσθημα του αντιαμερικανισμού, έχοντας ως κυριότερες οργανώσεις τον Επαναστατικό Λαϊκό Αγώνα (ΕΛΑ) και τη 17 Νοέμβρη (17N). Η δεύτερη μάλιστα, εκκίνησε τη δράση της με την εκτέλεση του τότε Αμερικανού πρέσβη Γουέλς (1975). Πέραν όμως της προερχόμενης από την ακροαριστερά βία, υπήρχε και η ακροδεξιά, η οποία ερειδόταν στην εθνικόφρονα κληρονομιά του Εμφυλίου και το μετεμφυλιακό κλίμα της διαρκούς επιστράτευσης. Τα διάφορα μορφώματά της συμμετείχαν σε βίαιες διαμαρτυρίες, συμπλοκές, ακόμα και βομβιστικές επιθέσεις.⁴⁷³ Επιπροσθέτως, στο φάσμα της πολιτικής βίας της περιόδου εντοπίζεται η σύσταση (1981) και η δράση των Rangers και Κενταύρων, ομάδων περιφρούρησης της Νέας Δημοκρατίας, όπου σε μερικές περιπτώσεις παρέπεμπαν σε τάγματα εφόδου.⁴⁷⁴

Το ΠΑΣΟΚ είχε επιβάλει την ηγεμονία του στο κομματικό σύστημα από τα τέλη της δεκαετίας του '70. Ωστόσο, από τα μέσα της επόμενης δεκαετίας, τα υπόλοιπα κόμματα αναλάμβαναν πρωτοβουλίες αναγκάζοντάς το να τις ακολουθήσει. Η αντιδεξιά ρητορική του δεν επαρκούσε. Η Νέα Δημοκρατία επιχειρούσε πλαγιοκόπηση του κεντρώου χώρου και προσέγγιζε την παραδοσιακή Αριστερά στο πλαίσιο της «εθνικής συμφιλίωσης», θέλοντας να την αναδείξει ως ιστορικό της αντίπαλο σε βάρος του ΠΑΣΟΚ. Η Αριστερά προσπαθούσε να χειραφετηθεί από την επήρεια του

⁴⁷¹ Μάλιστα κατέστησε σαφή την παραμονή στην ΕΟΚ. Εν μέσω διεθνούς ρευστότητας στο έτος τομή παγκοσμίως το '85, η κυβέρνηση μετατόπισε την απειλή από τον Βορρά στην Ανατολή, την ώρα που η ένταση με τη γειτονική Τουρκία ενίοτε ανέβαινε κατακόρυφα, όπως συνέβη στην κρίση του '87 (βλ. Στο ίδιο, σ. 234-235, 237). Ήδη από το 1984 σε συνέδριο του κόμματος είχε αναφερθεί σε καταστροφικές συνέπειες σε περίπτωση αποχώρησης από την ΕΟΚ (Richard Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000*, Λ. Παπαδάκη & Μ. Μαυροματάη (μτφρ.), Αθήνα, Κάτοπτρο, 2003, σ. 217).

⁴⁷² Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π..., σ. 308-309.

⁴⁷³ Λαμπρινή Ρόρη, Η πολιτική βία στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία (σ. 224-243), στο Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Βούλγαρης & Σ. Ριζάς (επιμ.) *50 χρόνια Δημοκρατία, Τι άλλαξε; Πόσο αλλάξαμε;* Αθήνα, Το Βήμα, 2024, σ. . 226, 229-231.

⁴⁷⁴ *Μεταπολίτευση, Το ελληνικό κράτος, η Αριστερά κι εμείς*, Antifa Negative, Αθήνα, 2023, σ. 105-106.

ΠΑΣΟΚ, εκμεταλλευόμενη τη ματαιώση των προσδοκιών από την πολιτική της κυβέρνησης. Επιπρόσθετα, οι εξελίξεις στην ΕΣΣΔ ανέδυναν μια νέα πολιτική σκέψη ανεπηρέαστη από την οξειδωτική δράση του δογματισμού.⁴⁷⁵ Ειδικότερα πάντως, το ΚΚΕ δε φαινόταν διατεθειμένο να διαπραγματευτεί θεωρητικά ζητήματα, σε αντίθεση με το ΚΚΕ Εσωτερικού που επιχειρούσε υπέρβαση, προσπαθώντας να μετατραπεί σε φορέα της ευρύτερης Αριστεράς, αλλάζοντας και το όνομά του, στο πιο συμπεριληπτικό Ελληνική Αριστερά, μην αποτρέποντας όμως, τη διάσπασή του. Τελικά, τα δύο κόμματα συνέκλιναν τις πορείες τους και συγκρότησαν τον Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου στο τέλος της δεκαετίας.⁴⁷⁶

Η απομυθοποίηση της «Αλλαγής», φαινομένου που δεν αποτέλεσε έκφραση ενός κάποιου ελληνικού εξαιρετισμού, εκδηλώθηκε την ίδια περίπου περίοδο και στις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης που κυβερνούσαν σοσιαλιστές. Η τελική πράξη της δεκαετίας δεν είχε χάπι εντ. Έως και το '87 υπήρχε κρατικό μονοπώλιο στη ραδιοτηλεόραση, ενώ η πλειονότητα των εκδοτών, κύριων διαμορφωτών της κοινής γνώμης, υποστήριζαν την κυβέρνηση. Στον χώρο των ΜΜΕ προκλήθηκε πόλεμος εξουσίας. Η περίπτωση του Κοσκωτά συμπύκνωνε το τέλος μιας εποχής και έναρξης μιας άλλης, ενώ το σκάνδαλο υποκλοπών άγγιζε τον στενό πυρήνα του πρωθυπουργού. Η ηθική κρίση ήταν διαρκώς παρούσα και εκτεταμένη, οδηγώντας και σε άβολες συνυπάρξεις, όπως αυτής της Νέας Δημοκρατίας και του Συνασπισμού στην κυβέρνηση Τζανετάκη (1989) με στόχο την πολυπόθητη «κάθαρση», που οδήγησε στην παραπομπή ακόμα και του ίδιου του Παπανδρέου στο Ειδικό Δικαστήριο. Οι παραπομπές αυτού και συνεργατών του συσπείρωσαν τους δύο μεγάλους πόλους, μα στοίχισαν στην Αριστερά.⁴⁷⁷ Στα αξιοσημείωτα αυτής της συνεργασίας, το νομοσχέδιο για την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου, που καθιέρωσε τον όρο Εμφύλιο αντικαθιστώντας τον συμμοριτοπόλεμο, εμφυλιοπολεμικό κατάλοιπο.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Οι δημοτικές εκλογές του '86 έδειξαν ότι η άμμος στην κλεψύδρα του κυβερνώντος κόμματος είχε αρχίσει να αδειάζει. Οι τρεις μεγάλοι δήμοι πέρασαν στα χέρια της Νέας Δημοκρατίας (βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ο.π., σ. 319, 321-324) • Γιάννης Βούλγαρης, *Η δημοκρατική Ελλάδα* (σ. 111-154), ... ο.π. σ. 126.

⁴⁷⁶ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ... ο.π., σ. 325, 327-329.

⁴⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 336, 343, 348-350, 363, 370, 378, 380.

⁴⁷⁸ Η ημέρα κατάθεσης και συνεδρίασης για την ψήφισή του ορίστηκε η 29η Αυγούστου, ημέρα που έληξε ο Εμφύλιος. Την προηγούμενη ημέρα με κοινή υπουργική απόφαση, που προκάλεσε επιδοκμασίες και αντιδράσεις, συμφωνήθηκε η καύση των φακέλων κοινωνικών φρονημάτων με στόχο τη διατήρηση του πνεύματος εθνικής συμφιλίωσης (βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν, Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20^ο αι. και η καταστροφή τους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2023, σ. 22-26) • Η έντονη πολιτική ταλάντωση άφησε μετέωρο το ζήτημα της κυβερνησιμότητας και ως εκ τούτου συγκροτήθηκε οικουμενική κυβέρνηση υπό τον Ζολώτα (1989), η οποία αργότερα (1990) εξέπεσε σε υπηρεσιακή με την απομάκρυνση ένιων στελεχών της. Η αυτοδυναμία ήρθε το ίδιο έτος για

Η περίοδος αυτή που εξετάστηκε εκκίνησε από την κυπριακή τραγωδία, μα και από το μεγάλο πανηγύρι της δημοκρατικής μετάβασης και ολοκληρώθηκε με έντονη σκανδαλολογία και παρατεταμένη πολιτική όξυνση. Ο εκδημοκρατισμός είχε ως πρωταγωνίστρια τη μεσαία τάξη, που μεταδικτατορικά διευρύνθηκε, και μαζί της καθιερώθηκε ένας αστικός τρόπος ζωής προκρίνοντας τη μαζική κατανάλωση.⁴⁷⁹ Οι αλλαγές όμως, δεν εκκινούσαν μόνο από τα πολιτικά κόμματα. Την κόπωση του αντιδεξιού πόλου ακολούθησε η ενίσχυση ενός κύματος φιλελευθερισμού και ενός ατομοκεντρικού, καταναλωτικού τρόπου ζωής. Η διάβρωση των επικρατουσών πολιτικών ιδεών, η επικράτηση ενός άλλου παραδείγματος: πολιτικού, κοινωνικού και ανθρωπολογικού, εξασθένησε την επιρροή της Αριστεράς.⁴⁸⁰ Η χρόνια εκκρεμότητα της εκτόνωσης των απωθημένων που απέρρεαν από τις ματαιωμένες προσδοκίες και επιθυμίες απαιτούσε αποκατάσταση. Η ανακάλυψη ενός ομαλού βίου, δίχως τους διχασμούς του παρελθόντος ξεθώριασε τα ηρωικά πολιτικά πρότυπα που είχαν υφανθεί τις περασμένες δεκαετίες.⁴⁸¹

3.3. *Ιαγούαρος*⁴⁸²

3.3.1 Αντιπαροχή της μνήμης

Ο *Ιαγούαρος* (1987) αποτελεί μια μορφή συνέχειας, ή καλύτερα μια επανεξέταση ενός ζητήματος, που στιγμάτισε τον νεοελληνικό βίο, αυτού των εμφύλιων συγκρούσεων και των παρεπομένων τους. Έχοντας ως ήρωες δρώντες της ιστορικής αυτής περιόδου, πρωτοεμφανιζόμενους ή δευτερεύοντες, με ρίζες όμως, στην προγενέστερη *Πολιορκία*, ο συγγραφέας εξακτινώνει την αφήγησή του σε βάθος τριακονταετίας, με ενδιαμέση στάση το κομβικά ιστορικό 1958. Με αφορμή ένα περιστατικό της *Πολιορκίας*, ο Κοτζιάς επιστρέφει στο προγενέστερο υλικό του, προσφιλής του συνήθεια άλλωστε, αναδεικνύοντας μια άλλη πτυχή, ή μήπως όχι, της μαρτυρικής περιόδου των εμφύλιων

τη Νέα Δημοκρατία με την προσθήκη της έδρας της ΔΗΑΝΑ και ο Μητσοτάκης ορκίστηκε πρωθυπουργός (βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ...ο.π., σ. 380, 382).

⁴⁷⁹ Βασίλης Βαμβάκης, «Πότε Βούδας, πότε Κούδας»: Η δημοκρατική αμφισημία της μεταπολιτευτικής Ελλάδας (σ. 12-33), στο Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Βούλγαρης & Σ. Ριζάς (επιμ.) *50 χρόνια Δημοκρατία, Τι άλλαξε; Πόσο αλλάξαμε;* Αθήνα, Το Βήμα, 2024, σ. 20.

⁴⁸⁰ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ... ο.π., σ. 281-282· Κατά τη δεκαετία του '80 είναι γεγονός πως παρατηρείται μια στροφή στο ατομικό από το συλλογικό-πολιτικό, που οδηγεί στην απομυθοποίηση σταδιακά ακόμα και της πρόσφατης γενιάς του Πολυτεχνείου (βλ. Κατερίνα Λαμπρινού, Η «γενιά του Πολυτεχνείου» (σ. 151-168), στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή (επιμ.) *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 158-159).

⁴⁸¹ Νικόλας Σεβαστάκης, *Κοινότοπη χώρα, Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2004, σ. 49.

⁴⁸² Η νουβέλα έχει μεταφερθεί και στον κινηματογράφο (1994) από τη σκηνοθετίδα Κατερίνα Ευαγγελάκου.

συγκρούσεων. Ατενίζοντας έναν νέο εθνικό ορίζοντα, πιο ευρύ· αφού πλέον μπορούσε να συμπεριληφθούν σε αυτό και οι ηττημένοι του Εμφυλίου και χρόνια στιγματισμένοι προδικτατορικά, μαζί με την αναβαπτισμένη Δεξιά, ρίχνονται στη λήθη όσα μπορούν να ξεβολέψουν. Το πέρασμα από το έθνος στον λαό συνέβαλλε στη διαστολή των ορίων του έθνους, γεγονός που επισφραγίστηκε και θεσμικά. Η Αντίσταση, που προέκυψε Εθνική, καθώς και η τακτική της συμφιλίωσης, αντί του κακόηχου συμβιβασμού, δημιουργούσαν ένα νέο εθνικό αφήγημα δίχως αποκλεισμούς, μα με αρκετές παρασιωπήσεις.

Ο Κοτζιάς, θεωρώντας ότι η συναίνεση προϋποθέτει ξεκαθάρισμα λογαριασμών, αναδεύει την ιστορική μνήμη, η οποία χάρη του νέου αφηγήματος, διαστρεβλωνόταν, ρίχνοντας στη λήθη τα όσα προκαλούσαν αντιπαράθεση. Άλλωστε, στο νέο εθνικό αφήγημα, κύριο ρόλο δε διαδραμάτιζε η ιστορική αλήθεια. Αυτή όφειλε να προσαρμοστεί στο νέο δόγμα, που θα υπηρετούσε ο νέος ανθρωπότυπος που ήταν εν εξέλιξη. Η εποχή των ιδεολογιών είχε παρέλθει, ο καταναλωτισμός μόλυνε κάθε κύτταρο του κοινωνικού σώματος. Με τον *Ιαγουάρο* επιχειρεί να αποτυπώσει αυτή τη μετάλλαξη. Το έργο εκδόθηκε σε μια εποχή όπου ο κομορμισμός είχε συντρίψει πρότερα πρότυπα, όπως τη λαϊκότητα και τον μύθο που την περιέβαλλε, η οποία εξέπεσε σε λαϊκισμό. Η καθημερινότητα, ο πλέον έγκυρος ενδείκτης των βιωμάτων κάθε ανθρώπου, μεταβαλλόταν ταχεία, ωστόσο η πληγή της εμφύλιας διαμάχης παρέμενε χαίνουσα. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, στη βάση της διαλεκτικής ανάγνωσης βιβλιογραφίας και του υπό ανάλυση έργου, ότι ο Κοτζιάς, μπροστά στη γενικευμένη κατάρρευση αξιών, στην αποσιώπηση του τραύματος, στον κυρίαρχο κομορμισμό δε νίπτει τας χείρας του. Αναδεικνύει τη μνήμη που δεν αρθρώνεται χάρη του εθνικού συμβιβασμού, η οποία επισφραγίζεται με την ηγεμονεύουσα αριστερή μνήμη, και την απρόθυμη παραχώρηση της Δεξιάς, με αντίτιμο την παραγραφή των όποιων εγκλημάτων, καθώς στη νέα εποχή που οικοδομείται, εν μέσω επέλασης διεθνώς του νεοφιλελευθερισμού, όλα αυτά φαντάζουν παρωχημένα· το κέρδος, η απληστία εποίκισαν όλο τον κοινωνικό βιότοπο. Όλα αυτά με φόντο ένα διεθνές πλαίσιο που ο Ψυχρός Πόλεμος έφθινε, μια και ο κομμουνισμός και η χώρα ιστορικά συνδεδεμένη μαζί του, η ΕΣΣΔ, τελούσαν σε αποδρομή. Οι μεγάλες αφηγήσεις φάνταζαν αναχρονιστικές.

Αυτόν τον εθνικό συμβιβασμό επιχειρεί ο Κοτζιάς να διαρρήξει, αναδεικνύοντας τα τρωτά σημεία της κυρίαρχης αφήγησης, της Αριστεράς, καθώς και υπενθυμίζοντας τα όσα διέπραξε η αναβαπτισμένη Δεξιά, μην παραλείποντας να

φωτίζει, υπό γωνία και την άλλη πλευρά, μόνο που σε αντίθεση με την εποχή γραφής της *Πολιορκίας*, οι ρόλοι έχουν αντιστραφεί. Το πολεμικό κλίμα υποβόσκει, και πώς αλλιώς άλλωστε, όταν επί σειρά δεκαετιών ο διχασμός κυριαρχούσε. Άλλωστε ο συγγραφέας μας το καθιστά σαφές με τον τίτλο ακόμα της νουβέλας, *Ιαγουάρος*. Αντίστοιχη αναφορά είχε κάνει και στον *Γενναίο Τηλέμαχο* (1972). Διττή η ερμηνεία εδώ, που παραπέμπει και στο αιλουροειδές-θηρευτή που ετοιμάζεται να κατασπαράξει το θήραμά του, αλλά και στην πολεμική ετοιμότητα των Αζτέκων πολεμιστών.

ο Σεβασμιότατος με κοιτούσε σαν πέτρινος Αζτέκος μήπως ο Ιησούς του είναι ο Ιαγουάρος; (...) εκφράζει ακριβώς το χαρακτήρα μου το δυναμισμό μου· ένας ιαγουάρος που μαίνεται της λέω (...) καταβροχθίζει ο Ιαγουάρος ψυχές⁴⁸³

Η σύνδεση *Ιαγουάρου* και *Πολιορκίας* πραγματοποιείται συνειρμικά. Η σύνδεση του *Ιαγουάρου* και του *Γενναίου Τηλέμαχου*, υπόρρητα, καθώς ο κομορμισμός, η απληστία και η κατάρρευση αξιών και στάσεων που συναντώνται στον *Γενναίο Τηλέμαχο*, αποτελούν προδρομικά στοιχεία για το κλίμα του *Ιαγουάρου*.⁴⁸⁴

Ο τίτλος προοικονομεί την πολεμική διάθεση των πρωταγωνιστών και το αναπόφευκτο της ρήξης. Στον μυθιστορηματικό κόσμο, σε αντίθεση με τον πραγματικό, δεν επέρχεται συμβιβασμός, ή μήπως ούτε στον πραγματικό; Παραμονές του Αγίου Κωνσταντίνου, η Δήμητρα, ενταγμένη στο ΚΚΕ, φυλακισμένη για τα φρονήματα και τη δράση της κατά τον Εμφύλιο υποδέχεται τη γυναίκα του εκτελεσμένου αδερφού της, Φιλιώ, με σκοπό να λύσουν κάποιες κληρονομικές διαφορές.

Πάνε έξι χρόνια που με αφήσανε, Φιλιώ. Το '52...⁴⁸⁵

Αυτές συνθέτουν το συμβολικό επίπεδο της σύγκρουσης. Όμως, εκκρεμούν και διαφορές τους από την εποχή των εμφύλιων συγκρούσεων, και φτάνει η ώρα να αναμετρηθούν οι ήρωες του βιβλίου με τις αναμνήσεις τους και την αλήθεια. Εδώ

⁴⁸³ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Ο γενναίος Τηλέμαχος*, Αθήνα, Κέδρος, 1981, σ. 384, 410 · Ο Ιαγουάρος ως ζώο περιείχε έντονο συμβολισμό για τους Αζτέκους, μια και θεωρούταν κυβερνήτης του ζωικού βασιλείου. οι Αζτέκοι συγκροτούσαν επίλεκτα σώματα πολεμιστών, τους Ιαγουάρους (βλ. Nicholas J. Saunders, Predators of Culture: Jaguar Symbolism and Mesoamerican Elites. *World Archaeology* (104-117), 26(1), 1994, p. 108).

⁴⁸⁴ Σύμφωνα με την Αποστολίδου, ο *Γενναίος Τηλέμαχος* αποτελεί τη μεγαλύτερη σύνθεση του Κοτζιά, μια μεγάλη μεταπολεμική τοιχογραφία, όπου αναπαριστά ένα πλέγμα εξουσιαστικό και διαπλεκόμενο, που διαφθείρει κυτταρικά τους ήρωες (Βενετία Αποστολίδου, Ο πολιτικός Αλέξανδρος Κοτζιάς: Η μεταπολεμική κοινωνία ως σύστημα στον *Γενναίο Τηλέμαχο*, *Νέα Εστία*, τχ. 1859 (σ. 332-349), 2013, σ. 347-348).

⁴⁸⁵ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Τα Παιδιά του Κρόνου*, Αθήνα, Πατάκης, 2018, σ. 12 (Ο *Ιαγουάρος*, μαζί μαζί με τη *Μηχανή*, τον *Πυγμάχο* και το *σοκάκι* αποτελούν τις νουβέλες της ενότητας *Παιδιά του Κρόνου*).

συγκροτείται το πραγματικό πεδίο της σύγκρουσης. Η αναμέτρηση πρέπει να αναδειξεί τελικό νικητή.⁴⁸⁶

Η μυθιστορηματική πλοκή διαρκεί περίπου δώδεκα ώρες. Από το απόγευμα της 20^{ης} Μαΐου έως το ξημέρωμα της 21^{ης} του 1958, λίγες ημέρες έπειτα από τις βουλευτικές εκλογές που ναι μεν ανέδειξαν την ΕΡΕ πρώτο κόμμα, όμως η ΕΔΑ αναδείχθηκε αξιωματική αντιπολίτευση υποσκελίζοντας το Κόμμα των Φιλελευθέρων, προκαλώντας ανησυχία στο αστικό κατεστημένο, το οποίο εξαπέλυσε μία από τις αγριότερες επιθέσεις του προετοιμάζοντας τις μετέπειτα πολιτειακές στρεβλώσεις με αποκορύφωμα το πραξικόπημα.⁴⁸⁷ Η ανάδυση της επίσημης Αριστεράς ήταν δηλωτική της δυναμικής της στο δημόσιο πεδίο. Ύστερα από τις απηνείς διώξεις είχε ορθώσει ανάστημα ξανά. Το 1958 αποτελεί έτος τομή. Συναρθρώνει δύο κρίσιμες περιόδους του Μεταπολέμου. Την πρώιμη μετεμφυλιακή περίοδο που σημαδεύτηκε από την κυριαρχία της Δεξιάς και τη δεύτερη περίοδο, έντονη και αυτή, που κατέληξε στο πραξικόπημα, μα που ενδιάμεσα έλαβαν χώρα οι εκλογές του '61, αυτές της βίας και της νοθείας, η άνοδος της Ενώσεως Κέντρου στην εξουσία, τα Ιουλιανά και η Αποστασία. Το 1958 κλονίστηκε η αστική βεβαιότητα και επακολούθησε ενδοαστική ρήξη. Μοιραία, το συμπαγές μετεμφυλιακό αφήγημα της Δεξιάς διερρήχθη. Μια άλλη φωνή, πλέον, αρθρωνόταν καθαρά. Η «ενδοχώρα» ετοιμάστηκε να βγει στο ξέφωτο, μα το πραξικόπημα της ανέκοψε την πορεία.

Η δεκαετία του '80, ο χρόνος γραφής της νουβέλας, χαρακτηρίζεται από την ηγεμονία του αριστερού λόγου και την επικράτησή του αφηγήματός του για τη δεκαετία του '40. Ένα από τα κυριότερα εργαλεία προώθησης της νέας ηγεμονεύουσας θέσης ήταν οι μαρτυρίες, οι οποίες είχαν αρχίσει να δημοσιεύονται από τα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας, πολλαπλασιάστηκαν όμως, με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.⁴⁸⁸ Μια ιδιότυπη μαρτυρία αποτελεί και ο *Ιαγούάρος*.

Οι βασικοί ήρωες είναι τρεις· η Δήμητρα, ενταγμένη στο ΚΚΕ, η Φιλιώ, η νύφη της, όπου στον Εμφύλιο βρισκόταν στις τάξεις των κομμουνιστών, ο Ηλίας, παλιός

⁴⁸⁶ Οι νουβέλες που εντάσσονται στα *Παιδιά του Κρόνου* διαδραματίζονται της 21^{ης} Μαΐου 1958, των ισαποστόλων Κωνσταντίνου (Έν τούτω νικά) και Ελένης, όπως εύστοχα υπογραμμίζει ο Ραυτόπουλος (βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, Η νέκυια και η ύβρις, *Τα Νέα*, 20.10.2018).

⁴⁸⁷ Μαρία Ρώτα, Επίμετρο (σ. 441-498) στο Αλέξανδρος Κοτζιάς *Τα παιδιά του Κρόνου*, Αθήνα, Πατάκης, 2018, σ. 443 · Η αναφορά στη γιορτή του πρίγκιπα Κωνσταντίνου, διόλου τυχαία: «αύριο γιορτάζει το καλόπαιδο» (βλ. Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Τα Παιδιά του Κρόνου...*, ο.π. σ.25).

⁴⁸⁸ Μαρία Νικολοπούλου, *Ιαγούάρος του Αλέξανδρου Κοτζιά: ένα σχόλιο για τη λειτουργία της μνήμης του εμφύλιου στη δεκαετία του 1980*, στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.) *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφύλιου Πολέμου* (σ. 373-385), Αθήνα, Επίκεντρο, 2008, σ. 373-374.

αγωνιστής και αυτός και σύζυγος της Δήμητρας. Τέλος, σημαντικό ρόλο παίζει ένας νεκρός, ο Φάνης, αδερφός της Δήμητρας και άντρας της Φιλιώ. Τα πρόσωπα σκοπίμως παραμορφωμένα, δοσμένα εξπρεσιονιστικά δε συνιστούν απεικονίσεις ιδεολογιών, μα θραύσματα της μεταπολεμικής Ελλάδας.⁴⁸⁹ Με αφορμή μια εκτέλεση ενός γερμανοτσολιά, του Σαράντη της *Πολιορκίας*, από τον Φάνη, συγκρούονται η Δήμητρα και η Φιλιώ, καθεμιά έχοντας μεταβολίσει με διαφορετικό τρόπο τη συμμετοχή τους στις εμφύλιες συγκρούσεις. Η μία τον ανακηρύσσει ήρωα, η άλλη φονιά. Η κληρονομιά αποτελεί το παροντικό διακύβευμα, ενώ το συμβολικό προκύπτει από την ερμηνεία των γεγονότων, διαφορετική σε κάθε περίπτωση. Ακρογωνιαίος λίθος της σύλληψής του έργου, η ρευστή περιοχή της μνήμης. Οι ατομικές μνημονικές διαδρομές διαμορφώνονται από προσδοκώμενα οφέλη, πάθη και την κοινωνική χρήση της συλλογικής μνήμης.⁴⁹⁰

Το έργο θα μπορούσε να διακριθεί σε τέσσερα μέρη, ανάλογα με την κλιμάκωση της έντασης μεταξύ των ηρώων. Το πρώτο μέρος αυτό που υποδέχεται η Δήμητρα τη Φιλιώ στο αεροδρόμιο και τη συνοδεύει στο σπίτι, το οποίο αποτελεί τον λόγο της αντιδικίας για τα κληρονομικά. Το δεύτερο μέρος λαμβάνει χώρα στο σπίτι, το τρίτο αποτελείται από μια νυχτερινή περιπλάνηση στους δρόμους και το τέταρτο βρίσκει τους ήρωες ξανά στο σπίτι. Η αφήγηση είναι δομημένη στον μονόλογο, κατά βάση εσωτερικό και ενίοτε παραληρηματικό, της Δήμητρας. Μάλιστα, ο λόγος των υπολοίπων ηρώων εγκιβωτίζεται στον δικό της λόγο, έναν διεσταλμένο λόγο-πλαίσιο⁴⁹¹ ενδείκτη της κυριαρχικής της στάσης έναντι των υπολοίπων και της επικράτησης του αφηγήματός της, καίριο υπαινιγμό-τεχνική του Κοτζιά. Η επιλογή του σπιτιού ως χώρου δράσης των ηρώων υποδηλώνει τον πόλεμο που συντελέστηκε «μέσα στα σπίτια μας», τον Εμφύλιο.⁴⁹² Ο χώρος στα έργα του Κοτζιά δε συνιστά διακοσμητικό σκηνικό, αλλά έναν τόπο με έντονο προσωπικό και ιστορικό φορτίο.⁴⁹³

Στο πρώτο μέρος η ορκισμένη κομμουνίστρια Δήμητρα υποδέχεται από την κατεξοχήν καπιταλιστική χώρα και αντίπαλο δέος της ΕΣΣΔ, τις ΗΠΑ, τη νύφη της Φιλιώ, που μεταξύ τους εκκρεμούν κληρονομικές υποθέσεις. Ευθύς αμέσως ο Κοτζιάς

⁴⁸⁹ Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, 21 Μαΐου 1958, στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά* (σ. 233-248), Αθήνα, Κέδρος, 1994, σ. 241.

⁴⁹⁰ Βενετία Αποστολίδου, Η μνήμη ως διακύβευμα στον Ιαγουάρο, *Νέα Εστία*, τχ. 1751 (σ. 822-832), 2002, σ. 823.

⁴⁹¹ Μαρία Κακαβούλια, Πέρα από τον εσωτερικό μονόλογο: η πολιτική της γλώσσας στο μυθιστόρημα του Αλέξανδρου Κοτζιά. Η περίπτωση του *Ιαγουάρου*, *Νέα Εστία*, τχ. 1751 (σ. 833-859), 2002, σ. 823.

⁴⁹² Μαρία Ρώτα, *Επίμετρο ...*, ο.π. σ. 458.

⁴⁹³ Μαρία Κακαβούλια, Πέρα από τον εσωτερικό μονόλογο..., ο.π. σ. 844.

μας εισάγει, πλαγίως μεν, εμφατικά δε, στη δεκαετία του '40. Η Δήμητρα αναρωτιέται, γιατί δεν την αναγνώρισε η Φιλιώ αμέσως και σκέφτεται μήπως τα βασανιστήρια που υπέστη κατά τη φυλάκισή της της άλλαξαν την όψη. Μάλιστα, η Δήμητρα δεν κατορθώνει να ολοκληρώσει τη φράση. Οι λέξεις που παραπέμπουν στους βασανιστές και τα βασανιστήρια παραμένουν «ανοιχτές» όπως και το τραύμα της, γεγονός που επαναλαμβάνεται κάθε φορά που θα ανακαλεί τις επίπονες αυτές μνήμες. Ο Κοτζιάς δεν εξωραΐζει τη μνήμη. Με το σχόλιο της Δήμητρας, εκκινεί από μια θέση δικαίωσής της για αυτή. Ο πόνος υφίσταται, όπως δυστυχώς και τα βασανιστήρια που υπέστη από τα εκτελεστικά όργανα του μετεμφυλιακού κράτους. Επομένως, η πληγή παραμένει ανοιχτή. Παράλληλα, υποβόσκει η σύγκρουση. Η Δήμητρα αναλογίζεται ότι την ενοχλεί η παρουσία της Φιλιώς και αναφέρεται στην ξενική προφορά που έχει αποκτήσει η δεύτερη, υπαινιγμός του συγγραφέα ότι η συνεννόηση είναι δυσχερής, ενώ οι διαφορές φαίνεται να μην περιορίζονται στο κληρονομικό ζήτημα.

(...) λες και την άγγιξε βρυκόλακας (...) Τόσο με στραπατσάρανε οι..
Μ' ενοχλεί (...) ως και τη γλώσσα μας λησμόνησε μέσα σε δέκα χρόνια!
Σάμπως πάτησε στο στρατοδικείο όταν με δικάσανε οι μοναρχοφασίστες (...)⁴⁹⁴

Η διαφορετική ερμηνεία που θα δοθεί στο παρελθόν προοικονομείται στο όνομα του παιδιού τη Φιλιώ. Η θεία τον αποκαλεί Λαοκράτη, ενώ η μητέρα του Λη Μάνο.

Ο Λαοκράτης; θα 'ναι κοτζάμου άντρας, το χρυσό μου. Αμερικανάκι.
Με τις γαλιφιές δε θα με ρίξεις. ο Λη Μάνος έχει δικαιώματα.
(...) ως και το όνομα του Λαοκράτη παραποίησε, ο γιος ενός ήρωα με
μασκαρεμένο ονοματεπώνυμο, ούτε γκάγκστερ!⁴⁹⁵

Ο παραληρηματικός λόγος της Δήμητρας παλινδρομεί από το ηρωικό παρελθόν στο παρόν και στην αποστροφή της για τη Φιλιώ. Η προσέγγισή της παρελκυστική. Ακολουθεί μια τακτική χειραγώγησης προς τη Φιλιώ. Επιπλέον, οι σκέψεις της, που δεν εξωτερικεύονται, μόνο κολακευτικές δεν είναι. Καταφεύγοντας σε μια ανύπαρκτη επιχειρηματολογία, προσπαθεί να απομειώσει το κύρος της αντίδικής της, διατηρώντας για την ίδια το ηθικό πλεονέκτημα. Η εναλλαγή ηρωικού παρελθόντος, που ενισχύει το κύρος της, και η αρπακτική της διάθεση είναι διαρκής. Είναι σαν να συνδιαλέγονται και να αυτοακυρώνονται, παρόλο που η ίδια καταφεύγει σε αυτά εναλλάξ, ανάλογα με

⁴⁹⁴ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Τα Παιδιά του Κρόνου...*, ο.π., σ. 12-13.

⁴⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 12-14.

τι εξυπηρετεί καλύτερα το συμφέρον της. Από τα παράσημα της ηρωικής στάσης, ενεργοποιεί τα μικροαστικά της αντανakλαστικά, γεγονός αντιφατικό.

Στο ξενοδοχείο ασυνόδευτη σαν καμιά παστρικά; (...) Είχε τραυματιστεί στου Μακρυγιάννη.⁴⁹⁶

Από το πρώτο ήδη μέρος, ο Κοτζιάς, υπονομεύει την αξιοπιστία της Δήμητρας, με αφορμή ένα αστείο περιστατικό με έναν οδηγό ταξί. Αρχικά η Δήμητρα καχύποπτη απέναντί του, βλέπει παντού πιθανούς εχθρούς, χαρακτηριστικό του πολιτικού χώρου που υπάγεται, όπου λόγω των μακροχρόνιων διώξεων είχαν αναπτυχθεί αντίστοιχα αντανakλαστικά. Προϊούσης της συνομιλίας μαζί του και ελέω πνευματικών αγκυλώσεων που προκαλεί η τυφλή κομματική στράτευση, εκλαμβάνει τον οδηγό ως άνθρωπο της αστυνομίας. Συγχρόνως, προκύπτουν κοινότοπες συνεπαγωγές αναφορικά με την τύχη του Κόμματος, και πώς αυτό ηττήθηκε, με δόλο. Την ίδια ώρα, η Φιλιώ, που είναι αντίδικη της Δήμητρας, χαρακτηρίζεται ως *προδοτίσσα* και *Αμερικάνα*, δηλωτικό της αμετάκλητης ρήξης τους και της ατροφικής δεκτικότητας της Δήμητρας στην άλλη άποψη. Άλλωστε, το ΚΚΕ χαρακτηριζόταν ιστορικά από δυσανεξία στην πολυγνωμία. Ύστερα από λίγο όμως, η άποψή της μεταβάλλεται, όταν ο ταξιτζής επαυξάνει σε ένα σχόλιό της για το δράμα του λαού. Εν τέλει, στο τέλος της διαδρομής της δίνει ένα φυλλάδιο, της αίρεσης των μαρτύρων του Ιεχωβά. Με αυτό τον κωμικό τρόπο ο Κοτζιάς σατιρίζει την τυφλή υπακοή που απαιτούσε το Κόμμα, ταυτίζοντάς τη με αυτή που επιδεικνύουν φανατικοί αιρετικοί.

(...) να μην ήταν τότε ο σεχταρισμός του Ζαχαριάδη και της κλίκας του, θα σου 'λεγα (...) Δικός μας δεν είναι ο ουρακοτάγκος (...) χορηγούν άδειες για ταξί σε λογιά λογιά καθάρματα χαφιέδες (...) μελετημένος φαίνεται αν και παιδί του Λαού (...) «Μάρτυρας του Ιεχωβά. Δεν άκουγες; μας αλάλιασε στο κήρυγμα».⁴⁹⁷

Συγχρόνως, ο λόγος της Δήμητρας αναδύει και στοιχεία επικαιρικά, όπως την αναφορά στις εκλογές. Δεν μπορεί να αγνοηθεί η αναφορά στην ξενοκρατία που αναφέρεται στα Δεκεμβριανά, όπως και στο γεγονός ότι η λευτεριά κοντοζυγώνει. Το εκνέφωμα της σκέψης της διασπείρεται χρονικά και αποτυπώνει την πάγια θέση της Αριστεράς για το κράτος της διαρκούς επιστράτευσης. Ένα κράτος προτεκτοράτο. Επιπλέον, οι έγκυρες ιστορικές της αναφορές, όπως για τις φυλακές Χατζηκώστα, θεμελιώνουν τη στάση της στο αφηγηματικό παρόν. Ο λόγος της συγκροτείται με βάση

⁴⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 15-17.

⁴⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 19-22, 26

τις αναφορές στο παρελθόν που λειτουργούν δικαιοδικά για το παροντικό της αφήγησης.

(...) ο Καραμανλής (...) Ξαναδιορίστηκε προχτές πρωθυπουργός ο πουλημένος (...) δεξ τι βγάλανε οι κάλπες την περασμένη Κυριακή (...) ας οργιάσει η προεκλογική τρομοκρατία (...) χεροπόδαρα δεμένους στην ξενοκρατία μάς παρέδωσε ο ραγιαδισμός του Παπανδρέου, όμως, να! το Κόμμα αναδείχτηκε δεύτερο στις κάλπες (...) η Λευτεριά κοντοζυγώνει (...)⁴⁹⁸

Την ίδια ώρα αποτυπώνει το γκρίζο τοπίο του ελληνικού Μεταπολέμου με τη μετανάστευση που ακμάζει και τη γενικευμένη οικονομική δυσπραγία. Ενώ ο συγγραφέας δε διστάζει να αναφερθεί στην οικοδόμηση της Αθήνας που συνέβη την εποχή εκείνη. Είναι η εποχή των εργολάβων και της αντιπαροχής, μια εποχή οξυμένων ανισοτήτων. Ωστόσο, αποτελεί κοινή παραδοχή ότι στη μετεμφυλιακή περίοδο, ιδιαίτερα στην οκταετία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, η ελληνική οικονομία επέδειξε την πιο δυναμική της περίοδο, η οποία οφειλόταν κατά κύριο λόγο στις υποδομές μέσω δημοσίων επενδύσεων σε έργα και βιομηχανία, είτε στις ιδιωτικές επενδύσεις στη βιομηχανία, τις προερχόμενες από το μεγάλο εγχώριο και ξένο κεφάλαιο, είτε, τέλος, στη μεγάλης κλίμακας ανοικοδόμηση πολυκατοικιών στην Αθήνα κυρίως της εποχής.⁴⁹⁹ Το μεταπολεμικό κράτος διέκρινε τους πολίτες σε ημέτερους και μη. Η Δήμητρα, όπως και κάθε φακελωμένος Αριστερός, θεωρούνταν πολίτης δεύτερης κατηγορίας. Ο Κοτζιάς φαίνεται να δείχνει κατανόηση, εν μέρει, για τη στάση της Δήμητρας, ως θύμα και αυτή του μετεμφυλιακού ζόφου. Η ειρωνεία όμως υποβόσκει, καθώς η Δήμητρα αναδεικνύεται ανακόλουθη. Η αντιδικία για την κληρονομιά αφορά το πατρικό της σπίτι, που θέλει να δώσει αντιπαροχή και να καρπωθεί όλο το ποσό αυτή.

(...) και ο κοσμάκης πεινάει, μεταναστεύει (...) Χτίζουνε, χτίζουνε... πολυκατοικίες (...) Εγώ είμαι μαθηματικός καθηγήτρια (...) Αδιόριστη, δεκάξι χρόνια... για ευνόητους λόγους. Δεν παρατάς του ψυχικούς δεσμούς, ρε Δήμητρα! Το παζαρεύεις αντιπαροχή για πολυκατοικία (...)⁵⁰⁰

Το δεύτερο μέρος εκτυλίσσεται στο σπίτι της οικογένειας, το οποίο αποτελεί το φαινομενικά επίδικο. Η Φιλώ μετά από δέκα χρόνια επιστρέφει στον τόπο της. Εκεί οι

⁴⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 19-20.

⁴⁹⁹ Βασίλης Α. Μπογιατζής, Αναζητώντας ρόλο για τον μεταπολεμικό διανοούμενο: σχέδιασμα για μια ιστορική κοινωνιολογία της μεταπολεμικής ελληνικής διανόησης (1950-1967), *Φρέαρ*, τχ. 13, Οκτώβριος 2024, ανάκτηση από: [Βασίλης Α. Μπογιατζής – Αναζητώντας ρόλο για τον μεταπολεμικό διανοούμενο: σχέδιασμα για μια ιστορική κοινωνιολογία της μεταπολεμικής ελληνικής διανόησης \(1950-1967\) | Φρέαρ](#)

⁵⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 19, 21, 74.

μνήμες ζωντανεύουν. Όμως, αδυνατεί να εκφράσει τον λόγο της αυτόνομα, εφόσον είναι υποταγμένη στην οπτική της Δήμητρας.⁵⁰¹ Εκεί κοντά μπορεί να διακρίνει το σπίτι και το μαγαζί του πατέρα της. Είναι φορτισμένο με το επίπονο παρελθόν της Φιλιάς. Στο σπίτι βρίσκονται οι δυο κόρες της Δήμητρας, καθώς και ο άντρας της, ο Ηλίας, του οποίου αμφισβητεί την στοίχισή του με την άποψη-γραμμή της. Ο συγγραφέας συγκεράζει στοιχεία μυθοπλαστικά με αυτοβιογραφικά του. Κατά τη διάρκεια της συνομιλίας μεταξύ των τριών ηρώων γίνεται αναφορά στον τραυματισμό του Ηλία στα Δεκεμβριανά, όταν το μόνο που μπορούσε να λάβει ήταν γάλα και καρότα. Εδώ ο συγγραφέας, καθόλου τυχαία, υπενθυμίζει τη δική του στράτευση στην Αριστερά, μέλος της ΕΠΟΝ από τα μαθητικά του χρόνια. Στα Δεκεμβριανά, σε πρώτο στάδιο φυματίωσης και εξαντλημένος από την πείνα, απείχε από τις συγκρούσεις.⁵⁰² Μάλιστα, όπως έχει προαναφερθεί το πατρικό του καταστράφηκε, ενώ ο ίδιος άρχισε να στέκεται κριτικά έναντι του χώρου που ήταν στρατευμένος μέχρι πρότινος. Με έμμεσο τρόπο ο συγγραφέας μας προετοιμάζει για την αποκαθήλωση που επέρχεται.

Σε θυμάμαι που τραυματίστηκες (...) η Δήμητρα (...) έτρεχε στα περιβόλια (...) για να σου φέρει γάλα (...) και καρότα (...)⁵⁰³

Παράλληλα, η Δήμητρα δείχνει να δυσφορεί με τις μικροαστικές αντιλήψεις όπως αναφέρει η ίδια, τη στιγμή που ο βίος της είναι βουτηγμένος στις μικροαστικές συμβάσεις, ενώ χαρακτηριστικός των προθέσεών της, ο χειρισμός των υποθέσεων με θλιβερές πρακτικές, όπως η *καπατσοσύνη*,⁵⁰⁴ που από μόνη της τονίζει. Η τυπική ατμόσφαιρα μικροαστικής οικογένειας, με τις γκρίνιες, τις εντάσεις και τις φιλοδοξίες για μια καλύτερη ζωή, έστω και μέσω αντιπαροχής.⁵⁰⁵ Η Δήμητρα αναπαράγει έναν κοινό ανθρωπότυπο, αυτόν της μητέρας και νοικοκυράς, η μικροαστική σύμβαση εμφανής σε αντίκρουση με τη διάθεσή που εκρέει η στάση της με το όπλο παρά πόδα. Ο κομπορμιτισμός έχει εμφιλοχωρήσει στην καθημερινότητά της. Ως κοινή μικροαστή, εκεί και η θλιβερή διαπίστωση του Κοτζιά, μεταμορφώνεται σε αρπακτικό, για να αποσπάσει την κληρονομιά για λογαριασμό της με κάθε μέσο.⁵⁰⁶

⁵⁰¹ Μαρία Ρώτα, *Επίμετρο ...*, ο.π. σ. 456.

⁵⁰² Όπως αφηγείται και ο ίδιος ήταν βαριά άρρωστος και εξαντλημένος. Σώθηκε χάρη στην αυτοθυσία ενός θείου του που του έφερνε καθημερινά λίγο γάλα και κάποια καρότα (βλ. Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς αφηγείται: «Τι μυστηριώδες κουβάρι ο άνθρωπος!», *Αντί*, τχ. 504 (σ. 44-45), 1992, σ. 44.

⁵⁰³ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Τα Παιδιά του Κρόνου*, ο.π., σ. 27, 30.

⁵⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 42.

⁵⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 32.

⁵⁰⁶ Βασίλης Ν. Κουνέλης, *Ιαγουάρος, Νέα Εστία*, τχ. 1859 (σ. 358-364), 2013, σ. 363.

Ισχυρός ο συμβολισμός του σκηνικού. Η Δήμητρα κομπάζει για το οικογενειακό της παρελθόν. Ένα ετοιμόρροπο σπίτι, που με στόμφο αναφέρεται στο *σπίτι του Καλλιμανόπουλου* ή στον μπουφέ του παππού από την Τεργέστη.⁵⁰⁷ Μια παραπομπή σε μεγαλεία, δηκτικός υπαινιγμός του συγγραφέα, όπου όπως το σπίτι δίδεται αντιπαροχή, έτσι και η ιδεολογία εξαργυρώνεται στον βωμό του προσωπικού οφέλους. Η αποδοκιμασία της Δήμητρας προς τον άντρα της, τον «ρεβιζιονιστή», συνεχής, καθώς τυγχάνει και αυτός να αναπτύσσει αστικές συνήθειες, *διανοουμενάκια* τον χαρακτηρίζει. Ένας λογιστής πλέον, δίχως τη νεανική επαναστατικότητα, ενσωματωμένος και αυτός στην παραγωγική διαδικασία και στριμωγμένος σε μια μικροαστική-ματαιωμένη ζωή, με γυναίκα που τον καταδυναστεύει. Από το πρότερο ηρωικό παρελθόν στη σχεδόν απόλυτη παράδοση στην καταπιεστική σύζυγο και τον συμβιβασμό με τη θλιβερή καθημερινότητα για τον επιούσιο.

(...) ο ανεκδιήγητος Ηλίας καλλιεργεί αηδιαστικές ευαισθησίες, διανοουμενάκιας! και σου λέει μετά επαναστάτης! (...) Δεν παίρνει κάβο ο βλάκας (...) Μ' ένα γνέψιμο τον πάγωσα (...)⁵⁰⁸

Οι συνεχείς παρελθοντικές παραπομπές στα αδιαμφισβήτητα βασανιστήρια που υπέστη, η κατάχρηση μιας παραφιλολογίας περί προδοσίας,⁵⁰⁹ όσο και αν συνθέτουν μια συμπαγή αφήγηση-στάση, αυτή αναιρείται από την αναξιοπιστία, εμφαιτική, της Δήμητρας. Με αφορμή ένα περιστατικό με μια χτένα, ο Κοτζιάς αμφισβητεί ευθέως την ταύτιση του αφηγήματος της Δήμητρας ως μόνο και αληθές. Απεναντίας. Η Φιλιώ βρίσκει μια χτένα και την παίρνει, ενώ η Δήμητρα αντιδράει, καθώς την εντάσσει στα *τίμια θυμητάρια* του αδερφού της, του Φάνη. Η Φιλιώ της υπενθυμίζει ότι ο αδερφός της ήταν καραφλός, ως εκ τούτου δεν είχε χτένα και πως η χτένα ανήκε στον δικό της αδερφό τον Θάνο. Η χειραγώγηση της μνήμης προς ίδιον όφελος αποτυπώνεται με τρόπο γκροτέσκο.

Πάτησα όμως πόδι γιατί αναίσχυντα έριξε στην τσάντα και του Φάνη την τσατσάρα: «Ε, για βάστα, κυρά μου!» (...) Τιμημένο ενθύμιο ενός ήρωα νεκρού (...) Με ειρωνεύεται (...) Ξέχασες, Δήμητρα, πως ο αδερφός σου ήταν φαλακρός (...) Του δικού μου αδερφού ήταν η τσατσάρα (...) θυμάσαι ό,τι και όπως σε βολεύει.⁵¹⁰

⁵⁰⁷ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Τα Παιδιά του Κρόνου*, ο.π., σ. 22, 30, 33, 42, 44.

⁵⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 30-31.

⁵⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 33-34.

⁵¹⁰ Στο ίδιο, σ. 39-41.

Το τρίτο μέρος αποτελεί μια εις Άδου Κάθοδο, μια αναψηλάφηση του τραύματος.⁵¹¹ Η Φιλιώ βγαίνει στον κήπο αναζητώντας την αλήθεια-εξιλέωση στο απόλυτο σκοτάδι. Την ακολουθεί η Δήμητρα κατά πόδας.⁵¹² Παροτρύνει τη Φιλιώ να εγκαταλείψει τη βόλτα της-καταβύθιση στη μνήμη, καθώς ματαιοπονεί, όπως όταν προσπαθεί να ανοίξει μια κλειδωμένη πόρτα και να εξέλθει από τον κήπο στον δρόμο.

Μην παιδεύεσαι, Φιλιώ, είναι κλειδωμένη... σκούριασε και ο σύρτης, σφήνωσε (...)⁵¹³

Οι αναδρομές στο ηρωικό παρελθόν συμφύρονται με την προσπάθεια επιβολής της ηθικής της, όπως θεωρεί, υπεροχής. Αυτή η υπεροχή, μια κατασκευή της Δήμητρας, ενισχύεται από ύβρεις που αναδύονται συνεχώς από τη σκέψη της, αλλά όχι από το στόμα της, κομμάτι ενός ανηλεούς μονολόγου.⁵¹⁴ Η περιπλάνηση της Φιλιώς στα σκοτεινά σοκάκια των Σεπολίων, συμβολικά παραπέμπουν στη συσκοτισμένη μνήμη και τις παρασιωπήσεις που υπέστη. Περιπλανώμενες αναδύονται σταδιακά οι μνήμες μιας επώδυνης περιόδου. Περνούν έξω από το πατρικό της Φιλιώς. Το τοπίο αλλαγμένο από τις πολυκατοικίες, ένεκα της αντιπαροχής. Παρόλα αυτά, οι μνήμες δεν παραμένουν χωμένες στα θεμέλια των νεών κατοικιών. Εκεί, στο απόλυτο σκοτάδι ξεκινάει σταδιακά η ρήξη, όχι για την κληρονομιά, αλλά για τη διαχείριση της μνήμης.

(...) κι άλλη πολυκατοικία επί αντιπαροχή στη συνοικία μας (...) Φιλιώ (...) Τέτοιο σταυραϊτό, λεβέντη έχασες, κορόνα και καμάρι στο Κίνημα (...) Πνιγήκαμε στο αίμα ως το λαιμό κι εσύ, Δήμητρα, χτενίζεσαι (...)⁵¹⁵

Προϊόντος του χρόνου η κατάσταση γίνεται πιο άβολη για τη Δήμητρα. Σκέφτεται να τα παρατήσει να βάλει μια *τρεχάλα*,⁵¹⁶ να ξεφύγει από αυτή την περιπλάνηση, που τη γεμίζει ανησυχία. Η μνήμη της εμφανίζεται παθητικά. Η ίδια δεν προσπαθεί να θυμηθεί, σε αντίθεση με την ενεργητική μνημονική αναζήτηση της Φιλιώς.⁵¹⁷ Πλέον, η Φιλιώ αρθρώνει λόγο. Εκφράζει με ένταση τα συναισθήματά της, αυτά που χρόνια τώρα δεν εξωτερίκευε. Οι παγιωμένοι ρόλοι διαταράσσονται. Η κυριαρχία της Δήμητρας αμφισβητείται. Το αφήγημά της καταρρέει σταδιακά.

⁵¹¹ Βενετία Αποστολίδου, *Η μνήμη ως διακύβευμα ...*, ο.π., σ. 826.

⁵¹² Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Τα Παιδιά του Χρόνου*, ο.π., σ. 48.

⁵¹³ *Στο ίδιο*, σ. 50.

⁵¹⁴ *Στο ίδιο*, σ. 51.

⁵¹⁵ *Στο ίδιο*, σ. 55-56.

⁵¹⁶ *Στο ίδιο*, σ. 57.

⁵¹⁷ Βενετία Αποστολίδου, *Η μνήμη ως διακύβευμα ...*, ο.π., σ. 825-826.

Σιχαμένη παλιόγρια... η μάνα σου η σκατόψυχη (...) Τριάμισι χρόνια μού κάνετε μαύρη τη ζωή (...)⁵¹⁸

Η ανησυχία της Δήμητρας ενισχύεται. Καθώς περιδιαβαίνουν τα σοκάκια της συνοικίας, αυτά τα οποία κατά την Κατοχή διάβαιναν, το ένστικτο αυτοσυντήρησης της Δήμητρας την αποτρέπει να ανασύρει επώδυνες μνήμες, όχι όμως αυτές που συνδέονται με το αγωνιστικό της παρελθόν. Η μνήμη της είναι επιλεκτική. Μάλιστα, δυσκολεύεται να θυμηθεί το όνομα του ταγματасφaλίτη Παπαθανάση, που τρομοκρατούσε την ευρύτερη περιοχή.

Μήτε στην Ασφάλεια κι ας με λιανίσανε (...) δε λύγισα, δεν έκλαψα (...) τούτα τα τρισάθλια σοκάκια, ουδέποτε στη ζωή μου τα 'χω ξαναδιαβεί (...) εκτός, μπορεί στην Κατοχή (...) τελευταία χρονιά της Κατοχής, οργίαζε ο φασίστας-τρομοκράτης, θηρίο της Αποκαλύψεως! (...) πώς τον λέγανε;⁵¹⁹

Καθώς κορυφώνεται η ένταση της αναζήτησης, η Δήμητρα σταδιακά αναμοχλεύει τη μνήμη της και ανασύρει καταστάσεις που προηγουμένως αρνιόταν. Από ήρωα που παρουσίαζε τον πατέρα της Φιλίως, αφήνει να εννοηθεί ότι αυτός κατέδωσε στους Γερμανούς τον Θάνο, τον αδερφό της Φιλίως και θετό του γιο. Παράλληλα, αρχίζει να θυμάται ότι εκεί κοντά ήταν το άντρο του Παπαθανάση. Την ίδια ώρα, ο συγγραφέας για άλλη μια φορά αναφέρεται στην ανεξέλεγκτη οικοδόμηση της Αθήνας, που διάβρωσε το τοπίο και τη μνήμη και αλλοίωσε κυτταρικά το κοινωνικό σώμα.⁵²⁰ Η Φιλιώ συνεχίζει με αμείωτη ένταση να αναζητεί-επιζητεί μέσα στη νύχτα λύτρωση. Η συνείδησή της φέρει ασήκωτο βάρος. Ζητάει συγχώρεση.

Εσύ 'σαι δασκάλα, Δήμητρα (...) Τι θα πει ιλάσθητι;⁵²¹

Βρισκόμαστε λίγο πριν την αποκάλυψη του γεγονότος που βασανίζει τη Φιλιώ και καταλήγουν σε ένα ερειπωμένο εργοστάσιο. Είναι ο τόπος που ο Σαράντης, από την *Πολιορκία*, εκτελέστηκε από τον Φάνη, αφού η Φιλιώ παρελκυστικά τον είχε παρασύρει σε αυτό το απόμερο μέρος.⁵²² Η Φιλιώ προσπαθεί να αποτινάξει το άγχος της. Σε μια έκρηξή της κατηγορεί τον Φάνη, τον άντρα της για αυτή την εκτέλεση που αυτή φέρει βάρος, ελεώ της συμμετοχής της που έγινε κατόπιν πίεσής του. Ξεκαθαρίζει οριστικά τη θέση της απέναντι στη μνήμη-ιστορία, αφού η αλήθεια που κομίζει έρχεται

⁵¹⁸ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Τα Παιδιά του Κρόνου*, ο.π., σ. 57.

⁵¹⁹ Στο ίδιο, σ. 58, 62.

⁵²⁰ Στο ίδιο, σ. 62-63, 65.

⁵²¹ Στο ίδιο, σ. 65.

⁵²² Στο ίδιο, σ. 67.

σε αντίθεση με αυτή που έχει επιβάλει η Δήμητρα. Παρόλα αυτά η Δήμητρα θεωρεί ότι όσα ειπώθηκαν αφορούν τον πατέρα της Φιλίως και όχι τον Φάνη. Ακόμα και την ύστατη στιγμή αρνείται να αντικρύσει την πραγματικότητα. Η αντιπαράθεση κλιμακώνεται και ο συγγραφέας υπογραμμίζει την, για άλλη μια φορά, επιλεκτική μνήμη της Δήμητρας και η Φιλιώ αντιπαραθέτει την άποψή της-κατάθεση για όσα συνέβησαν εκείνες τις μέρες. Χαρακτηρίζει φανατικό τον Φάνη.

Πανάθεμά σε, Δήμητρα! Ο φονιάς!... ο κερατάς!
(...) ό,τι δε με συμφέρει το ξεχνώ, μου λέει (...) η Φιλιώ το εννόησε, με τόσο φανατισμό και αγριάδα δεν έχει σωσμό ο αδερφός μου (...)⁵²³

Μόλις επιστρέφουν βρέχει καταρρακτωδώς, δημιουργώντας μια αίσθηση εγκλεισμού. Η Δήμητρα υποπίπτει στη μέγιστη ίσως αντίφασή της. Ευελπιστεί ότι λόγω των συνθηκών και της συστηματικής της επίθεσης-αρπακτικότητας θα καταφέρει να αποσπάσει την υπογραφή παραίτησης της Φιλίως από την κληρονομιά. Ο συμβολισμός ιδιαίτερα έντονος. Η Δήμητρα με το αγωνιστικό της παρελθόν προσπαθεί να αποσπάσει την υπογραφή—δήλωση μετάνοιας από τη Φιλιώ. Η Δήμητρα που καμάρωνε για τα κατορθώματά της, που δε λύγισε από τα βασανιστήρια, μετατρέπεται η ίδια σε «βασανιστή». Η δήλωση μετάνοιας για όλους τους αριστερούς φέρει ιδιαίτερο φορτίο. Έχει εγγραφεί στην ιστορική πορεία του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου. Φορτίο ηρωικό και τραγικό. Εδώ η Δήμητρα ταυτίζεται με τους διώκτες της. Ένα αιλουροειδές που ενεδρεύει για το θήραμά του, περιμένοντας την κατάλληλη στιγμή για την επίθεση. Τα νέα ήθη έχουν απονευρώσει τη συνείδησή της. Πλέον, τέτοιου είδους στρεβλώσεις δεν εκλαμβάνονται ως παρέκκλιση. Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα. Η ιδεολογία από ηθική στάση εκπίπτει σε μέσο, λειτουργώντας παραπλανητικά για τη βαθύρριξη και ανεπανόρθωτη μετάλλαξη.

Κρυφοχαμογελώ: με τη νεροποντή αδύνατον να φύγει – θα μου υπογράψει απόψε το χαρτί, που να πλαντάξει!⁵²⁴

Στο τέταρτο μέρος η δράση εκτυλίσσεται στο πατρικό της Δήμητρας, ένα μέρος του οποίου διεκδικείται από τη Φιλιώ για λογαριασμό του γιου της Λαοκράτη-Λη Μάνου. Η τύφλωση της Δήμητρας και η συνεπακόλουθη αντιφατική στάση της αποτυπώνεται σε μια ακόμα σκέψη της. Ο Κοτζιάς μέσα σε λίγες γραμμές συμπυκνώνει την ανακολουθία λόγων και πράξεων της, την αυθαίρετη αίσθηση ηθικής υπεροχής ως

⁵²³ Στο ίδιο, σ. 68-71.

⁵²⁴ Στο ίδιο, σ. 73.

επιχείρημα, καθώς και την επιβολή της με τρόπο καταπιεστικό. Χαρακτηριστική η επιτιμητική στάση της προς τον Ηλία για την αδράνειά του να δημοσιεύσει τα ποιήματά του στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, ενώ είχε την έγκριση του κριτικού του Κόμματος, του Αυγέρη. Σε αυτό το σημείο ο Κοτζιάς αποτυπώνει έμμεσα το περικλειστο σύμπαν της ελληνικής Αριστεράς, με τα δικά της περιοδικά και τους δικούς της κριτικούς που καθόριζαν-όριζαν συγκεκριμένες αισθητικές και στάσεις στον χώρο της τέχνης και επέβαλλαν ένα είδος λογοκρισίας. Ο ίδιος άλλωστε είχε βιώσει τη μεροληπτική ανάγνωση του έργου του και τον αφορισμό του από την αριστερή κριτική με την κατηγορία της μαύρης λογοτεχνίας στο εν λόγω περιοδικό για την *Πολιορκία*, επειδή δεν ακολούθησε τις αισθητικές νόρμες της επίσημης Αριστεράς.

(...) το νταραβέρι της αντιπαροχής το καθιέρωσε προσφάτως ο ελληνικός καπιταλισμός για να ληστέψει, πώς κατατοπίστηκε στη Βοστώνη η πρόστυχη; (...) Φυσομανάω πίσω από του Ηλία τους κακομοιριασμένους ώμους (...) Πολλά παλούκια έχει πηδήξει η λεγάμενη (...) ο διανοουμενάκις (...) Αμ, καλά το μυρίστηκα εγώ! Ποιήματα στο ανοιχτό βιβλίο εμπρός του! ο απερίγραπτος δείλιασε να δώσει στην *Επιθεώρηση Τέχνης* εκείνα τα έξοχα που έγραφε (...) Τον συνεχάρη ο ίδιος ο Μάρκος Αυγέρης που τα διάβασε – θ' αποκτούσε μια υπόσταση στο Κίνημα (...) Κακομοίρης λογιστάκος ήτανε (...) ⁵²⁵

Η Φιλιά προοδευτικά εξαντλείται από τη διαχείριση της τραυματικής της εμπειρίας. Ο Ηλίας ενσαρκώνει, όπως σε όλα τα έργα του Κοτζιά, την ελπίδα, αμυδρή μεν υπαρκτή δε. Αποτελεί έναν χαρακτήρα που λειτουργεί αντισταθμιστικά στην γενικευμένη παρακμή που περιγράφει ο συγγραφέας, αρθρώνει υπερασπιστικό λόγο υπέρ της Φιλιάς. Αποτελεί μια φωνή της αριστερής όχθης που δεν ταυτίζεται με την «ορθόδοξη» ερμηνεία και μετά τη διαρκή του καταπίεση αντιλαμβάνεται ότι οφείλει να μιλήσει και να υπερασπιστεί τον αδύναμο, τη Φιλιά, αυτό που επιτάσσουν τα ιδανικά του και για τα οποία αγωνίστηκε και κυνηγήθηκε στα νιάτα του. Αυτό δε γίνεται αποδεκτό από τη Δήμητρα, η οποία, στο πλαίσιο της «ιδεολογικής καθαρότητας» που επιβάλλει η αυστηρή στοίχιση με την άποψη-γραμμή της, παραμένει προσκολλημένη σε έναν διπολικό κόσμο που καταρρέει, καθώς έχει διαβρωθεί πολλαπλώς, χαρακτηριστικό παράδειγμα η ίδια. Η διαπόμευση, η ηθική διαβολή, το στίγμα του εξωνημένου περιμένουν τους αποστάτες της επανάστασης, εχθροί και αυτοί στην υπηρεσία του κεφαλαίου. Η επιλεκτική θέαση, μονά-ζυγά δικά της, δοσμένη κωμικοτραγικά στην εν λόγω περίπτωση, αναπότρεπτα απολήγει σε μια αδιάλλακτη στάση. Η συνύπαρξη παραμένει αδύνατη.

⁵²⁵ Στο ίδιο, σ. 75-76.

«Είναι άρρωστη, μην την πιέζεις!» όρθωσε το καχεκτικό κορμάκι του.. (...) η εσχάτη προδοσία! Ο ελεεινός ξεπούλησε τα παιδιά του (...) Για μια εξώλης και προώλης τρελοαμερικάννα (...) Όχι, δεν είναι επαναστάτης αυτός – είναι λαπάς, ένα μάτσο χάλια μικροαστικά (...) αναμιχθήκανε τα καπιταλιστικά δικαστήρια σε μια υπόθεση δικιά μου, προσωπική, της φαμελιάς μου (...)»⁵²⁶

Η στάση του Ηλία, με την έκρηξή του, αμυδρή ελπίδα στο γενικευμένο ζόφο. Η μονοφωνία γκρεμίζεται. Η Δήμητρα απαιτεί το μονοπώλιο στην κληρονομιά, το δικό της αφήγημα ζητάει να δικαιωθεί. Αυτή ήταν μάρτυρας. Οι αγώνες ανήκουν σε αυτήν. Σε αυτήν και το σπίτι-συλλογική μνήμη. Η μνήμη, τόπος αποκλειστικής ιδιοκτησίας της οικογένειάς της, κληρονομικά αποδίδεται από γενιά σε γενιά. Οι «καταπατητές» είναι ξένοι και ως εκ τούτου δε δικαιούνται μερίδιο. Η ελαστική συνείδηση της Δήμητρας της επιτρέπει να μεταβάλλει τη θεώρηση για τα πράγματα ανάλογα με τι προτάσσει το συμφέρον της, δίχως να λογοδοτεί. Χαρακτηριστική η μεταβολή της στάσης της για τον πατέρα της Φιλίως που αρχικά τον αποκαλεί ήρωα του Κόμματος και στη συνέχεια παραδέχεται πως κατέδωσε τον θετό του γιο και αδερφό της Φιλίως στην Γκεστάπο, για να μη διεκδικήσει μερίδιο από τη κληρονομιά της μάνας του. Υποδόρια προκύπτει η ταύτιση των πρακτικών του καταδότη Πετρίδη με αυτών που κατέρχεται η Δήμητρα. Το ηθικό πλεονέκτημα γκρεμίζεται. Απτόητη προσπαθεί να συντρίψει οποιοδήποτε επιχείρημα της άλλης πλευράς. Αμφισβητεί και την ύπαρξη του ανιψιού της και παιδιού της Φιλίως, λόγω του οποίου πρέπει να μοιραστεί η κληρονομιά. Η επικράτεια της μνήμης της ανήκει. Σαν κυρίαρχος θηρευτής δεν επιτρέπει σε κανέναν να παραβιάσει την περιοχή που εξουσιάζει.

Γκρεμίστηκα. Εγώ η ψυχωμένη (...) Ποια δικαιοσύνη το γράφει πως μια παστρικά τρελοαμερικάννα (...) ενσκήπτει στον τόπο σου κι έχει το δικαίωμα να αρπάξει εμένα το σπίτι που αγόρασε ο πατέρας μου; (...) η κόρη του φαφούτη (...) πατέρας και γιος στα μαχαίρια, αλληλοπροδοθήκανε στην Γκεστάπο (...) Ή τουλάχιστον, αν ζούσε ο Λαοκράτης (...) Μα πού είναι ο Λαοκράτης; ποιος τον είδε; Υπάρχει στ' αλήθεια Λαοκράτης για να διεκδικήσει; Εγώ αμφιβάλλω, το αμφισβητώ!⁵²⁷

Η «καταπάτηση» όμως έχει συντελεστεί. Δεν υπάρχει επιστροφή. Οφείλουν να λύσουν τις διαφορές τους. Η Φιλιώ χαρακτηρίζει *φονιά* τον Φάνη. Μιλάει για τη μάνα του Σαράντη που έκλαψε τον γιο της. Η Δήμητρα όμως, σθεναρά επιμένει στη διατήρηση του μονοπωλίου της. Η Φιλιώ υπογραμμίζει ότι όλοι ήταν θύματα της ιδεολογικής τύφλωσης. Ο Κοτζιάς δεν επιχειρεί να ισορροπήσει το ζύγι, να ισοφαρίσει

⁵²⁶ Στο ίδιο, σ. 78-81.

⁵²⁷ Στο ίδιο, σ. 81-83.

τον κατάλογο των θυμάτων. Δοκιμάζει να αναδείξει το αυτονόητο μιας εμφύλιας σύγκρουσης. Η αντιδιαστολή της λέξης *ήρωας* με τη λέξη *φονιάς* συμπυκνώνει τον σχιζοειδή χαρακτήρα της. Η απουσία πολιτικής συναίνεσης και η κατάληψη του χώρου του δημόσιου διαλόγου από μονοδιάστατες απόψεις, δημιουργεί παράλληλα σύμπαντα.

«Κι όταν το πλήρωσε ο φονιάς, στηθοκοπιότανε η μάνα σου... Μοναχογιό τον είχε και η πιασμένη» (...) «Ψεύτρα! Πουλημένη!» ουρλιάζω. «Σε ξέβρασε η κόλαση για να σπλώσεις τη μνήμη του!» ουρλιάζω. «Σε πλήρωσαν οι άτιμοι! Τη μνήμη ενός ήρωα!» ουρλιάζω (...) Ο δικός μου ο αδερφός δε δολοφόνησε, πολέμησε... (...) Όλοι είναι αθώοι (...) μουρμούρισε (...)⁵²⁸

Η επίκληση της Δήμητρας στη γέννηση του *Καινούργιου Ανθρώπου*, αποτελεί άλλη μια αντίφασή της. Η επικράτηση των ιδεολογικών, νεωτερικών νοητικών κατασκευών σε συνάρτηση με το προνεωτερικό πλαίσιο που εφαρμόστηκαν, όπου αρχαϊκές νοοτροπίες επικρατούσαν, όπως η συνεχής επίκληση της Δήμητρας στον δεσμό της συγγένειας σε συνδυασμό με μικροαστικά ενσφηνώματα, υπογραμμίζει το άτοπο της εφαρμογής και πιστής σε αυτές. Η θεωρητική της σκευή ένας σωρός ιδεολογικών συμπιλημάτων και παραδοσιακών αναφορών. Η ειρωνεία εμφανής. Κι όμως, στο όνομα τους πραγματοποιήθηκε το εμφύλιο αιματοκύλισμα.

Ο άντρας σου, Φιλώ, πέθανε σαν ήρωας για να γεννηθεί ο Καινούργιος Άνθρωπος! (...) εμείς οι Μοραΐτες στα ζητήματα ηθικής είμεθα άτεγκτοι (...)⁵²⁹

Ακόμα και όταν το περιθώριο ελιγμών στενεύει, η Δήμητρα δεν έχει κανέναν δισταγμό μπροστά στα νέα δεδομένα, να συνεχίσει να τηρεί την ανυποχώρητη στάση της. Το μάταιο της αδιαλλαξίας αποτυπώνεται, ως θλιβερή-ειρωνική διαπίστωση του συγγραφέα, σε μια αποκοπή του λόγου της Δήμητρας, η οποία στο παραλήρημά της, έχοντας εγκολπωθεί πλήρως τον ρόλο του ανακριτή-βασανιστή, έχοντας περάσει ανεπιστρεπτί στην απέναντι όχθη ηθικά και σε επίπεδο καθημερινής πρακτικής, παραδέχεται τη συντήρηση του κλίματος αντιδικίας-εμφυλιοπολεμικού επί σειρά ετών, δίχως η ίδια να δικαιωθεί εν τέλει μέσα στη γενικευμένη στρεψοδικία που γεννάει η σκέψη-στάση της. Το μόνο που της απομένει, ωστόσο, είναι να γραπωθεί πιο σφιχτά στο ιδεολόγημά της. Να διακηρύξει τη μοναδικότητα του αφηγήματός της, όπως οι οπαδοί των χιλιαστικών αιρέσεων. Κλεισμένη σε έναν θάλαμο αντήχησης επικαλείται το ηρωικό της παρελθόν που λειτουργεί καθαρκικά στη συνείδησή της και τη «δικαιώνει», απορρίπτοντας οποιαδήποτε απόκλιση.

⁵²⁸ Στο ίδιο, σ. 87-88.

⁵²⁹ Ο αναγνώστης άμεσα συνδέει τη ρητορική της Δήμητρας με αυτή του γιατρού Δερβένη στην *Πολιορκία* κατά τη συνομιλία του με τον Παπαθανάση (Στο ίδιο, σ. 89, 96).

(...) βρεθήκαμε στο σημείο ακριβώς που αρχινήσαμε προ αμνημονεύτων χρόνων, ας είναι τα επιχειρήματά μου αδιάσειστα, η παράφρων αν και κολλημένη στον τοίχο δεν ομολογεί, δεν το παραδέχεται πως ο Φάνης μας των αδυνάτων αδύνατον να σκότωσε στο σοκάκι το χαφιέ (...) Ετούτη εδώ η τοξικομανής πουλήθηκε στον ιμπεριαλισμό (..) ο άντρας μου αποκαλύφθηκε προδότης εσχάτης προδοσίας, τσακάλι του ρεβιζιονισμού (...) Μονάχα εγώ η δόλια έχω απομείνει αλύγιστο ατσάλι (...) Γιατί κοιμάται ο Λαός; Με πνίγει παντού η σαπίλα. Και το ψέμα (...) Μας έβαζε το καθήκον η οργάνωση να σκοτώσουμε στη γειτονιά μας ένα γερμανοτσολιά (...) Εγώ τέτοια γραμμή δεν τη θυμόμουν και να μη λέει παραμύθια βρόμικα (...) εμείς είχαμε πιστόλια και κανένα δε σκοτώσαμε! Γράφαμε συνθήματα.⁵³⁰

Ξανά ο Ηλίας, αναδεικνύει μια άλλη στάση, όχι μισαλλόδοξη μα μετριοπαθή και με συναινετική διάθεση. Συναίνεση, όμως, που δεν παράγεται από τη λήθη, αλλά από την αποδοχή της ιστορικής πραγματικότητας και ειλικρινούς διαχείρισης του τραύματος.

«Τρομερά! Έχουνε γίνει σ' αυτόν τον τόπο τρομερά. Και κανένας δε μετάνιωσε (...)»⁵³¹

Κλείνοντας, για άλλη μια φορά υπογραμμίζεται ο φανατισμένος χαρακτήρας της Δήμητρας, της οποίας η καθημερινή πρακτική έχει έρθει προ πολλού σε οριστική ρήξη με το αγωνιστικό της παρελθόν, δίχως η ίδια να το αποδέχεται. Μια κωμικοτραγική φιγούρα που γκρεμίζεται ο κόσμος-αφήγημά της και αδυνατεί να το διαχειριστεί. Παρόλο τη δεινή θέση που είχε περιέλθει, ακόμα και ο άντρας της αποστασιοποιείται, πολώνει τη στάση της. Δίχως ανάδειξη της μνήμης συναίνεση δε θα επέλθει. Η παραχάραξή της μοιραία δημιουργεί τετελεσμένα. Καθόλου τυχαία που η νουβέλα ολοκληρώνεται με το παραλήρημά της. Εν τέλει, η κάθαρση δε θα επέλθει.

(...) γιατί δεν παραιτείται η βρόμα;... δηλαδή, τι να κάνω εγώ; Να τη σκοτώσω;...⁵³²

Ο Κοτζιάς στον *Ιαγούαρο*, όπως και τις υπόλοιπες νουβέλες των *Παιδιών του Κρόνου*, επιλέγει να τις τοποθετήσει χρονικά στο κρίσιμο ιστορικά 1958. Μια εποχή όπου η Αριστερά ήταν καθηλωμένη λόγω των αποκλεισμών που της επέβαλλε το κράτος της μετεμφυλιακής Δεξιάς και ανέπτυσε αμυντικά αντανakλαστικά, όπως αντίστοιχα τα αστικά κόμματα της εποχής στα οποία επικράτησε η εθνικοφροσύνη και ο στείρος αντικομμουνισμός. Οι ήρωες του *Ιαγούαρου* σε αντίθεση με αυτούς της *Πολιορκίας* συμμετείχαν στον αγώνα ενάντια στους κατακτητές με ανιδιοτέλεια και η

⁵³⁰ Στο ίδιο, σ. 95-96, 102.

⁵³¹ Στο ίδιο, σ. 105.

⁵³² Στο ίδιο, σ. 105-107.

συμμετοχή τους στην Αντίσταση προσέδιδε στις πράξεις τους ένα ηθικό περιεχόμενο.⁵³³ Η Δήμητρα δεν αποτελεί αρνητικό ήρωα, όπως ο Παπαθανάσης στην *Πολιορκία*. Δε λειτουργεί ως αντίβαρο του ταγματасаφλίτη. Ευθύς εξ αρχής ο Κοτζιάς το ξεκαθαρίζει. Η Δήμητρα έχει υποφέρει. Τα τραύματά της αποτυπώνονται στο σώμα και στον λόγο. Η ίδια όμως, προσκολλημένη σε χρόνο παρελθόντα, αναπαράγει το αφήγημα του Κόμματος και τον ξύλινο λόγο του. Το μαρτυρολόγιο έχει καταστεί μετωνυμία της ορθόδοξης Αριστεράς. Η χαρακτηριστική φράση της Φιλιάς *όλοι είναι αθώοι*, δηλώνει την πλάνη του ιδεολογικού πολέμου και της βαθύτατης και πολύχρονης διαίρεσης του κοινωνικού σώματος. Η Δήμητρα αποτελεί έναν κοινό άνθρωπο, ένα κοινωνικό θραύσμα, σε μια εποχή βαθύτατης διάβρωσης και ηθικής παρακμής. Καθλωμένη σε ένα καθεστώς μικροαστικής ασφυξίας, το αγωνιστικό της παρελθόν αποτελεί μια θλιβερή υπενθύμιση στο αδηφάγο παρόν. Η αλλοτρίωσή της ολοκληρωτική, συμβολίζοντας το γενικότερο κλίμα συμβιβασμού του ατόμου της εποχής με τις συνθήκες που επιβλήθηκαν. Ο Κοτζιάς δεν απορρίπτει συλλήβδην την Αριστερά. Οι τρεις ήρωες αποτελούν εκφάνσεις της. Η κριτική συντελείται στους κόλπους της. Από τη Φιλιά και τον Ηλία που αποστασιοποιούνται από το «ορθόδοξο» δόγμα στο οποίο ομνύει η Δήμητρα.

Η Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία, για να θεμελιωθεί απαιτούσε ένα νέο εθνικό αφήγημα. Οι πολιτικές δυνάμεις ήταν πρόθυμες να συνδράμουν. Η επιστροφή Καραμανλή ως ενός είδους πατριάρχη, όχι μόνο της παράταξης, αλλά και του έθνους, λειτούργησε καθαρικά για το μετεμφυλιακό, επιβαρυνμένο, παρελθόν της Δεξιάς. Η διάδοχη «Αλλαγή» αποτέλεσε τη βαλβίδα αποσυμπίεσης των συσσωρευμένων ματαιώσεων ολόκληρων γενεών. Η πολιτική παροχών συνέβαλε στην ανάταση του ταλαιπωρημένου κοινωνικού σώματος. Η νομιμοποίηση του ΚΚΕ, και των δύο ΚΚ στην ουσία, η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, ο ηγεμονεύων αριστερός λόγος, συνέθεταν ένα μωσαϊκό συμβιβασμού, συνδιαλλαγής και «τακτοποίησης» του παρελθόντος. Ο νέος εθνικός ορίζοντας διαστάλθηκε για να συμπεριλάβει νικητές και ηττημένους, εξημερώνοντας τις ιδέες και προσαρμόζοντάς τις σε έναν νέο εθνικό μύθο. Η επικείμενη εθνική συμφιλίωση, μόνο τέτοια δεν ήταν, δεν αποτέλεσε παράγωγο μιας ειλικρινούς διερεύνησης του ζητήματος των εμφύλιων συγκρούσεων, οι συνέπειες των οποίων διχοτόμησαν την κοινωνία επί μακρόν. Το πέρασμα από το έθνος στον λαό εν

⁵³³ Αλέξανδρος Αργυρίου, Επεξηγηματικά σχόλια στον Ιαγουάρο για τον ξένο αναγνώστη, *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 64-65 (σ. 46-49), 1992, σ. 46.

τέλει υπονόμεισε το λαϊκό στοιχείο, ενώ ο ηγεμονεύοντας λαϊκισμός ενίσχυσε το κομφορμιστικό πνεύμα.⁵³⁴ Η μετάβαση σε μια νέα εποχή, όπου η γοητεία της κατανάλωσης, η ατομοκεντρική θεώρηση της ζωής απομάγευαν τις ιδεολογίες και την πολιτική στράτευση. Η τελευταία υποχώρησε μπροστά στην παραταξιακή-κομματική θέση και στον πολωτικό λόγο που παρήγε. Η ιδεολογική έκπτωση πρόδηλη. Ο ηθικός εκτραχηλισμός και η συνεπακόλουθη ατροφική συνείδηση που εξέκρινε ανέπτυσε εκθετικά το νέο εθνικό αφήγημα εις βάρος της ιστορικής μνήμης. Η αναβίωση των παθών του '40 σε μια εποχή λιπαρού καταναλωτισμού, πατριωτικής έξαρσης, εξεγερτικής εντροπίας με ένα κοινωνικό σώμα αγόμενο είτε από έναν *δασύτριχο*⁵³⁵ λαϊκισμό είτε από μια νεόκοπη, φαινομενικά μόνο, νοικοκυροσύνη με ευρωπαϊκό περιτύλιγμα, αποτελούσε μέγιστη αντίφαση.

Ο Κοτζιάς γράφει τον *Ιαγουάρο* τη δεκαετία του '80, σε μια εποχή όξυνσης των μνημονικών αναζητήσεων και αντιπαραθέσεων αναφορικά με τη διαχείριση της ιστορικής αλήθειας, ενώ μοιραία επικρατούσαν πρακτικές χειραγώγησης της κοινωνικής μνήμης. Σε μια εποχή βαθιά αντιπνευματική-αντιδιανοομενιστική, όπου εκλείπει η πολιτική συναίνεση, ο ίδιος επιλέγει για άλλη μια φορά, όπως και στην *Πολιορκία*, να αντιπολιτευτεί, όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί, στα πολιτικά πρέπει.⁵³⁶ Κυτταρικά «αντιεξουσιαστική» η στάση του, παρουσιάζει την ιδεολογία, *η δεύτερη στυγή Εξουσία*⁵³⁷ μετά την κρατική σύμφωνα με τον ίδιο, και τους άκαμπτους θιασώτες της, σε φάση αποδόμησης. Η θέληση για αποκατάσταση, το κυνήγι μιας καλύτερης ζωής, με παράλληλη διατήρηση του ιδεολογικού δογματισμού λειτουργούν διαβρωτικά για τους ίδιους. Έτσι, επιλέγει την ηθική στράτευση, επιτελώντας την ανάδυση μιας αντι-μνήμης που συνεπάγεται τη συνεχή ανάμνηση των σκοτεινών στιγμών της Ιστορίας. Ο συγγραφέας, όπως έχει υπογραμμίσει η κριτική, δεν παραμένει αμέτοχος, συμμετέχει ενεργά αναδύοντας το ηθικό μέσα από το ανήθικο.⁵³⁸ Τι και αν λοιπόν αναγνωρίστηκε η Εθνική Αντίσταση, με τη συνακόλουθη ηθική και υλική

⁵³⁴ Την κατήλευση του λαϊκού και τη μετάλλαξή του σε λαϊκίστικο στα '80ς πολύ εύστοχα καυτηρίασε, συν τοις άλλοις, ο Κοτζιάς στη *Φανταστική περιπέτεια* (1985).

⁵³⁵ *Λιπαρός καταναλωτισμός και δασύτριχος λαϊκισμός* εύστοχοι χαρακτηρισμοί του Λυκιαρδόπουλου (βλ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, *Της στιγμής, Κείμενα και μικροκείμενα (επιλογή, 1984-2020)*, Αθήνα, Πανοπτικόν, 2022, σ. 37, 116) · Μόνο τυχαία δεν είναι η επιλογή του Κοτζιά να γράφει τη λέξη λαός με κεφαλαία, *Λαός*.

⁵³⁶ Κατερίνα Ευαγγελάκου, Το καναρίνι των ανθρακωρύχων, *Νέα Εστία*, τχ. 87 (σ. 365-368), 2013.

⁵³⁷ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Εμείς και οι εξουσίες*, ..., ο.π., 1994

⁵³⁸ Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Αλέξανδρος Κοτζιάς..., ο.π. σ. 205-206.

αποκατάσταση, προς άγραν ψήφων, τι κι αν ακόμα πρώην «εαμίτες» υπουργοποιήθηκαν; Ο Εμφύλιος δεν τελείωσε ποτέ.⁵³⁹

3.3.2. Δακτύλιοι του Κρόνου⁵⁴⁰

Δύο μήνες μετά την επιστροφή Καραμανλή καταργήθηκε ο ΑΝ 509/1947 και η κομμουνιστική Αριστερά απέκτησε νόμιμη παρουσία. Ευθύς αμέσως όμως, ζήτησε και τη νομιμοποίησή της, σε συμβολικό επίπεδο, μέσω της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης. Η Δεξιά αποδεχόταν την αποκατάσταση της Αριστεράς θεσμικά, αλλά όχι συμβολικά με τη συνεπακόλουθη συμπερίληψή της στο εθνικό αφήγημα. Πρόκρινε μια τακτική μερικής λήθης, τόσο όσο δε διαταρασσόταν το ερμηνευτικό της πλαίσιο για τον Εμφύλιο.⁵⁴¹

Η διεκδίκηση αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης από την Κεντροαριστερά επέτρεψε την ώσμωση μεταξύ των διάφορων κομματικών σχηματισμών του χώρου σε αντιδεξιά βάση, η οποία ιστορικά εκτεινόταν έως της δεκαετία του '60. Ο χώρος φυσικά δεν ήταν αρραγής. Τα δύο ΚΚ διεκδικούσαν το μονοπώλιο της ιστορίας του Κόμματος πριν το 1968, ενώ το ΠΑΣΟΚ οικειοποιούταν την ιστορική κληρονομιά, αποσυνδέοντάς τη ταυτόχρονα από το ΚΚΕ. Παρόλες τις επιμέρους διαστάσεις, η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης ήταν κοινό αίτημα.⁵⁴²

Το 1981 το ΠΑΣΟΚ ως κυβέρνηση εξήγγειλε την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Η κομμουνιστική Αριστερά ήταν δυσαρεστημένη από την προσπάθεια υποβάθμισης της κομμουνιστικής συμβολής, ενώ στη Δεξιά ενεργοποιήθηκαν συντηρητικά αντανakλαστικά υπό την ηγεσία του Αβέρωφ. Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση κατάργησε το εμφυλιοπολεμικό εορτολόγιο με σαφή στόχευση τη λήθη και την εθνική συμφιλίωση. Ο νόμος 1285/1982 για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης συμπεριλάμβανε ολόκληρο το έθνος-λαό, δίχως εξαιρέσεις. Η Αντίσταση ήταν εθνική, πατριωτική, λαϊκή και καθολική σύμφωνα με το νέο εθνικό αφήγημα, μεταβάλλοντας

⁵³⁹ Από κείμενο του Λυκιαρδόπουλου με τίτλο *Σχόλιο για μια «γενιά» που δεν υπήρξε*, που το πρωτοδημοσιεύθηκε στις *Σημειώσεις* το 1984 (βλ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, *Της στιγμής...*, ο.π. σ. 26).

⁵⁴⁰ Όπου Κρόνος, ο προσωποποιημένος χρόνος, και τα παιδιά του κατασπαράζονται από αυτόν (βλ. Μαρία Ρώτα σ. 443).

⁵⁴¹ Παράλληλα, διατηρούσε τις εμφυλιοπολεμικές γιορτές (Μάγδα Φυτίλη, *Μεταπολίτευση: Θεσμική ενσωμάτωση και συμβολικός αποκλεισμός της κομμουνιστικής Αριστεράς*, στο Μάγδα Φυτίλη, Μάνος Αυγερίδης & Ελένη Κούκη *Η δεύτερη ζωή της Εθνικής Αντίστασης* (σ. 185-320), Αθήνα, Θεμέλιο, 2022, σ. 186, 188-190).

⁵⁴² Στο ίδιο, σ. 191-192, 195-196.

θεσμικά το μνημονικό παράδειγμα.⁵⁴³ Η αλλαγή του μνημονικού κανόνα από το '74 και έπειτα ήταν γεγονός. Έως τότε κυριαρχούσε το αφήγημα των νικητών. Βέβαια, αυτό δε σημαίνει ότι η εκδοχή των ηττημένων είχε φιμωθεί ολοκληρωτικά. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '50, και ιδιαίτερα την επόμενη δεκαετία, εμφανίστηκαν έργα που αναδείκνυαν τον ρόλο του ΕΑΜ. Η μνημονική παλινδρόμηση στο πολωτικό κλίμα της πρώιμης μετεμφυλιακής περιόδου, συντελέστηκε την περίοδο της δικτατορίας, όπου και ανεγέρθηκαν μεγάλα μνημεία που θεμελίωναν την αντικομμουνιστική μνήμη. Από το '81 όμως και έπειτα, κυριάρχησε το αφήγημα των ηττημένων, με αποτέλεσμα από εκεί που μετεμφυλιακά η Αριστερά παρουσιαζόταν ως εθνοπροδοτική μεταβλήθηκε σε πατριωτική. Αντίθετα, η Δεξιά ταυτίστηκε εν πολλοίς με τον δωσιλογισμό. Έτσι, τα απολίτικα πρότυπα αντίστασης της δεκαετίας του '50 και του '60, όπως ο Γιώργος Θαλάσσης αντικαταστάθηκαν από τη μορφή του Βελουχιώτη. Ενώ σε δεύτερη μοίρα περνούσαν οι μη εαμικές οργανώσεις, αλλά και το Ελ Αλαμείν και το Ρίμινι. Αναφορικά με τον Εμφύλιο, κυριάρχησε η αντίληψη ότι υποκινήθηκε από τους Αγγλοαμερικάνους. Παράλληλα, το ΠΑΣΟΚ, με το συμπεριληπτικό μα με αρκετές παρασιωπήσεις αφήγημά του, εκτόπιζε το αντίστοιχο της Δεξιάς ή της «ορθόδοξης» Αριστεράς. Αν και τη δεκαετία του '80 αναδύθηκε μνημονικά η δεκαετία του '40, αρκετά ζητήματα παραμερίστηκαν, όπως: η αριστερή βία, ο δωσιλογισμός, η βίαιη στρατολόγηση από τον Δημοκρατικό Στρατό.⁵⁴⁴

Στην πρώιμη μεταδικτατορική περίοδο παρουσιάστηκαν πολλές μαρτυρίες για τον Εμφύλιο, αγωνιστών της Αριστεράς, σηματοδοτώντας τη διεκδίκηση του μνημονικού πεδίου με τρόπο δυναμικό από τη μεριά των ηττημένων. Είναι γεγονός πως οι προσωπικές αυτές αφηγήσεις δεν περιορίζονταν στον άξονα εμείς/αυτοί, αλλά ανίχνευαν τα αίτια της ήττας, προσεγγίζοντας κριτικά και τα του οίκου τους.⁵⁴⁵ Εκδοτικά έως το 1978 η παραγωγή του πολιτικού βιβλίου φτάνει σε ιστορικά υψηλά

⁵⁴³ Αξίζει να υπογραμμιστεί πως κατά την ψήφιση του νομοσχεδίου αποχώρησαν οι βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας, εκτός του Κανελλόπουλου. Δηλωτικός του κλίματος, ο σχολιασμός Φλωράκη για την κίνηση αυτή, που υποστήριξε ότι η στάση είχε λογική και συνέπεια, καθώς η Δεξιά ήταν απύσχα από την Αντίσταση, ενώ σημαντικό μέρος της συνεργάστηκε με τον κατακτητή. Επίσης, σε μεταγενέστερη υπουργική απόφαση ξεκαθάρισε το ζήτημα των πολιτικών προσφύγων, με τον ελεύθερο επαναπατρισμό τους εκτός των Σλαβόφωνων. Η αποκατάσταση των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης ρυθμίστηκε με Προεδρικό Διάταγμα (379/1983), ενώ με το νόμο 1863/1989 της συγκυβέρνησης Συνασπισμού-Νέας Δημοκρατίας ψηφίστηκε η άρση των συνεπειών του Εμφυλίου. Τέλος, τον νόμο αυτόν τον συνόδευε και η καύση φακέλων πολιτικών φρονημάτων (βλ. Στο ίδιο, σ. 224-225, 230, 238, 240, 245, 249, 254, 270).

⁵⁴⁴ Στάθης Ν. Καλύβας & Νίκος Μαραντζίδης, *Εμφύλια πάθη*, ... ο.π., σ. 504-506, 509-513.

⁵⁴⁵ Πολυμέρης Βόγλης Η δεκαετία του '40 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα, *Τα Ιστορικά*, τχ. 47, 2007, σ. 437-456 · Ξεχωρίζουν οι μαρτυρίες του Γιάννη Μανούσακα (βλ. Αλέξανδρος Κοτζιάς, «Η φοβερή μαρτυρία του Γιάννη Μανούσακα», *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 66, Ιουλ.-Σεπτ. 1992, σ. 40-43.)

ποσοστά, δείγμα ότι υπήρχαν ευήκοα ώτα στο αναγνωστικό κοινό. Έπειτα, επήλθε κόπωση, γεγονός που συμβαδίζει με την πολιτική εθνικής συμπερίληψης που ακολούθηθηκε από τις κυβερνήσεις.⁵⁴⁶

Η μεταβολή του καθεστώτος ιστορικότητας, ανάπλασε και διαίρεσε τη δεξιά μνήμη. Η ακραία πτέρυγα της συντηρητικής παράταξης μετατόπισε το βλέμμα της από τους νικητές στα θύματα των κομμουνιστών.⁵⁴⁷ Συγχρόνως, η ζήτηση για Ιστορία παρουσιαζόταν εντονότερη στην Αριστερά, καθώς ήταν η παράταξη της οποίας η οπτική είχε λογοκριθεί. Η αναζήτηση δεν έγινε με όρους ετεροπροσδιορισμού νικητές/ηττημένοι, αλλά προχώρησε στην ίδια την ιστορία του κινήματος. Το περιοδικό *Αντί* ανακίνησε το ζήτημα της εκτέλεσης Πλουμπίδη, αφήνοντας να αναδυθούν διαφορετικές ιστορικές ερμηνείες εντός του κινήματος. Σημαντική και η παρέμβαση του Φίλιππου Ηλιού με τη δημοσίευση εγγράφων στην *Αυγή* (1979-80) για τον Εμφύλιο από το αρχείο του ΚΚΕ Εσωτερικού. Η ανάγκη για ανανέωση της ιστορικής οπτικής αποτυπώθηκε και από την εφημερίδα *Τα Νέα* με σχετική έρευνα το 1977, αναφορικά με την ανάγκη επανεξέτασης του ιστορικού παρελθόντος.⁵⁴⁸

Φυσικά, δεν είναι τυχαίο ότι η πρώτη απόπειρα προσέγγισης της δεκαετίας του '40 από τον επιστημονικό χώρο έλαβε χώρα στο εξωτερικό, καθώς αποτελούσε ζώνη υψηλού κινδύνου στον δημόσιο λόγο για δεκαετίες.⁵⁴⁹ Τα πρώτα συνέδρια πραγματοποιήθηκαν από φορείς του ελληνικού ακαδημαϊκού χώρου. Το πρώτο εξ αυτών έγινε στο Λονδίνο το 1978 και το δεύτερο, το ίδιο έτος, στην Ουάσιγκτον. Το έτος αυτό αποτελεί τομή στην ιστοριογραφία για τη δεκαετία του '40. Επακολούθησαν τα συνέδρια της Κοπεγχάγης και Αθήνας το 1984.⁵⁵⁰ Στο συνέδριο της Αθήνας

⁵⁴⁶ Λουκάς Αξελός, Προσεγγίσεις στην εκδοτική δραστηριότητα στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία, *Τετράδια πολιτικού διαλόγου έρευνας & κριτικής*, τχ. 6, 1982, σ. 24, 29.

⁵⁴⁷ Δέσποινα Παπαδημητρίου, Τα Δεκεμβριανά στη δεξιά μνήμη της δεκαετίας του 1980 και η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, στο Θανάσης Δ. Σφήκας, Λουκιανός Ι. Χασιώτης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944* (σ. 327-343), Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2016, σ. 332-333.

⁵⁴⁸ Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*, Αθήνα, Πόλις, 2003, σ. 248-250.

⁵⁴⁹ Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, Η Ελλάδα στη δεκαετία του '40, *Σύγχρονα θέματα: τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας*, τχ. 4, 1979, σ. 113-115 · Χρήζει αναφοράς η έκδοση του *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΟΠΛΑ* (1984) από τον Άγι Στίνα, όπου συμμετέχοντας και αυτός στον δημόσιο διάλογο για τις μνημονικές αντιπαραθέσεις, τοποθετημένος πολιτικά αριστερότερα της «ορθόδοξης» Αριστεράς, κατέθεσε μια κριτική άποψη-μαρτυρία για τα πεπραγμένα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ (βλ. Άγις Στίνας, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΟΠΛΑ*, Αθήνα, Διεθνής Βιβλιοθήκη, 1984).

⁵⁵⁰ Τα πρακτικά του Λονδίνου εκδόθηκαν στην Ελλάδα το '82, ενώ της Ουάσιγκτον το '84 (βλ. Αθανάσιος Αγγελίδης, Η ελληνική ιστοριογραφία για τη δεκαετία 1940 : Τα πρώτα συνέδρια (1978), *Δοκίμες*, τχ. 23-24, 2020, σ. 65-96).

αφαιρέθηκε από τα υπό συζήτηση θέματα ο Εμφύλιος.⁵⁵¹ Μάλιστα το συνέδριο αυτό πραγματοποιήθηκε με ιδιωτική πρωτοβουλία. Σε άρθρο του ο Παπαστράτης, το 1988, επισήμανε την ελλειμματική ιστοριογραφική καταγραφή της δεκαετίας του '40 εξαιτίας προφανών πολιτικών λόγων, υπονοώντας τη μη ωρίμανση των συνθηκών σε πολιτικό επίπεδο, σε αντίθεση με την υπόλοιπη Ευρώπη. Παρόλα αυτά η ιστοριογραφία προσέγγιζε πλέον πιο κριτικά την επίμαχη περίοδο,⁵⁵² συμβάλλοντας στην αλλαγή του μνημονικού κανόνα που παρατηρήθηκε μεταπολιτευτικά, και ιδιαίτερα τη δεκαετία του '80, και στον επιστημονικό λόγο. Κύρια έργα αναφοράς αποτελούν το βιβλίο του Παπαστράτη το *British Policy towards Greece during the Second World War* και το *Στέμμα και Σβάστικα* του Φλάισερ, τα οποία δε δικαίωναν το νέο εθνικό αφήγημα περί ενιαίας και καθολικής Αντίστασης.⁵⁵³

Το 1974 έτμησε, όχι μόνο τα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα, αλλά και τα λογοτεχνικά. Οι εμπειρίες του Πολυτεχνείου, του Εμφυλίου και της Κατοχής μετουσιώθηκαν σε μια νέα προσέγγιση σε σχέση με το ιστορικό πλαίσιο, καθώς το εγώ αναδεικνύεται έναντι του συλλογικού. Οι λογοτέχνες των προηγούμενων γενεών θα καταπιαστούν με το ιστορικό φορτίο που και οι ίδιοι φέρουν στις πλάτες τους. Αντίθετα, οι νεότεροι επικεντρώνονται στο υποκείμενο.⁵⁵⁴ Η μυθοπλασία, πολύ πριν την ιστοριογραφία, προσέγγισε καλειδοσκοπικά το ζήτημα του Εμφυλίου, συμβάλλοντας με την αφηγηματοποίηση της ιστορικής αυτής περιόδου στην ανάδυση νέων προσεγγίσεων πέρα των παγιωμένων αφηγηματικών σχημάτων.⁵⁵⁵ Η ανακίνηση

⁵⁵¹ Οι παρεμβάσεις του συνεδρίου εκδόθηκαν σε συλλογικό τόμο με επιμέλεια Φλάισερ *Η Ελλάδα, 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, περιλαμβάνοντας τη δικτατορία Μεταξά (βλ. Ιάσωνας Χανδρινός, Εθνική Αντίσταση: ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα, στο Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κώστας Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος* (σ. 189-211), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 205-206.

⁵⁵² Προκόπης Παπαστράτης, Η ιστοριογραφία της δεκαετίας του 1940, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35/36/37, 1988, σ. 183-187.

⁵⁵³ Θανάσης Δ. Σφήκας, Ο ναρκισσισμός των μικρών πραγμάτων: περί σύγχυσης, ιστοριογραφίας και άλλων δαιμόνων. *Μνήμων*, τχ. 30, 2009, σ. 315-336. Από τη δεκαετία του '70 και έπειτα, ιδιαίτερα μετά την πτώση της χούντας και της ψυχροπολεμικής ύφεσης, το άνοιγμα των βρετανικών και αμερικανικών αρχείων επέτρεψε σε μια νέα γενιά στον χώρο της ελληνικής ιστοριογραφίας να αναθεωρήσει και να αμφισβητήσει παγιωμένες θέσεις στον δημόσιο λόγο (βλ. Γιάννης Σακκάς, Η ιστοριογραφία για τα Δεκεμβριανά: παλαιά αφηγήματα, σύγχρονες ερμηνείες, νέες κατευθύνσεις, στο Θανάσης Δ. Σφήκας, Λουκιανός Ι. Χασιώτης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944* (σ. 291-308), Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2016, σ. 297.

⁵⁵⁴ Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, Οι πεζογράφοι των πρώτων χρόνων της Μεταπολίτευσης. Συγκλίσεις & αποκλίσεις μιας μεταίχμιακής εποχής, *Χάρτης*, τχ. 16, 2020, ανάκτηση από: [https://www.hartismag.gr/hartis-16/dokimio/oi-pezoografoi-twn-prwtwn-xronwn-ths-metapoliteyshs-sygliseis-a\]\]pokliseis-mias-metaxmiakhs-epoxhs](https://www.hartismag.gr/hartis-16/dokimio/oi-pezoografoi-twn-prwtwn-xronwn-ths-metapoliteyshs-sygliseis-a]]pokliseis-mias-metaxmiakhs-epoxhs)

⁵⁵⁵ Δημήτρης Τζιόβας, *Η Ελλάδα από τη χούντα στην κρίση: Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Gutenberg, 2022, σ. 141.

του μνημονικού πεδίου επέδρασε και στη θεματολογία της λογοτεχνίας. Το ανοιχτό, ακόμα, τραύμα του Εμφυλίου, σε συνδυασμό με την πρωτόφαντη ελευθερία έκφρασης, έδωσε την ευκαιρία σε αριστερούς συγγραφείς να αποτυπώσουν την αριστερή εκδοχή, ενώ η διάσπαση του ΚΚΕ του '68, τους έδινε περαιτέρω δυνατότητα εμβάθυνσης και κριτικής στις σταλινικές πρακτικές του Κόμματος. Η αριστερή φωνή αναδείχθηκε πολύσημη, είτε με την έκφραση του ηρωικού χαρακτήρα των αγωνιστών της Αντίστασης είτε με την κριτική στο Κόμμα.⁵⁵⁶

Χαρακτηριστικές περιπτώσεις το *Πένθιμο εμβατήριο* (1978) του Πατατζή, του Χρόνη Μίσσιου το *...καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς* (1985) και *Η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα* (1987) της Άλκης Ζέη. Παρόλη την κριτική τους διάθεση τα εν λόγω έργα δεν πραγματεύονταν το τραύμα σε τέτοιο βαθμό που να αμφισβητούσαν το ίδιο το επαναστατικό εγχείρημα. Από τους προερχόμενους εξ αριστερών του πολιτικού φάσματος, εξαιρέσεις αποτελούν ο Άρης Αλεξάνδρου και ο Αριστοτέλης Νικολαΐδης. Ο πρώτος με το εμβληματικό *Το κιβώτιο* (1974) και ο δεύτερος αρχικά με τους *Συνυπάρχοντες*, που πρωτοεκδόθηκε το '69 στον Καναδά, όμως η εν Ελλάδα έκδοση του πραγματοποιήθηκε μεταδικτατορικά, και το επόμενο *Η εξαφάνιση* (1975) θίγουν τον υπαρξιακό πυρήνα της ημέτερης πλευράς.⁵⁵⁷

Ο Βαλτινός με την *Κάθοδο των εννιά* (1978) επιχείρησε μια αποχρωματισμένη αφήγηση. Στα *Ακροκεραύνια* (1976) του Μηλιώνη ο Εμφύλιος παρουσιάζεται από τη ματιά του άμαχου πληθυσμού, ενώ στην *Κομμένη γλώσσα* (1979) του Μέσκου οι συγκρούσεις βρίσκονται σε πρώτο πλάνο. Όπως ο Μέσκος, έτσι και ο Μάρκογλου στο *Ο χώρος της Ιωάννας και ο χρόνος του Ιωάννη* (1980) επιστρατεύει τις αναμνήσεις της μη ενήλικης ζωής του παρουσιάζοντας τους ήρωες ως έρμαιο της Ιστορίας. Σε αντίθεση με τους δύο πρώτους, ο Μέσκος και ο Μάρκογλου συνθέτουν τη μυθοπλασία με πρώτη ύλη τα προσωπικά βιώματα. Ο Μπακόλας στη *Μεγάλη Πλατεία* (1987) μεταποιεί τα ιστορικά υλικά συνυφαίνοντας το ατομικό πεπρωμένο με το συλλογικό.⁵⁵⁸

Χαρακτηριστικές περιπτώσεις των ζυμώσεων που προκλήθηκαν εξαιτίας της αλλαγής του μνημονικού παραδείγματος και των οξύνσεων που προκλήθηκαν αποτελούν, στον χώρο της λογοτεχνίας, η έκδοση της συλλογής *Ίσως να 'ναι κι έτσι* (1985) του Ρίτσου και της *Ελένης* (1983) του Ελληνοαμερικανού Γκατζογιάννη σε

⁵⁵⁶ Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Η ελιά και η φλαμουριά, Ελλάδα και κόσμος, άτομο και ιστορία στην ελληνική πεζογραφία 1974-2020*, Αθήνα, Πατάκης, 2020, σ. 41-43.

⁵⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 43-46.

⁵⁵⁸ Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, *Η κίνηση του εκκρεμούς, Άτομο και κοινωνία στη νεότερη ελληνική πεζογραφία: 1974-2017*, Αθήνα, Πόλις, 2018 σ. 89-90, 99, 112, 114, 116, 703.

μετάφραση Κοτζιά. Η έκδοση της *Ελένης* προκάλεσε έντονες συζητήσεις στους κόλπους της ευρύτερης Αριστεράς. Η συλλογή του Ρίτσου όμως, ανατάρραξε τα ενδότερα της «ορθόδοξης» Αριστεράς, καθώς περιείχε ερωτικά ποιήματα που δεν υπάκουαν στις κυρίαρχες κοινωνικές συμβάσεις.⁵⁵⁹ Βέβαια, την έκδοση της *Ελένης* ακολούθησε εκτενής δημόσιος διάλογος, που δεν περιορίστηκε στην αριστερή επικράτεια. Χρήσιμο στην παρούσα ανάλυση για τον επιγενόμενο *Ιαγουάρο*, να γίνει μια δειγματοληπτική αναφορά στον δημόσιο διάλογο που προέκυψε για την προγενέστερη *Ελένη*, διότι αποτυπώνει το πολιτικό κλίμα και την ιδεολογική σύγχυση της εποχής.

Η «ορθόδοξη» Αριστερά όπως ήταν επόμενο, στάθηκε απόλυτα κριτική. Γίνεται αναφορά στον Κοτζιά και στην αμφιβολία που δημιουργήθηκε *για την τιμιότητα των προθέσεών του*, όπως χαρακτηριστικά σημείωνε, για την επιλογή να μεταφράσει το έργο αυτό που υπηρετεί μια συγκεκριμένη οπτική.⁵⁶⁰ Στην *Πολιτιστική* ο Κοτζιάς χαρακτηρίζεται *πλασιέ αμερικάνικων συμφερόντων και του δεξιού κατεστημένου*.⁵⁶¹ Στον ευρύτερο χώρο της Κεντροαριστεράς παρουσιάστηκαν υποστηρικτές, μα και κατήγοροι. Ο Φυντανίδης ανέφερε ότι είναι ένα *συγκλονιστικό βιβλίο, θαυμάσια μεταφρασμένο*.⁵⁶² Η *Αυγή* φιλοξένησε πολεμικά άρθρα για το πεζογραφικό αυτό εγχείρημα. Ενδεικτικά σημειώνουμε αναφορές σε *προβοκάτορες, στο παραμύθι της εγκληματικότητας της Αριστεράς*,⁵⁶³ σε *γενική κινητοποίηση του σκουριασμένου μηχανισμού του παρακράτους*⁵⁶⁴ αν και δεν έγιναν ευθέως αναφορές στον μεταφραστή. Επίσης, ο Ελεφάντης το κατέταξε στα στρατευμένα αντικομμουνιστικά βιβλία,⁵⁶⁵ ενώ ο Γεωργουσόπουλος αναφέρθηκε σε *έλλειψη ψυχραιμίας* από την Αριστερά και πως *δια νόμου δεν μπορείς να απαγορεύσεις σε κανένα να θυμάται*.⁵⁶⁶ Θέση παίρνει ο ακροδεξιός χώρος, με την περίπτωση Ζουρνατζή που στην *Πολιορκία* είχε χαρακτηρίσει τον Κοτζιά ορκισμένο κομμουνιστή και ότι επιχειρούσε να δυσφημήσει τον αγώνα των ταγματασφαλιτών. Αναφέρεται σε *έντρομο μεταφραστή* που σπεύδει να διαχωρίσει την

⁵⁵⁹ Ελένη Κατσαβέλη, *Η λογοτεχνική κριτική στη Μεταπολίτευση*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2023, σ. 161-163, 173-174.

⁵⁶⁰ Μαριάννα Τζιάντζη, Η «Ελένη» του Ν. Γκατζογιάννη και η φωνή της Αμερικής, *Ριζοσπάστης*, 06.05.1984.

⁵⁶¹ Ελέν, ΕΠΕΝ, Λεπέν, κ.ά., *Πολιτιστική*, 1984.

⁵⁶² Σεραφείμ Φυντανίδης, 35 χρόνια μετά τον εμφύλιο. Διάλογος για ένα αμφιλεγόμενο μπεστ-σέλλερ, *Ελευθεροτυπία*, 03.08.1984.

⁵⁶³ Οι προβοκάτορες της εθνικής ομοψυχίας, *Η Αυγή*, 10.01.1984.

⁵⁶⁴ Ο.Ο., Ποιοι αναξέουν τις πληγές του Εμφυλίου, *Η Αυγή*, 21.01.1984.

⁵⁶⁵ Άγγελος Ελεφάντης, Ελένη: πέραν των αντιλόγων υπάρχει και η ιστορία, *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τχ. 27, 16.11.1984, σ. 41-44.

⁵⁶⁶ Κώστας Γεωργουσόπουλος, Έλλειψη ψυχραιμίας, *Τα Νέα*, 05.04.1986.

πολιτική του θέση.⁵⁶⁷ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συζήτηση του συγγραφέα της *Ελένης*, Γκατζογιάννη, του Κοτζιά και του Τάσου Βουρνά στο *Βήμα*. Ο συγγραφέας υπογράμμισε την ανάγκη να ειπωθεί η αλήθεια,⁵⁶⁸ ο Βουρνάς χαρακτηρίζει το έργο αντικομμουνιστικό,⁵⁶⁹ ενώ ο Κοτζιάς ανέδειξε την ιστορική αξία του βιβλίου, καθώς σύμφωνα με τον ίδιο, αποτυπώνει μια εποχή που δεν υπάρχει πια. Επιπλέον, δήλωσε πως δεν ταυτίζεται πολιτικά με τον Γκατζογιάννη, αλλά του αναγνωρίζει το δικαίωμα να έχει πολιτική θέση, πόσο μάλλον όταν πρόκειται για θύμα πολέμου.

Δεν μ' ενδιαφέρουν οι πολιτικές απόψεις του (...) Η «Ελένη» είναι επίσης μια ιστορική, κοινωνιολογική, οικονομική και ηθογραφική μελέτη μιας ιδιαίτερης εποχής του ελληνικού χώρου, που δεν υπάρχει πια (...) Όσο για την πολιτική του θέση, ο συγγραφέας δικαιούται να έχει πολιτική θέση. Μην ξεχνάμε ότι είναι θύμα πολέμου.⁵⁷⁰

Ενδεικτικό του κλίματος της εποχής ένα κριτικό σημείωμα του Βασιλικού για τον Τσίρκα. Λίγο πολύ ο Βασιλικός αναφέρθηκε στον προδικτατορικό διαχωρισμό στον πεζογραφικό χώρο ως κάτι ξεκάθαρο και επομένως για αυτόν, επιθυμητό, έμμεσα διατηρώντας αρνητική στάση στην ώσμωση που συντελέστηκε μεταξύ του αριστερού και του αστικού κόσμου, υπονομεύοντας υπόρρητα την αντιδικτατορική στάση ορισμένων. Αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι την περίοδο εκείνη ο Βασιλικός είχε οριστεί αναπληρωτής διευθυντής της ΕΡΤ, μια θέση με πολιτική απόχρωση, σε μια περίοδο όπου η μνημονική αντιπαράθεση μαινόταν. Η απόκλιση του έργου του Κοτζιά από τα παγιωμένα σχήματα του πολιτικού διπολισμού, μπορούσε ακόμα να τον κατατάξει, ελέω της στρεβλής πρόσληψης και της πολιτικής μυθολογίας που ο καθένας ασπαζόταν, στους αντιδραστικούς-δεξιούς πεζογράφους. Αυτή η περιφρόνηση των κανόνων από τον Κοτζιά δημιουργούσε αμηχανία στην κριτική ακόμα και μετά την εγκαθίδρυση της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, καθώς τα αμυντικά αντανάκλαστικά ήταν πλήρως ενεργοποιημένα και οι ιδεολογικές προκαταλήψεις-αγκυλώσεις διατηρούνταν σταθερές, παράλληλα με τον αρνητικό πολιτικό ετεροκαθορισμό. Η εμμονική αναπαραγωγή του μετεμφυλιακού σχήματος μέσα στις δεκαετίες, διατηρώντας τις ίδιες σταθερές, παρά τις όποιες μεταβολές, φανερώνει στοιχεία πολιτικού αταβισμού, ιδιαίτερα οξυμένου την περίοδο εκείνη.

⁵⁶⁷ Σπύρος Ζουρνατζής, Η μετά θάνατον δολοφονία της «Ελένης» και της ιστορίας, *Εστία*, 14-16.04.1984.

⁵⁶⁸ Νικ Γκέιτς, Προέχει η αλήθεια, *Το Βήμα*, 18.03.1984.

⁵⁶⁹ Τάσος Βουρνάς, Κράχτης της χρεοκοπημένης εθνοπροσύνης, *Το Βήμα*, 18.03.1984.

⁵⁷⁰ Αλέξανδρος Κοτζιάς, Ο συγγραφέας δικαιούται να έχει πολιτική θέση, *Το Βήμα*, 18.03.1984.

(...) είδαμε μέσα στη χούντα το κακό που έγινε. Πριν το '67, θυμάμαι, οι πεζογράφοι οι μεγαλύτεροι από μας ήταν χωρισμένοι σε δύο κατηγορίες: ήταν οι προοδευτικοί από τη μια και οι αντιδραστικοί από την άλλη. Για μας ήταν ξεκαθαρισμένα τα πράγματα. Στους προοδευτικούς ανήκαν ο Τσίρκας, ο Χατζής, ο Λουντέμης, ο Φραγκιάς, ο Κώστας Κοτζιάς (...) Στους αντιδραστικούς ήταν ο Αλέξανδρος Κοτζιάς, ο Νίκος Κάσδαγλης, ο Ρόδης Ρούφος, ο Φραγκόπουλος (...) όχι βέβαια ότι ήταν χίτες, αλλά με την έννοια ότι ήταν δεξιοί. Και οι άλλοι ήταν οι αριστεροί. Σαφή και καθορισμένα πράγματα. Τι έκανε η χούντα; Τα μπέρδεψε. Μας έβγαλε αντιστασιακούς τους δεξιούς και τους άλλους τους πέρασε στο ντούκου.⁵⁷¹

Σε χρόνο μεταγενέστερο απαντάει ο Κοτζιάς, αναφέροντας την προσπάθεια κάποιων να συντηρήσουν *το στείρο πνεύμα της μισαλλοδοξίας και του ιδεολογικού φανατισμού* της μετεμφυλιακής περιόδου. Μάλιστα, την περίπτωση του Βασιλικού τη χαρακτηρίζει *απροσδόκητη υποτροπή*. Συγκεκριμένα αναφέρει:

Απροσδόκητη υποτροπή ήταν βέβαια η πρόσκαιρη εμφυλιοπολεμική έξαρση του Βασίλη Βασιλικού, που εν έτει 1983 αξίωσε, χάριν της πνευματικής του ηρεμίας, να επαναδιαχωριστούν οι μεταπολεμικοί συγγραφείς σε προοδευτικά πρόβατα και σε αντιδραστικά ερίφια. Σήμερα το apartheid στη μεταπολεμική μας πεζογραφία εξακολουθούν να το εφαρμόζουν σχολαστικά οι κρατικές εκδοτικές υπηρεσίες των Ανατολικών χωρών, κοσκινίζοντας από την ιδεολογική κρησάρα τα βιβλία που πρόκειται να μεταφράσουν και δημοσιεύσουν για το κοινό τους· και στην Ελλάδα. η δογματική αριστερά.⁵⁷²

Ο Κοτζιάς θεωρούσε χρέος του τη δημόσια παρέμβαση. Όπως αναφέρει το 1974 σε άρθρο για τα πενήντάχρονα της αβασίλευτης, τον επετειακό μήνα της χούντας, αναφέρεται στον Εθνικό Διχασμό ως Εμφύλιο και σημειώνει τους λογοτέχνες που αναμείχθηκαν ενεργά στην αντιπαράθεση βενιζελικών και κωνσταντινικών, όπως ο Καρυωτάκης, ο Σικελιανός, ο Βάρναλης, ο Μαλακάσης, ο Καρκαβίτσας, ακόμα και ο Μυριβήλης κατόπιν. Υπογραμμίζει την απέχθειά του στα *χέλια*, δηλαδή σε όσους επιχειρούν μια αβλαβή διέλευση, σχεδόν άβρόχοις ποσί, δίχως να εκτεθούν, μια και ο ίδιος πάντοτε χαρακτηριζόταν από υψηλό αίσθημα ευθύνης, μετουσιώνοντας τη λογοτεχνική ιδιότητα σε έναν κοινωνικά έρριζο διανοούμενο με δημόσιο αποτύπωμα. Θεωρώντας χρέος του τη δημόσια παρέμβαση επιτέλεσε τον ρόλο του υπό αυτό το πρίσμα. Επιπλέον, λίγο καιρό μετά την πτώση της χούντας καυτηριάζει τη στάση ακαδημαϊκών και λοιπών πνευματικών ανθρώπων που στοιχίστηκαν πλάι-πλάι ως χειροκροτητές του καθεστώτος.

⁵⁷¹ Βασίλης Βασιλικός, Αναμνήσεις από τον Στρατή Τσίρκα, *Η λέξη*, τχ. 25, 1983, σ. 576-580. · Το απόσπασμα αυτό του Βασιλικού, με πολιτικούς χαρακτηρισμούς για συναδέλφους του, αναδημοσιεύτηκε στις εφημερίδες *Ελευθεροτυπία* (08.08.83) και *Τα Νέα* (13.08.83) (βλ. Αλέξανδρος Κοτζιάς, «Μεταπολεμικοί πεζογράφοι», *Γράμματα και Τέχνες*, ... ο.π. σ. 3-10).

⁵⁷² Αλέξανδρος Κοτζιάς, «Μεταπολεμικοί πεζογράφοι», *Γράμματα και Τέχνες*, ... ο.π. σ. 3-10.

(...) η διακονία του Πνεύματος και της Τέχνης – δεν νομίζω να αμφιβάλλη κανείς ότι όλοι οι παραπάνω υπήρξαν γνήσιοι και ειλικρινείς διάκονοι – τους δίδαξε το μεγάλο χρέος: να δηλώσουν δημόσια με λόγους και με έργα την προσωπική τους θέση απέναντι σε μια κρίσιμη για τον τόπο τους κατάσταση (...) Απεχθάνομαι τα χέλια.⁵⁷³

Το οικτρό θέαμα πανεπιστημιακών δασκάλων, αθανάτων της Ακαδημίας, ανώτατων δικαστικών, ιεραρχών και λοιπών «πνευματικών ταγών» αυτού του άτυχου λαού, οι οποίοι ασμένως χειροκροτούσαν – δεν αυτοκτόνησε κανένας από αναγούλα – τους περιλάλητους σε θρασύτητα εκείνους λόγους του δικτάτορα (...)⁵⁷⁴

Με αφορμή το *ανοσιούργημα*, όπως χαρακτηριστικά λέει της Κύπρου, υπογραμμίζει τη γεωπολιτική συρρίκνωση της χώρας, απαιτώντας ως ενεργός πολίτης την ενδελεχή πληροφόρηση για την *εθνική καταστροφή*, εκδηλώνοντας έντονη απαισιοδοξία για το μέλλον ελέω του κακοφορμισμένου δημόσιου λόγου.⁵⁷⁵ Εκφράζει την ανησυχία για τις έντονες προσδοκίες που έχουν καλλιεργηθεί, όπως την ένταξη στην Ευρώπη, με την πτώση του στρατοκρατικού καθεστώτος. Προκρίνει την εθνική χειραφέτηση και την ανάγκη να ειπωθούν ξανά και να συζητηθούν, ζητήματα πολιτικά, κοινωνικά, εθνικά. Επηρεασμένος από την κυπριακή τραγωδία επιμένει στην *εθνική απογαλάктиση*, όπως λέει.

Τώρα πρέπει να συζητήσουμε εξ αρχής τα πάντα (...)⁵⁷⁶

(...) ν' αντικρίσουμε τον ορίζοντα γύρω μας απαλλαγμένοι από τις παραμορφωτικές προκαταλήψεις που μας επιβάλανε οι φτερούγες της Προστασίας (...)⁵⁷⁷

Ο Κοτζιάς επιτελώντας τον ρόλο του ως δημόσιος διανοούμενος παρεμβαίνει δυναμικά την περίοδο της Μεταπολίτευσης είτε αρθρογραφώντας είτε με τα λογοτεχνικά του εγχειρήματα. Η παραγωγή του ξεκινά με την *Αντιποίησης αρχής* (1979), όπου επικεντρώνεται στο Τριήμερο του Πολυτεχνείου μέσα από το βλέμμα ενός χαφιέ της Ασφάλειας, συνεχίζει με τη *Φανταστική Περιπέτεια* (1985) όπου με άξονα έναν παραλογοτέχνη καυτηριάζει την πνευματική και κοινωνική παρακμή την περίοδο της «Αλλαγής» και ολοκληρώνεται με τις νουβέλες των *Παιδιών του Κρόνου*, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρούσα εργασία, τον *Ιαγουάρο* (1987) που παράγεται σε μια εποχή μνημονικής έξαρσης για τη δεκαετία του '40. Στο ενδιάμεσο έχει μεταφράσει το πολύκροτο βιβλίο του Γκατζογιάννη, *Ελένη* (1983). Το έργο

⁵⁷³ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Οι φανατικοί και τα χέλια*, ... ο.π. σ. 18.

⁵⁷⁴ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Η ντροπή*, *Ο Ταχυδρόμος*, τχ. 12, 05.08.1974.

⁵⁷⁵ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Αφασία*, *Ο Ταχυδρόμος*, τχ. 12, 09.08.1974.

⁵⁷⁶ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Λοιπόν...*, *Ο Ταχυδρόμος*, 05.12.1974.

⁵⁷⁷ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πρακτική αριθμητική*, *Ο Ταχυδρόμος*, 23.01.1975.

συντονισμένο απόλυτα με την εποχή του, λειτουργεί ως παλμογράφος των ευρύτερων πεποιθήσεων. Φυσικά, μια και απεχθάνεται τα χέλια εύλογα προκύπτει η βαθιά πολιτική του ματιά σε μια προσπάθεια αποδόμησης του διπολισμού και ανάδυσης μιας αντι-μνήμης. Ο Κοτζιάς μεταπολιτευτικά, ύστερα και από τη συμμετοχή του στον αντιδικτατορικό αγώνα όπου έχει επέλθει ώσμωση αριστερών-αστών συγγραφέων, γνωρίζει ευρεία αποδοχή. Παρόλα αυτά, πιστός στην ευθύνη που έχει αναλάβει συνεχίζει να ανιχνεύει τη λύτρωση μέσα από το μοιραίο. Ορθώνοντας ανάστημα έναντι ιστορικών απλουστεύσεων και πολιτικών «τακτοποιήσεων» πυροδοτεί το αρνητικό μνημονικό φορτίο επιτελώντας γλωσσικά διέγερση του τραύματος, αρνούμενος να δεχτεί μια συμφωνία κάτω από το τραπέζι της Ιστορίας.

Η κριτική αρκετά πιο ευμενής σε σχέση με την αντιμετώπιση που είχε την εποχή της *Πολιορκίας*. Η ταξινόμησή της γενικότερα αποτελεί πρόκληση, μια και τα μοτίβα που χρησιμοποιούνται δεν έχουν το έντονο πολιτικό περίγραμμα παρελθουσών εποχών.

Γενικά, η κριτική, και η αριστερή, μετά την ευρύτερη αποδοχή που γνώρισε το έργο του μεταπολιτευτικά, παρουσιάστηκε πιο προσιτή και ενίοτε ανέπτυξε καχύποπτα αντανakλαστικά. Η ανανεωτική Αριστερά, ιδίως μετά τη διάσπαση του '68 και τη σταδιακή σύγκλιση με τον αστικό κόσμο κατά τη χούντα, αντιλήφθηκε την οικουμενικότητα του έργου του Κοτζιά που πόρρω απείχε από τη μονοδιάστατη ματιά που του είχαν αποδώσει. Εναργώς αποτυπώνεται στην αναγγελία κυκλοφορίας της νουβέλας από το *Αντί* ή στο σύντομο σημείωμα του Πατρίκιου με αφορμή την έκδοση του *Ιαγουάρου*, ο οποίο το περιγράφει ως *συναρπαστικό*.⁵⁷⁸

Στον «Ιαγουάρο» ο Α.Κ. επαναβεβαιώνει τις αρετές του.⁵⁷⁹

Το ρήγμα στους κόλπους του ΚΚΕ το 1968 απελευθέρωσε κριτικές φωνές οι οποίες φιμώνονταν από την κομματική πειθαρχία. Η χούντα των συνταγματαρχών δημιούργησε συνθήκες γόνιμες για περαιτέρω προσέγγιση της ευρύτερης Κεντροαριστεράς. Τα πρώτα βήματα είχαν γίνει από τις αρχές της δεκαετίας του '60. Επιπλέον, η ενδοαριστερή κριτική αρθρωνόταν σταδιακά και εκφραζόταν μέσα από έντυπα του ευρύτερου χώρου, όπως η *Κριτική* (1959-1961), οι *Μαρτυρίες* (1962-1966), αλλά και σε άρθρα της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Επομένως, η Μεταπολίτευση και η απουσία λογοκρισίας, κρατικής ή κομματικής, πυροδότησε την, υπό καταστολή επί

⁵⁷⁸ Τίτος Πατρίκιος, 5 συγγραφείς προτείνουν, *Ένα*, τχ. 28, 09.06.1987, σ. 97.

⁵⁷⁹ Βιβλίο, *Αντί*, τχ. 346, 08.05.1987, σ. 57.

επταετία, ελεύθερη έκφραση εκτός του παγιωμένου εμφυλιοπολεμικού-ψυχροπολεμικού πλαισίου.

Μία από τις πλέον ουσιώδεις προσεγγίσεις του *Ιαγουάρου*, ήταν αυτή του Βαγγέλη Χατζηβασιλείου, ο οποίος εύστοχα τόνισε την παραμορφωτική ιδιότητα των ιδεολογιών που αναδύεται από το έργο του Κοτζιά. Ανέδειξε τον εκφυλισμό της ιδεολογίας για ιδιοτελείς σκοπούς, όπως επίσης, ότι αποτέλεσε ίδιον χαρακτηριστικό της μεταπολεμικής κοινωνίας σύμφωνα με τον Κοτζιά. Απόληξή της, η δόμηση μιας προβληματικής ηθικής, που απλωνόταν έως και τον χρόνο γραφής.

Οι ιδεολογικές παραστάσεις παραμορφώνουν τα γεγονότα όχι μόνο της συλλογικής, αλλά και της ατομικής ζωής (...) Λίγο μετά τον Εμφύλιο, ο κόσμος φαντάζει τελείως εχθρικός σε μια γυναίκα που έχασε τον αδελφό της στην αιχμή της διαμάχης και πλήρωσε η ίδια πανάκριβα τη συμμετοχή της στην Αριστερά. Η δυσμενής αυτή θέση, ωστόσο, αποδεικνύεται, κατά περίεργο τρόπο, ευεργητική από μια άλλη πλευρά (...) Η ιδεολογία όχι μόνο παραμόρφωσε την ατομική συνείδηση και πλαστογράφησε τα γεγονότα (...) αλλά και στάθηκε θλιβερό στήριγμα της προσωπικής συνδιαλλαγής (...) Η παραμόρφωση (...) ανήκει στη μεταπολεμική κοινωνία (...) Τα πρόσωπά του απεικονίζουν το παραγνωρισμένο ήθος μιας εποχής (...) η οποία δεν έχει πάψει να απασχολεί μέχρι σήμερα τη συλλογική αναζήτηση (...) ⁵⁸⁰

Την ίδια κριτική στάση επέδειξε και ο Κούρτοβικ. Υπογράμμισε την ιδεολογική στρέβλωση που κυριάρχησε ως ατμόσφαιρα στο βιβλίο μέσα από τη γλώσσα ενός *αριστερού κομματόδουλου*, που κρύβει τις *προσωπικές του αναπηρίες* πίσω από την *κομματική ορολογία* τη στιγμή που εμφορείται από ιδιοτελείς σκοπούς. Συγχρόνως, με ακρίβεια εξήγαγε το συμπέρασμα ότι μέσα από τον λόγο της Δήμητρας προκύπτει η φθορά των επαναστατικών οραμάτων αρκετά πίσω στον χρόνο. Παράλληλα, σημείωσε πως το αποτέλεσμα θα ήταν πιο συμπαγές αν απουσίαζε η αποκάλυψη του μυστικού της Φιλιώς που δεν προσδίδει, αλλά αφαιρεί από το βιβλίο. Αν θα μπορούσε να σημειωθεί μια ένσταση είναι η ένταση με την οποία αποτυπώνει ο κριτικός τη Δήμητρα, κάτι που ο Κοτζιάς ναι μεν την αποδίδει με τον γνωστό παραμορφωτικό του τρόπο, αλλά επουδενί δεν την προσεγγίζει δίχως κατανόηση.

Με τον «Ιαγουάρο» ο Κοτζιάς επανέρχεται σ' αυτή τη βασική σύλληψη, χώνοντας τώρα το νυστέρι στη γλώσσα του αριστερού κομματόδουλου που κρύβει τις προσωπικές του αναπηρίες πίσω από την κομματική ορολογία (...) λουστράρει ιδεολογικά το ιδιοτελές της κίνητρο (...) θα μεταθέσει τη φθορά των οραμάτων πολύ πιο πίσω στο παρελθόν (...) Αναρωτιέται λοιπόν κανείς τι προσθέτει σ' αυτή τη μεγάλη νουβέλα το εύρημα του μυστικού της Φιλιώς. ⁵⁸¹

⁵⁸⁰ Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, Το ήθος μιας εποχής, *Η Αυγή της Κυριακής*, 17.05.1987.

⁵⁸¹ Δημοσθένης Κούρτοβικ, Βιβλιοψία, *Σχολιαστής*, τχ. 55, 01.10.1987, σ. 50.

Το κείμενο του Βέη για τον *Ιαγουάρο* κινήθηκε σύντονα με τα προηγούμενα κριτικά σημειώματα. Εύστοχα, ο Βέης, εστίασε στην παραμόρφωση του ιδεολογικού πλαισίου και στον διπολισμό που κυριάρχησε, για ένα άδειο πουκάμισο, όπως εμφατικά δήλωσε. Άξιο αναφοράς αποτελεί η σημείωση που αναδεικνύει την ελπίδα που αναβλύζει από τη στάση του Ηλία και της Φιλιάς, που αμφισβητούν την κυριαρχία της Δήμητρας. Θα μπορούσαμε να διαφωνήσουμε με την προσέγγιση της Δήμητρας, καθώς παρουσιάζεται ψυχικά διαταραγμένη από τον κριτικό, κάτι που μάλλον δε βρίσκεται στις προθέσεις του Κοτζιά, καθώς κάτι τέτοιο, θα ακύρωνε εκ προοιμίου το εγχείρημα. Επίσης, με τον περιορισμό στο ιστορικό πλαίσιο του μετεμφυλιακού κράτους και στη μη αναγωγή του στο συγγραφικό παρόν. Ο περιορισμός του ιστορικού πλαισίου σημειώνεται και σε άλλη περίπτωση, σε δημοσίευση για αγγλόφωνο περιοδικό, με την επισήμανση της διερεύνησης μιας δραματικής περιόδου της ελληνικής Ιστορίας.

(...) ρεαλιστική απεικόνιση μιας μετεμφυλιακής περιπέτειας (...) νεκροί και ζώντες δρουν συνεχώς από κοινού (...) οι επαρκώς διεσταλμένοι διάλογοι διαρθρώνουν αβίαστα τα ιδεολογήματα και τις έμμονες αντιλήψεις περί του Καλού και του Κακού (...) ψυχικά διαταραγμένη πλέον Δήμητρα (...) Ο Ηλίας (...) εμψυχώνει την τελευταία να μην ενδώσει (...) Η Φιλιά δεν πρόκειται να υποκύψει (...) Οι ιδεοληπτικές της υστερίες και ακρότητες είναι ο *θάνατος* (...) Συνοψίζοντας θα έλεγα ότι ο «Ιαγουάρος» έχει εκπληρώσει στο ακέραιο το σκοπό του.⁵⁸²

“The jaguar” explored a painful part of recent Greek history from a deeply human perspective.⁵⁸³

Έμφαση στην αλλοίωση του ατόμου από τα δεινά της δεκαετίας του '40 δίνει ο Ρεζής στο *Τραμ*. Η αλλοίωση αφορά τη συλλογική συνείδηση και την ατομική. Εστίασε και αυτός στην ιδεολογική στρέβλωση και τις αναστολές που δημιουργήσε στον καθημερινό βίο. Ανέδειξε επομένως, την κοινωνική διάσταση του προβλήματος. Σύμφωνα με τον Ρεζή, η αμφισημία του έργου, αφηγηματική και ιστορική, η οργάνωση του κειμένου σε ομάδες αντιθέτων, συγκρότησε μια διαυγή αποτύπωση των συλλογικών και ατομικών χαρακτηριστικών της εποχής, αλλά και ένα κείμενο που συνεχώς διαστέλλει την αφήγηση, αφήνοντάς την ανοιχτή στις πολύσημες αναγνώσεις.

(...) θίγει το πρόβλημα της αλλοίωσης (και παραμόρφωσης) της συνείδησης ενός εκάστου μεμονωμένου ατόμου μέσα σε ένα κοινωνικό, πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο (...) Η ιδεολογία λειτούργησε ευνουχιστικά (...) μέσω της παραμόρφωσης των ατομικών χαρακτηριστικών επιβάλλει μια ανεστραμμένη (...) θεώρηση των ιστορικών δεδομένων (...) το κείμενο που έχει στα χέρια του ο αναγνώστης γίνεται ένα όχημα πολυποίκιλων αναγωγών στον αμφίσημο κόσμο των συλλογικών και ατομικών μύθων που πραγματεύεται (...)⁵⁸⁴

⁵⁸² Γιώργος Βέης, Αλέξανδρου Κοτζιά, *Ιαγουάρος, Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 66, 1992, σ. 45-46.

⁵⁸³ Mara Yanni, *World Literature Today*, Oklahoma USA, Spring 1988.

⁵⁸⁴ Π. Ρεζής, Αλέξανδρου Κοτζιά: «Ιαγουάρος», *Το Τραμ ένα όχημα*, τχ. 2, 1987, σ. 105-107.

Στο ίδιο μήκος κύματος και ο Τσαούσης που στάθηκε όμως, περισσότερο στην ιστορική διάσταση και στη διαύγεια και στην έλλειψη φανατισμού που απαιτούσε η πρόσληψη του έργου.

Όποιος δεν έχει χαϊμαλιά κάνει εδώ τις αναγνώσεις (...) Μια «αναγνώριση» που τη δέχεται καταρχήν, μα η «αθώωση» ορισμένων ατόμων για τα πεπραγμένα τους τότε δεν είναι τόσο απλή υπόθεση για να αντιμετωπίζεται μ' έναν αφορισμό· γιατί συνέβη και το τραγικότερο: Αναποδογύρισε η Ιστορία και βγήκαν αθώοι οι αποδεδειγμένα ένοχοι! (...) είναι μια εξωφρενικά αληθινή ιστορία (...) ⁵⁸⁵

Αν θα μπορούσαμε να ολοκληρώσουμε ένα πρώτο κύκλο της κριτικής, εντοπίζοντας κοινή κριτική ματιά θα έπρεπε να σταθούμε στην κριτική του ποιητή Νίκου Φωκά. Αξιολόγησε ως ευρηματική κατασκευή τον *Ιαγουάρο*, ως μια αυθεντική μαρτυρία ισότιμης οποιασδήποτε ιστορικής θίγοντας τη διαλεκτική σχέση λογοτεχνίας-Ιστορίας και τον ρόλο της πρώτης ως ευαίσθητου αισθητήρα των κοινωνικών μεταβολών. Παράλληλα, υπογράμμισε την *ανεξικακία* του συγγραφέα απέναντι στους ήρωές του, γεγονός που επιτρέπει στον προσεκτικό αναγνώστη να σταθεί κριτικός, όχι ανεβαίνοντας, όπως χαρακτηριστικά λέει στο *βάθρο του δικαιοκριτή*, ούτε να επιμερίσει ευθύνες με το ζύγι. Θα μπορούσε στην κριτική του Φωκά να σημειώσουμε τη μη αναγωγή της ιστορίας που πραγματεύεται η νουβέλα με τον χρόνο γραφής. Ο Κοτζιάς μέσα από τον *Ιαγουάρο*, δεν περιορίστηκε στην ανάδειξη μιας άλλης αφήγησης, πέρα από την κυρίαρχη, αλλά ήθελε επιπλέον, να αποτυπώσει την εκποίηση των ιδεολογιών και στη συγκαρινή εποχή.

(...) επιμελή αναγνώστη. Όσο γι' αυτόν, δεν μπορεί παρά να οδηγηθεί κάποτε στο σημείο που έχει φτάσει προηγουμένως ο ίδιος ο συγγραφέας, και να ταυτιστεί μαζί του σε μια παράξενη ανεξικακία απέναντι στα τρία πρόσωπα (...) η περιορισμένη τραγωδία δύο ατόμων λειτουργεί επεκτατικά ως τραγωδία ενός ολόκληρου λαού (...) μια αναγωγή στην ορατή αφετηρία του ξεπεσμού μας ως λαού, μέσα στη δεκαετία του 1945-1955 (...) σαν αληθινή λογοτεχνία να διαστείλει ακόμα μια φορά μέσα στην καθημερινότητά μας τη συνεσταλμένη μας συνείδηση. ⁵⁸⁶

Ο Τσακνιάς στο κριτικό του σημείωμα στην *Καθημερινή* εστίασε περισσότερο στις λογοτεχνικές αρετές του κειμένου. Αναγνώρισε την αφηγηματική τεχνική, τον δαιμονιώδη ρυθμό που αναπτύσσει ο αναγνώστης, μα έθετε υπό αμφισβήτηση την ιστορική προσέγγιση του συγγραφέα. Ακόμα και στο τέλος του Ψυχρού επιβίωναν προθέσεις δικαίωσης πρωτίστως του αριστερού αφηγήματος. Η κριτική προσέγγιση,

⁵⁸⁵ Κώστας Τσαούσης, Μια εξωφρενικά αληθινή ιστορία, *Έθνος*, 10.06.1987.

⁵⁸⁶ Νίκος Φωκάς, Εν παρόδω, βιβλιοκρισίες και σχόλια, *Πλανόδιον*, τχ. 7, καλοκαίρι 1988, σ. 418-419.

πόσο μάλλον η δημόσια τοποθέτηση για ζητήματα που αμφισβητούσαν το αριστερό αφήγημα στον δημόσιο λόγο, ίσως από ένα αίσθημα αλληλεγγύης στους για δεκαετίες καταδιωκόμενους Αριστερούς και την ενεργοποίηση ενοχικών συνδρόμων σε περίπτωση αρνητικής κριτικής, αποτελούσαν ακόμα απαγορευμένα ζητήματα. Το μαρτυρολόγιο της Αριστεράς, υπαρκτό δίχως καμία αμφισβήτηση, δημιουργούσε αναστολές στον δημόσιο διάλογο.

(...) μια νουβέλα με δαιμονιακό οίστρο Με κομμένη την ανάσα παρακολουθούμε το μονόλογο μιας γυναίκας (...) Αν και θεωρώ συζητήσιμη την ιστορική προσέγγιση που υιοθετεί ο συγγραφέας, βρίσκω πως ο τρόπος που θέτει τα ηθικά προβλήματα, τα συνυφασμένα με τις αδελφοκτόνες συγκρούσεις, είναι συγκλονιστικός. Η αφηγηματική του τεχνική (...) βρίσκει με τον «Ιαγουάρο» την κορυφαία της πλήρωση.⁵⁸⁷

Σε παρόμοιο κλίμα και η κριτική του Σταματίου για τον *Ταχυδρόμο*. Σημείωσε τη στόχευση του Κοτζιά τα πάθη της δεκαετίας του '40 και υπογράμμισε τις αρετές του συγγραφέα. Παρόλα αυτά στο κριτικό σημείωμα δεν παρέλειψε να εκφράσει ιδεολογικές επιφυλάξεις, δείγμα της άβολης θέσης των κριτικών απέναντι σε μια θέση «προκλητική» για τους Αριστερούς.

(...) ο Κ. βυθίζεται στα «θολά νερά» των εκατέρωθεν ενοχών, αυτών που βρέθηκαν μπλεγμένοι σε κείνες τις μαύρες εποχές (...) Είπαμε: ιδεολογικά, μπορεί κανείς να 'χει επιφυλάξεις· η γραφή όμως είναι συναρπαστική.⁵⁸⁸

Μια εφραπτόμενη με τα παραπάνω θέση παραθέτει ο Μόσχος στην Καθημερινή. Αναγνωρίζει την αξία του έργου, παρόλα αυτά στέκεται περισσότερο στα πάθη που διεγείρει αυτό αναφορικά με τους ήρωές του. Η αποστροφή προς τη Δήμητρα που υπογραμμίζει, είναι εκτός συγγραφικών προθέσεων, άλλωστε κάτι τέτοιο θα εξασθενούσε την κριτική ματιά και θα υποδήλωνε έναν φανατισμό, στοιχείο που στηλιτεύει μέσω της Δήμητρας ο συγγραφέας. Ωστόσο, η αναφορά σε *παλιά νάρκη ξεχασμένη* εύστοχα αναδεικνύει την προέκταση του *Ιαγουάρου* στο μνημονικό πεδίο.

Ο αναγνώστης του *Ιαγουάρου*, όποιες κι αν είναι οι πολιτικές του πεποιθήσεις για τον Εμφύλιο, οικτρίζει την Φιλιά, σιχαίνεται την Δήμητρα και συμπαθεί τον μετριοπαθή σύζυγό της Ηλία (...) Αλλά ταυτόχρονα κατανοεί ότι οι συγκινήσεις αυτής της νουβέλας αντλούν αποκλειστικά την έντασή τους από τις μνήμες του παρελθόντος. Οι μνήμες μετουσιώνουν την μικροαστική γειτονιά του 1958 (...) στο πεδίο του εμφύλιου σπαραγμού του 43/44. Τα αισθήματα των δύο γυναικών είναι χρονικά αμφίδρομα: εστιάζονται στα κληρονομικά του 1958 ενώ ταυτόχρονα εγκαλούν τα ψυχικά και σωματικά τραύματα του Εμφυλίου (...) Η αποκαλυπτική πλοκή του εκρήγνυται μπροστά στα μάτια του αναγνώστη ως παλιά

⁵⁸⁷ Σπύρος Τσακνιάς, Ελληνική πεζογραφία 1987. Τα νέα δείγματα γραφής στη λογοτεχνία τη χρονιά που πέρασε, *Η Καθημερινή*, 24.12.1987.

⁵⁸⁸ Κώστας Σταματίου, Οικογενειακά ιστορία..., *Ταχυδρόμος*, τχ. 27, 02.06.1987.

νάρκη ξεχασμένη σ' ένα χέρσο οικόπεδο. Ανάμεσα στα θύματά της συγκαταλεγόμαστε όλοι εμείς, οι σημερινοί αθώοι...⁵⁸⁹

Η «ορθόδοξη» Αριστερά αναπαρήγαγε ένα εμφυλιοπολεμικό σχήμα. Ψυχροπολεμικά σύνδρομα αναδύθηκαν στην κριτική του *Ριζοσπάστη*, αποκαλύπτοντας μια φοβική και κοντόθωρη ματιά. Μια κριτική κυτταρικά συντηρητική. Σε μια εποχή αναβίωσης των εμφυλιοπολεμικών παθών, όπου η διεκδίκηση του μνημονικού πεδίου μαινόταν, καμία μάχη δε θεωρούνταν άσκοπη. Η πρωτεϊκή φύση της μνήμης σε ένα περιβάλλον γενικευμένης πολιτικής δυσκρασίας, αναδείκνυε τις κοινωνικές ευπάθειες. Οι «ιαγούάροι» ένθεν και ένθεν караδοκούσαν. Η Δήμητρα άλλωστε, η ηρωίδα, αποτελεί ένα θραύσμα της διαμάχης αυτής. Η ευθεία βολή, ο αναμάρτητος πρώτος τον λίθο βαλέτω, του Κοτζιά βρήκε στόχο. Οι αντιδράσεις που δέχτηκε από το «ορθόδοξο» στρατόπεδο ξύπνησαν μνήμες από την κριτική του Ραυτόπουλου σχεδόν τριάντα χρόνια πριν, περί συκοφάντησης του αγώνα. Μόνο που το διακύβευμα ήταν διαφορετικό, η αποκατάσταση της δημοκρατίας έκανε τις κρίσεις αυτές να φαντάζουν άτοπες. Το πολωτικό κλίμα δεν μπορούσε να αναβιώσει τις σκληρές ημέρες του μετεμφυλιακού κράτους. Η πόλωση εντασσόταν στο παιχνίδι των εντυπώσεων σε μια μεθόριο γεωπολιτική-ιδεολογική και εν τέλει υπαρξιακή, όπου διαχρονικά συστέλλει και διαστέλλει έναν συμμετρικό αρνητικό ετεροπροσδιορισμό. Η διαρκής ταλάντωση του πολιτικού λόγου κατά τη δεκαετία του '80 μετέτρεψε τη μνήμη σε ένα περιφερόμενο λάφυρο. Μια μνήμη γκρίζα ζώνη, όπου η κυνική-οπαδική διεκδίκησή της υπογράμμιζε την απόσταση που εν τέλει διατηρούσαν αμφοτέρωι οι διαχειριστές της από το τραύμα. Αυτό θα παρέμενε ανοιχτό. Το καθεστώς ταλαίπωρης δημοκρατικής αυτοδυναμίας που συγκροτήθηκε μεταπολιτευτικά είχε ερείσματα εκατέρωθεν του πολιτικού φάσματος. Η «τακτοποίηση» των διαφορών προϋπέθετε τη λήθη. Για να επέλθει η λήθη αρκούσε ένα σχήμα που να συμπεριλαμβάνει ηθικά δικαιωμένους τους ηττημένους και αναβαπτισμένους τους νικητές. Αυτό το σχήμα με τη μερικότητά του έπρεπε να διατηρηθεί. Ο καθένας να έχει τον ρόλο του. Το ΚΚΕ απαιτούσε το επαναστατικό μονοπώλιο. Η αντιστασιακή μνήμη συνέιχε τον μύθο του Κόμματος και του αλύγιστου αγωνιστή. Η παραμικρή υπόνοια ισοδυναμούσε με ιερόσυλη πράξη. Η βεβήλωση του ιερού χώρου της μνήμης επέσυρε «ποινές». Η εργατική τάξη διέθετε έναν ακοίμητο φρουρό.

⁵⁸⁹ Μιχάλης Μόσχος, Μνήμες και τραύματα του «Ιαγούάρου». ο εμφύλιος σπαραγμός, θέμα της τελευταίας νουβέλας του Αλεξ. Κοτζιά. Α' και Β', *Η Καθημερινή*, 13.08.1987 και 20.08.1987.

Η προσέγγιση της Κώττη μοιραία διαμορφώθηκε από τις κομματικές της καταβολές. Μια πολύ σκληρή, ή μάλλον ολοκληρωτικά απορριπτική, κριτική. Κατέταξε, δια της απόπου, τον *Ιαγουάρο* στα αντιδραστικά βιβλία. Ένα μοτίβο σε επανάληψη. Τριάντα χρόνια μετά τη *μαύρη λογοτεχνία* απουσίαζε ακόμα το αυτοκριτικό βλέμμα. Η κατηγορία της συκοφάντησης του αγώνα, από όποιον δεν υπέκυπτε στην κομματική γραμμή, παρέμενε μια σταθερά στο «ορθόδοξο» στρατόπεδο. Η σκοπούμενη διαβολή του αγώνα από τον Κοτζιά αποτυπωνόταν μέσα σ' όλα, σύμφωνα με την Κώττη, στη νευρωτική και μικροαστική φύση των ηρωίδων, παράλληλα, πάντα από την ίδια, της πλαστογράφησης των ιστορικών γεγονότων. Η χάλκευση λοιπόν συνειδητή, τα κίνητρα του σκοτεινά. Ο υποψιασμένος αναγνώστης βέβαια αντιλαμβάνεται ότι το 1987 απέχει από το 1953, όχι μόνο χρονολογικά. Η γεωμετρία της πολιτικής τακτικής όμως, απαιτούσε απεύθυνση στο θυμικό των κομματικών ποιμνίων. Ο Κοτζιάς κατατάσσεται, ή μάλλον παραμένει, στο αντίπαλο στρατόπεδο, στους άλλους. Βρίσκεται σε διατεταγμένη υπηρεσία. Πλήρης απουσία σύγκλισης. Οι διαχωριστικές γραμμές συντηρούσαν τον μύθο, τα κομματικά στρατόπεδα και τον ρόλο τους. Η συντήρηση του μύθου όμως, είχε και προεκτάσεις υπαρξιακές. Η προάσπιση της οικείας μνήμης απαιτούσε επαγρύπνηση.

Συμβαίνει κάποιες φορές, ένας συγγραφέας να περιλαμβάνει σαν κεντρικούς ήρωες σ' ένα έργο του, πρόσωπα που δεν ανήκουν στη δική του τάξη (...) Συμβαίνει όμως και το αντίθετο: Ο συγγραφέας να επιλέγει επίτηδες πρόσωπα της αντίπαλης τάξης και ιδεολογίας, μόνο και μόνο για να ξεκαθαρίσει κάποιους – όποιους – λογαριασμούς με αυτές. Κι όταν η αντίπαλη τάξη είναι η εργατική και αντίπαλη ιδεολογία η δική της, μονάχα προοδευτικό δεν είναι το βιβλίο που προκύπτει. Στα ίχνη αυτής ακριβώς βάδισε ο Αλέξανδρος Κοτζιάς με τη νουβέλα του «*Ιαγουάρος*» (...)

Όταν ο λαός πήρε τα όπλα στα χέρια του κι άρχισε να πολεμά για τη λευτεριά της χώρας του, έκανε πράξη πέρα από ηρωική και βαθιά πατριωτική. Μια πράξη που προσπαθούν τόσες δεκαετίες τώρα να σπιλώσουν οι κάθε λογής εκπρόσωποι, αντιπρόσωποι, ή υπηρετούντες την αστική τάξη. Κι επειδή το φως αυτό δεν κρύβεται, ολοένα και περισσότερα μέσα επιστρατεύονται (...)

(...) δηλαδή κατά τον συγγραφέα πήρε... εντολή απ' την οργάνωση να σκοτώνει χαφιέδες (...) Όταν ξέρει πολύ καλά ο κ. Κοτζιάς ότι καμιά τέτοια εντολή δεν δόθηκε ποτέ. Κι όταν ταυτόχρονα γνωρίζουμε όλοι πολύ καλά, ότι φονιάδες υπήρξαν. Οι γραμμές των ταγμάτων ασφαλείας και της «Χ», ήταν γεμάτες από δαύτους.

Παραπλανημένος; Όχι. Εντελώς συνειδητά (...) προσπαθεί να πείσει πως οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης ήταν σαν τους *Ιαγουάρους*: σαρκοβόρα αιλουροειδή. Μη ρωτήσετε τι κερδίζει. Εκείνος ξέρει. Εμείς όμως γιατί ν' αγοράσουμε το βιβλίο;⁵⁹⁰

⁵⁹⁰ Αγγελική Κώττη, «*Ιαγουάρος*», *Κυριακάτικος Ριζοσπάστης*, 07.06.1987.

Αν θα μπορούσε κανείς να διακρίνει κάποια κοινά χαρακτηριστικά-άξονες στις παραπάνω κριτικές αυτά θα μπορούσαν να είναι η τάση συστολής της ιστορικής διάστασης του έργου και ο περιορισμός τους στο βολικό, για τον κριτικό, παρελθόν και η ανάδειξη του παραμορφωτικού ρόλου της ιδεολογίας στον μεταπολεμικό κόσμο. Επιπλέον κάποιες κριτικές περιορίζουν τη ματιά τους στην κομματική της στράτευση και όχι στο ευρύτερο μεταπολεμικό περιβάλλον. Βέβαια, αυτό είναι μια από τις πτυχές που αναδύει το έργο και όχι η αποκλειστική. Ο Κοτζιάς δε γενικεύει. Αναδεικνύει μια πτυχή, ένα θραύσμα κοινωνικά ενταγμένο στο ιστορικό του πλαίσιο. Αβίαστα προκύπτει μια μονομερής ανάγνωση του έργου. Ο Κοτζιάς άλλωστε, δεν έγραψε τον *Ιαγουνάρο* ως κριτική για τον ανθρωπότυπο του αμετανόητου κομμουνιστή ή όποιου άλλου ταυτισμένου με κάποιο κόμμα. Όπως και ο ίδιος υπογράμμιζε σε συνέντευξη του, ως πολιτικός-υπαρξιακός συγγραφέας, κατεξοχήν στόχος του αποτελούσε η αποτύπωση της ανθρώπινης ύπαρξης και ο γενικότερος *εξωφρενισμός*, η ιδιοτελής επίκληση της ιδεολογίας εντός μια γενικευμένης ηθικής έκπτωσης.

(...) ο εξωφρενισμός (...) υπάρχει, είναι κοινωνικός και νοητικός.⁵⁹¹

Η σχεδόν υστερική ηρωίδα αφηγείται, κατ' ουσίαν, όλη την ψυχοπαθολογία του ατόμου, που, ενταγμένο στο συλλογικό πολιτικό οργανισμό, δεν κατόρθωσε να υπερβεί την προσωπική ανεπάρκεια και αδυναμία.⁵⁹²

Το πολιτικό πλαίσιο της εποχής διαμόρφωσε τις κριτικές προσεγγίσεις. Η πλειονότητα των κριτικών φωνών συμβάδισαν με τον συγγραφέα. Κάποια από τα κριτικά σημειώματα χαρακτηρίζονται από μια εστιασμένη πρόσληψη. Υπάρχουν βέβαια και οι εξαιρέσεις, όπου η πραγματογνωμοσύνη κομίζει στοιχεία γόνιμα για τον δημόσιο διάλογο. Χαρακτηριστικά τα σημειώματα του Φωκά, του Χατζηβασιλείου και του Κούρτοβικ. Η κριτική, μεταπολιτευτικά, προσέλαβε το έργο του Κοτζιά στην ευρεία διάστασή του. Αν και υπήρξαν αναστολές στον κριτικό κόσμο, ελέω του ιστορικού φορτίου που παρήγε σε πλεόνασμα ο Εμφύλιος. Η περίπτωση της «ορθόδοξης» προσέγγισης από τον χώρο της Αριστεράς, η κριτική του *Ριζοσπάστη*, αναβίωνε το εμφυλιοπολεμικό κλίμα σε μια προσπάθεια μονομερούς ανάδειξης του αγώνα της Αριστεράς. Αν εξαιρεθεί η κριτική αυτή, οι υπόλοιπες κριτικές προσέγγισαν σε γενικές γραμμές τον *Ιαγουνάρο* εύστοχα, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις αρκετά περιορισμένα ή με κάποιες ιδεολογικές επιφυλάξεις, δίχως όμως με πρόθεση ακύρωσης

⁵⁹¹ Άννα Γριμάνη, Αλέξανδρος Κοτζιάς: «Αντικείμενό μου είναι η ύπαρξη των ανθρώπων», *Ένα*, τχ. 23, 04.06.1987.

⁵⁹² Εξώφυλλα, *Το Τέταρτο*, τχ. 26, Ιούνης 1987.

του έργου. Το πολιτικό τοπίο είχε μεταβληθεί. Ο εκδημοκρατισμός ρίζωνε σταδιακά, η μνήμη της δεκαετίας του '40 μπορεί μεν να φόρτιζε τον δημόσιο λόγο, από την άλλη όμως, έδινε τη δυνατότητα, με καθυστέρηση δεκαετιών, να διατυπωθούν απόψεις δημοσίως που απέκλιναν από το παγιωμένο δίπολο. Πάντως, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός της εμφάνισης, από την πλευρά της Ανανεωτικής Αριστεράς τη δεκαετία του '80, έντονων αναστολών αναφορικά με την προσέγγιση του Εμφυλίου. Η παλινδρόμηση σε μετεμφυλιακά πρότυπα ήταν σύμφυτη της εποχής. Γενικότερα, δεν είχε επιτευχθεί το «ξεκαθάρισμα» με το παρελθόν.

Συνοπτικά, η μεταπολιτευτική πορεία του Κοτζίά επισφραγίστηκε από τις εξελίξεις του ελληνικού μικρόκοσμου, οι οποίες ακολουθούσαν με χρονική υστέρηση τις αντίστοιχες διεθνείς, λαμβάνοντας σχεδόν καθολική αναγνώριση από το σύνολο του λογοτεχνικού κόσμου. Ο ίδιος, ανήσυχος παρατηρητής με υψηλό το αίσθημα του καθήκοντος, προσπάθησε δίχως φειδώ να διεγείρει το τραύμα, κομίζοντας δυσάρεστες μνήμες ως λυτρωμό.

Εν κατακλείδι

Χρόνος παρών και περασμένος χρόνος
Είναι ίσως κι οι δυο παρόντες στον μελλοντικό καιρό
και το μέλλον περιέχεται στο παρελθόν
Αν όλος ο χρόνος είναι αιώνια παρών
Όλος ο χρόνος είναι ανεξαγόραστος.⁵⁹³

Η Ευρώπη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κειτόταν σε ερείπια. Η ανασυγκρότηση αποτελούσε δυσεπίλυτο γρίφο. Οι εκτεταμένες υλικές καταστροφές, η πείνα που μάστιζε τον πληθυσμό συνιστούσαν εν δυνάμει αποσταθεροποιητικούς παράγοντες. Τα μεταπολεμικά καθεστώτα επιχείρησαν να νομιμοποιηθούν μέσω της κάθαρσης από τους συνεργάτες των κατακτητών. Οι δίκες που πραγματοποιήθηκαν στη Δυτική Ευρώπη όμως, δεν ανταποκρίνονταν στο εύρος του δωσιλογισμού. Η κάθαρση στην πράξη ήταν το λιγότερο ατελής. Η διάβρωση ήταν βαθιά. Άγγιζε και το μεταπολεμικό πολιτικό καθεστώς. Η μεταπολεμική συνθήκη απαιτούσε συμβιβασμούς και αυτοί μόνο μέσω της επιβαλλόμενης λήθης για το πρόσφατο επίπονο παρελθόν μπορούσαν να τελεσφορήσουν. Επιπλέον, ο μακαρθισμός στις ΗΠΑ πρότασσε τον κομμουνισμό ως τη μεγαλύτερη απειλή της Δύσης. Αντίστοιχα, στην ανατολική όχθη του Έλβα οι δίκες που πραγματοποιήθηκαν είχαν τον ρόλο πολιτικής εκκαθάρισης τυχόν διαφωνούντων με τα κομμουνιστικά καθεστώτα που εγκαθιδρύονταν.

Το διεθνές πλαίσιο αποτελούταν από δύο σφαίρες επιρροής. Τη Δύση, όπου επικρατούσε ο πολιτικός φιλελευθερισμός και την Ανατολή, που κυριάρχησε ο μαρξισμός-λενινισμός. Μοιραία, συγκροτήθηκαν διαφορετικές ερμηνείες και δύο διαφορετικές μεγάλες αφηγήσεις. Το διπολικό, ψυχροπολεμικό δόγμα Ζντάνωφ κυριάρχησε. Ωστόσο, στη διαπάλη των δύο μεγάλων αφηγήσεων δημιουργούταν κενά, μέσα από τα οποία αρθρώθηκαν φωνές από τον χώρο της διανοήσης που απέκλιναν από το κυρίαρχο δυοπώλιο, πολιτικό και ιδεολογικό και ακολουθούσαν έναν τρίτο δρόμο. Χαρακτηριστική η περίπτωση Γιάσπερς που αγγίζει το ζήτημα της γερμανικής ευθύνης, λίγο μόλις μετά τη λήξη του πολέμου, ενώ λογοτέχνες σε διάφορες χώρες επιχείρησαν να αποτυπώσουν τις συνθήκες του πολέμου σε μια προσπάθεια αντίστασης στην επιβαλλόμενη λήθη. Η πολιτικοποίηση της πρώιμης ψυχροπολεμικής περιόδου ήταν έντονη, η αποστασιοποίηση από τα κυρίαρχα αφηγήματα κατασττούσε τον όποιο διανοούμενο το επιχειρούσε αποσυνάγωγο. Χαρακτηριστική η περίπτωση

⁵⁹³ Θ.Σ. Έλιοτ, *Τέσσερα κουαρτέτα*, Ένα μήνυμα για το μέλλον της ανθρωπότητας, Έφη Αθανασίου (μτφρ.), Ίκαρος, 2014, σ. 23.

Καμύ, με την έκδοση του *Επαναστατημένου Ανθρώπου* (1951), όπου αποκαθλώθηκε από τους μέχρι πρότινος συνοδοιπόρους του κομμουνιστές. Το ψυχροπολεμικό κλίμα εκφραζόταν με πολεμική διάθεση στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Ο Ψυχρός Πόλεμος δε λάμβανε χώρα μόνο στο επίπεδο κορυφής των πολιτικών θεσμών, όπως με το σχέδιο Μάρσαλ, αλλά παρεισέφρεε και στον χώρο του πολιτισμού. Η πολιτιστική προπαγάνδα ήταν έντονη εκατέρωθεν, η οποιαδήποτε μη συντεταγμένη φωνή θεωρούταν διαβλητή. Τα ιδρύματα Φορντ και Ροκφέλερ προωθούσαν τον αμερικανικό πολιτισμό στην Ευρώπη, ενώ το *Συνέδριο για τη Πολιτιστική Ελευθερία* προπαγάνδιζε τον πολιτικό φιλελευθερισμό. Αντίστοιχα το *Κίνημα της Ειρήνης* επιχειρούσε διείσδυση στις δυτικές κοινωνίες και ενίσχυση των κομμουνιστικών κομμάτων σε αυτές. Η συγκρότηση του ΝΑΤΟ και της Κομινφόρμ αποτελούσαν το επιστέγασμα μιας διζωνικής Ευρώπης, διαχωρισμός που αποτυπωνόταν ως καθημερινή πρακτική.

Η Ελλάδα αμέσως μετά τον πόλεμο μαστιζόταν από πείνα. Παράλληλα, η τιμωρία των δωσιλόγων εκκρεμούσε, ενώ ο προπολεμικός πολιτικός κόσμος είχε καταρρεύσει. Το πολιτικό πεδίο συγκροτούταν από δύο πόλους, το ΕΑΜ και το ΚΚΕ ο ένας και ο άλλος το σύνολο του αστικού κόσμου. Οι ένοπλες συγκρούσεις της κατοχικής περιόδου καθιστούσαν εύθραυστη τη μεταπολεμική συνθήκη, η οποία αποσυντέθηκε ευθύς αμέσως σχεδόν, με τα Δεκεμβριανά. Η επιβολή του αστικού κόσμου και του δόγματος της εθνικοφροσύνης, με διάχυτο τον αντικομμουνισμό, προσαρτήθηκε στο διεθνές ψυχροπολεμικό πλαίσιο. Οι πρακτικές βίας που επικράτησαν μετά τη συνθήκη της Βάρκιζας την ακύρωσαν ουσιαστικά. Η διαρκώς διογκούμενη πόλωση οδήγησε στον Εμφύλιο. Το τέλος του, βρήκε τελική νικήτρια τη Δεξιά η οποία επικράτησε στον κρατικό μηχανισμό, που συγκροτήθηκε ως μια πολεμική μηχανή με διώξεις, δίκες, εκτοπίσεις. Η αίσθηση μιας διαρκούς επιστράτευσης ήταν έντονη και ενισχυόταν από το δόγμα του ΚΚΕ «το όπλα παρά πόδα». Η πολιτική αστάθεια εμπέδωσε περισσότερο το αίσθημα ανασφάλειας και καχυποψίας εκατέρωθεν, ενώ το Σύνταγμα του '52 επισφράγισε θεσμικά τη διχοτόμηση του κοινωνικού σώματος.

Ο Κοτζιάς εκδίδει την *Πολιορκία* το 1953. Το θέμα το είχε συλλάβει ήδη από το καλοκαίρι του '44, όντας ακόμα επονίτης, σε μια προσπάθειά του να εκφράσει την αγωνία αυτών της απέναντι όχθης, τους οποίους ένιωθε πολιορκημένους, καθώς δέχονταν την πίεση της άλλης πλευράς. Ο συγγραφέας επιχειρεί να αποτυπώσει τα όσα δραματικά συνέβησαν στο πρόσφατο παρελθόν, μα αποσιωπώνται ή διαστρεβλώνονται

για λόγους σκοπιμότητας. Ενώπιον σε μια περιρρέουσα λήθη ο Κοτζιάς αναδύει το επίπονο παρελθόν και κομίζει αυτό που παραμένει άρρητο. Σε μια κοινωνία διχοτομημένη, χωρισμένη σε πολίτες δύο ταχυτήτων, το εμφυλιοπολεμικό κλίμα έχει σκεπάσει κάθε πτυχή της καθημερινότητας. Οι αντικομμουνιστές, με ιδεολογικό περίβλημα την εθνικοφροσύνη, συμπύκνωναν το συλλογικό τους ιδεώδες στη δύναμη της επιβολής τους ως νικητών του Εμφυλίου, ενώ η Αριστερά θύμα του μετεμφυλιακού κράτους, μα κατέχοντας το μονοπώλιο στις μνήμες της Αντίστασης, συγκροτούσαν μια ισχυρή αντινομία. Η διπολική μνήμη εκχέουσα από τις συσσωρευμένες μатаιώσεις των ηττημένων και το πνεύμα του νικητή τροχοδρόμησαν τη σύγκρουση σε χρόνο μεταγενέστερο, σε ένα κράτος της εξωτερικής στιβάδας της Δύσης, στο προκεχωρημένο φυλάκιο του δυτικού στρατοπέδου. Η *Πολιορκία* ως παραβολή επιτελεί το μη εκπεφρασμένο. Μέσα από τα μάτια ενός ταγματасаφλίτη παρουσιάζει τον τρόπο επιβολής και επικράτησης της εθνικόφρονος Δεξιάς μετά τον Εμφύλιο, οι επιπτώσεις της οποίας στιγματίζουν τον καθημερινό βίο, ενώ φωτίζει υπό γωνία την αντίπερα όχθη. Η βία αποτελούσε συγκροτητικό στοιχείο της νέας εποχής. Το δίπολο Δεξιά-Αριστερά εγκλώβιζε το κοινωνικό σώμα. Ο Κοτζιάς μη υποτασσόμενος στη διπολική ερμηνεία είτε της κρατικής είτε της ιδεολογικής εξουσίας, επιτελεί μια νέα οπτική. Αποποιούμενος την πολιτική στράτευση, στρατεύεται ηθικά, μια ύψιστη πολιτική πράξη, αναδεικνύοντας την υποκείμενη μνήμη. Δεν αναπαράγει ούτε τη θριαμβολογία των νικητών ούτε την ηρωοποίηση και θυματοποίηση των ηττημένων, αλλά πρωτίστως δεν παριστάνει τον επιτήδειο ουδέτερο, στηλιτεύοντας εμμέσως την απουσία μετριοπάθειας από το πολιτικό τοπίο.

Ως διανοούμενος παρεμβαίνει για να επιτελέσει τον ρόλο του, ως ιδιοσυγκρασιακά «αντιεξουσιαστής» αποτάσσεται τις ένθεν και ένθεν επιβολές, στάση που διατήρησε και ως κριτικός. Ως κύριος εκπρόσωπος της λεγόμενης πρώτης μεταπολεμικής γενιάς διεκδικεί ζωτικό χώρο στο λογοτεχνικό πεδίο έναντι της επικρατούσας μέχρι τότε μεσοπολεμικής γενιάς, συμμετέχοντας ενεργά στην αντιπαράθεση, η οποία ναι μεν συντελέστηκε εντός του λογοτεχνικού πεδίου, μα προφανώς οι προεκτάσεις εκτείνονταν πέραν αυτού, καθώς ήταν βαθύτατα πολιτικές.

Η κριτική αποτίμηση της *Πολιορκίας* είναι σύμφυτη του πολιτικού κλίματος της εποχής. Κατά την πρώτη έκδοση η ιδεολογική ανάγνωσή της είναι πασιφανής. Από την Αριστερά κατατάσσεται στη «μαύρη λογοτεχνία», ενώ η γενιά του '30 ουσιαστικά την ακυρώνει λογοτεχνικά. Οι ψύχραιμες φωνές απουσιάζουν. Ελάχιστοι αναγνωρίζουν την αξία, μεταξύ αυτών ο Καραντώνης, ο οποίος όμως και αυτός σπεύδει

να το κατατάξει πολιτικά, και μάλιστα στη Δεξιά. Με τη δεύτερη έκδοση (1961) συντελείται σταδιακά η λογοτεχνική αποκατάσταση του έργου, όχι όμως η πολιτική η οποία παραμένει άδηλη. Μεταπολιτευτικά, και αφού έχει προηγηθεί το πραξικόπημα και η διάσπαση του '68 του ΚΚΕ, καταλύονται οι διαχωριστικές γραμμές και επέρχεται ώσμωση μεταξύ των δύο πολιτικών χώρων. Έτσι, προέκυψε η πολιτική αποκατάσταση του έργου με την τρίτη έκδοση (1977). Χαρακτηριστική πάντως η αμφιθυμία που υπάρχει και σήμερα αναφορικά με το πολιτικό πρόσημο που προκρίνει το έργο, δείγμα του γεγονότος ότι τα εξωκαλλιτεχνικά κριτήρια παρεισδύουν στο λογοτεχνικό πεδίο.

Οι πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του '70 προκάλεσαν αναδιατάξεις στο εσωτερικό του δυτικού στρατοπέδου. Οι επικεφαλής των δύο πόλων επιδίωξαν την ύφεση. Στη Δύση η μεταβολή του παραγωγικού μοντέλου και τα απόνερα της προηγούμενης εικονοκλαστικής δεκαετίας δημιουργούσαν καίριες τομές. Η αποβιομηχάνιση επέτεινε τη φθορά των συλλογικών κινημάτων, ενώ αναδεικνύονταν κινήματα πολιτικής μονοκαλλιέργειας. Η προϊούσα αποκαθήλωση της Αριστεράς, η επέμβαση στην Πράγα το '68, έπαιξε κρίσιμο ρόλο, η έκδοση του *Αρχιπελάγους Γκουλάγκ* του Σολτζενίτσιν, ο εντεινόμενος αντιαμερικανισμός από τις επεμβάσεις στη Χιλή και το Βιετνάμ, δημιουργούσε νέα δεδομένα στις πολιτικές αναζητήσεις. Παράλληλα, οι δυτικές ηγεσίες στο πνεύμα της ύφεσης ανέπτυσαν σταδιακά συνεργασία με την άλλη πλευρά του Τείχους, αποδεικνύοντας πως αυτό πλέον είχε καταστεί πορώδες, χαρακτηριστική η εμβληματική Ostpolitik. Επιπροσθέτως, η ενίσχυση του ρόλου της ΕΟΚ φανέρωνε ενίοτε τις οποίες διαστάσεις με τον ισχυρό πάτρωτά τους, τις ΗΠΑ. Η ψυχροπολεμική διαίρεση βέβαια παρέμενε και ελέω αυτής οι μεσογειακές χώρες, συμπεριλαμβανόμενης της Ελλάδας, εντάχθηκαν στην ΕΟΚ. Η ΕΣΣΔ αν και φάνηκε ανθεκτική στην αρχή της κρίσης, μια και ήταν πετρελαιοπαραγωγός χώρα, εν τέλει η δυσκαμψία του συστήματος δημιουργούσε καίρια ζητήματα. Η αδυναμία μεταρρύθμισης επιδείνωνε περαιτέρω την οικονομική φθορά, ενώ κοινωνικά υπέβασκε δυσaréσκεια. Η ανέλιξη Γκορμπατσώφ αποδείχτηκε καθοριστική. Η διάθεσή του για μεταρρυθμίσεις, οδήγησε εν τέλει στην κατάρρευση του κομμουνισμού και στον τερματισμό της διχοτόμησης της Ευρώπης, με τη συμβολική κατάρρευση του Τείχους.

Η ανακατατάξεις αυτές δε συντελέστηκαν με τρόπο άμεσο. Στην ΕΣΣΔ οι ζυμώσεις διήρκησαν δεκαετίες. Πολλοί αξιωματούχοι και ερευνητές έρχονταν σε επαφή με τη Δύση, ενώ οι ρεφορμιστές έτειναν στη δυτική σοσιαλδημοκρατία. Στη Δύση ο νεοκενσυνανισμός περνούσε κρίση και σταδιακά επιβάλλονταν πολιτικές που

δεν απέρρεαν από το πνεύμα της μεταπολεμικής συναίνεσης. Η σταδιακή αλλαγή του πολιτικού προτύπου σε συνδυασμό με την ολοένα και αυξανόμενη χρονικά απόσταση από τα γεγονότα του πρόσφατου παγκοσμίου πολέμου προκάλεσαν μνημονικές ανακατατάξεις. Τη δεκαετία του '80 το Ολοκαύτωμα, το Βισύ, η συνεργασία εντόπιων και κατακτητών αναμοχλεύτηκαν σε όλη τη Δύση. Αντίστοιχα στην Ανατολική Ευρώπη η χαλάρωση της λογοκρισίας επέτρεψε να επανεκδοθούν απαγορευμένα λογοτεχνικά έργα. Παράλληλα, η ευρύτερη μεταρρυθμιστική διάθεση Γκορμπατσώφ, επεκτάθηκε και στο μνημονικό πεδίο και ανέδειξε μνήμες που δε σχετίζονταν αποκλειστικά με τον πόλεμο, αλλά και με τις σταλινικές εκκαθαρίσεις.

Στην Ελλάδα το '74 πραγματοποιείται δημοκρατική μετάβαση. Το πολιτικό τοπίο επανασυστάθηκε. Τα δύο κομμουνιστικά κόμματα νομιμοποιήθηκαν, το Κέντρο σταδιακά πέρασε στο περιθώριο, ενώ η Νέα Δημοκρατία από τη Δεξιά επιχείρησε ανασυγκρότηση και αναβάπτιση του χώρου. Το ΠΑΣΟΚ ηγήθηκε του αντιδεξιού μετώπου και πέτυχε να κυβερνήσει σχεδόν σε όλη τη δεκαετία του '80. Η πολυπόθητη «Αλλαγή» έβγαλε στο προσκήνιο την «ενδοχώρα» του κοινωνικού σώματος. Παράλληλα, μέσω της ένταξης στην ΕΟΚ εισέρρευσε σημαντική οικονομική βοήθεια. Η δημοκρατική εμπέδωση συνδυάστηκε με την αλλαγή των κυριάρχων προτύπων, όπως συνέβαινε και διεθνώς, ενώ την ίδια ώρα η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης αποτελούσε κομμάτι ενός ευρύτερου διάλογου με επίκεντρο το μνημονικό πεδίο της δεκαετίας του '40.

Σε αυτόν τον νέο, διεσταλμένο, εθνικό ορίζοντα που περιλαμβάνει τους ηττημένους του Εμφυλίου και την αναβαπτισμένη Δεξιά, παρεμβαίνει ο Κοτζιάς με τον *Ιαγούαρο*. Η επιβαλλόμενη «τακτοποίηση» της μνήμης αποτελεί τον απόλυτο εθνικό συμβιβασμό. Αυτόν τον συμβιβασμό διαρρηγνύει ο Κοτζιάς. Το νέο εθνικό αφήγημα δεν απέρρεε από το ιστορικά αληθές, κύριο ρόλο δε διαδραμάτιζε η ιστορική αλήθεια. Οι διεθνείς οικονομικές εξελίξεις προέκριναν νέα πρότυπα. Ο καταναλωτισμός, η αγωνία για μια καλύτερη ζωή, ο κομπορμισμός ανέδυναν νέα ήθη. Οι ιδεολογίες είχαν εκπέσει σε μέσα. Η μεταβολή του ανθρωπότυπου προφανής, η μετάλλαξη των αξιών επίσης. Παρόλα αυτά, η μνημονική αντιπαράθεση για τη δεκαετία του '40 ήταν έντονη. Σε αυτόν τον δημόσιο διάλογο παρεμβαίνει και συνεισφέρει ο Κοτζιάς, επιχειρώντας να αποφευχθεί ένας «συμβιβασμός». Έτσι λοιπόν, αναδεικνύει τη μνήμη που δεν αρθρώνεται χάρη του εθνικού συμβιβασμού, η οποία συγκροτείται από την επικράτηση της αριστερής αφήγησης και της αναβάπτισης της Δεξιάς, όλα αυτά τη στιγμή που

διεθνώς ο Ψυχρός τελούσε σε αποδρομή και το πάλαι ποτέ κραταιό δυοπώλιο ήταν προ της κατάρρευσής του. Σε αυτές τις συνθήκες οι μεγάλες αφηγήσεις φάνταζαν άτοπες. Σε ένα καθεστώς γενικευμένου ιδεολογικού ναρκισσισμού, η αποσάθρωση ιδεολογικών σχημάτων από μια στάση ζωής, μιας χρήσης, αποκύημα του καλπάζοντα κομπορμισμού και της προσαρμογής στις διεθνείς νόρμες, η διατήρηση των πολιτικών παθών της δεκαετίας του '40 αποτελούσε αναχρονισμό. Στο μεταίχμιο ιδεολογικών αντιπόδων η μεταβολή του κοσμοειδώλου από τη «θεραπευτική» ιδιότητα του χρήματος, από την εκπλήρωση του ευρωπαϊκού ονείρου απαιτούσε ένα νέο εθνικό αφήγημα. Ο *Ιαγουάρος* δεν αποτελεί το σύστοιχο της Πολιορκίας. Η Δήμητρα δεν αποτελεί την αριστερή απάντηση στον ταγματасφαλίτη Παπαθανάση. Ο Κοτζιάς δικαιώνει ιστορικά την Αριστερά για όσα έχουν υποστεί τα μέλη της και αυτά τα προκάλεσαν οι θεματοφύλακες της εθνικοφροσύνης. Τα τραύματα είναι παρόντα και στον χρόνο γραφής. Ωστόσο, στηλιτεύει τον ξύλινο λόγο της κομματικής ορθοδοξίας, τη μετατροπή του μαρτυρολογίου σε μετωνυμία της Αριστεράς. Αποτυπώνει την ήττα της ιδεολογίας από την αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής, από τον γενικευμένο κομπορμισμό. Η αλλοτρίωση δεν περιορίζεται σε κάποιον πολιτικό χώρο. Κανείς δεν παραμένει ανέγγιχτος. Για άλλη μια φορά ο Κοτζιάς φαίνεται ότι αναζητά την πολιτική μετριοπάθεια-αυτοκυριαρχία που εκλείπει από τη δημόσια σφαίρα. Η ιδεολογική απομάγευση ήταν απόλυτη. Η «Αλλαγή» λειτούργησε ως βαλβίδα κοινωνικής αποσυμπίεσης, ενισχύοντας το πέρασμα από το έθνος στον λαό, ενώ η εθνική συμφιλίωση συνέθεσε ένα μωσαϊκό συμβιβασμού. Σε ένα περιβάλλον πατριωτικής έξαρσης, εξεγερτικής ρητορικής και ευρωπαϊκής προοπτικής· μοιραία η μνήμη υπέστη πολλές αναδιπλώσεις.

Σε μια βαθιά αντιπνευματική-αντιδιανοουμενιστική εποχή, όπου η μνήμη χειραγωγείται, παρουσιάζεται έλλειψη πολιτικής συναίνεσης και σύνεσης παρεμβαίνει ο Κοτζιάς. Όπως προαναφέρθηκε, ιδιοσυγκρασιακά «αντιεξουσιαστικός» εντοπίζει και αναδεικνύει τις παραμορφώσεις που προκαλεί ο ιδεολογικός φανατισμός. Για άλλη μια φορά, ως διανοούμενος, επιτελεί την ανάδειξη μιας δυσάρεστης μνήμης. Επιλέγει ξανά να στρατευτεί ηθικά αναδεικνύοντας μια νέα οπτική έναντι των κυρίαρχων.

Τη δεκαετία του '80 επιχειρήθηκε μια επαναπροσέγγιση του επώδυνου ιστορικού φορτίου της δεκαετίας του '40. Από τα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας οι ιστορικοί επιχειρούσαν μια πρώτη προσέγγιση. Νωρίτερα όμως και πιο βαθιά είχαν προχωρήσει οι λογοτέχνες, ειδικά ο Αλεξάνδρου και ο Νικολαΐδης. Ενδεικτικό της ανακίνησης του μνημονικού πεδίου και η κυκλοφορία πολλών μαρτυριών για την

επίμαχη εποχή. Ήδη, ο Κοτζιάς με την ιδιότητα του μεταφραστή της *Ελένης* είχε παρέμβει στον δημόσιο διάλογο για τη δεκαετία του '40. Δεν είναι τυχαίο ότι η υποδοχή που επιφύλαξαν αρκετοί κριτικοί στο έργο απέπνεε εμφυλιοπολεμική διάθεση.

Η υποδοχή του *Ιαγουάρου* ήταν θετική δείγμα της αλλαγής που είχε συντελεστεί σε επίπεδο πολιτικής αντίληψης. Η ώσμωση των δύο πολιτικών χώρων κατά τη δικτατορία, μα και η απαγκίστρωση ενός δυναμικού από το ΚΚΕ με τη διάσπαση του '68, δημιούργησε συνθήκες αποδοχής, οι οποίες μεταπολιτευτικά κατεστάθησαν αυτονόητες, επομένως και σε αυτή την περίπτωση το πολιτικό πλαίσιο λειτούργησε διαμορφωτικά την πρόσληψη του έργου. Γεγονός είναι πάντως πως διατυπώθηκαν επιφυλάξεις αναφορικά με την ιστορική πρόθεση του συγγραφέα, αν και η πλειοψηφία διατύπωσε απόψεις συμβατές με αυτές του συγγραφέα. Αξίζει φυσικά να αναφερθεί η κριτική του *Ριζοσπάστη* που εκλάμβανε το έργο ως απειλή για το αφήγημα της «ορθόδοξης» Αριστεράς.

Συνοψίζοντας, η πρόσληψη τόσο της *Πολιορκίας* όσο και του *Ιαγουάρου* σχετιζόταν από τις επικρατούσες πολιτικές συνθήκες κάθε φορά. Παρόλη τη μεγάλη χρονική απόσταση, ο Κοτζιάς παρουσιάζεται απόλυτα συνεπής με τον ρόλο του. Εντός της ελληνικής εκδοχής του Ψυχρού Πολέμου επιτελεί την παρέμβασή του στο δημόσιο πεδίο, όχι βέβαια με όρους πολιτικής συμμετρίας, διεγείροντας υποκείμενες μνήμες, συχνά δυσάρεστες και ενίοτε άρρητες. Με στάση ιδιοσυγκρασιακά «αντιεξουσιαστική» υπογραμμίζει την απουσία πολιτικής μετριοπάθειας και της επικράτησης του ιδεολογικού φανατισμού με τις όποιες παραμορφωτικές του επιδράσεις. Αναδεικνύει τον αρνητικό πολιτικό ετεροπροσδιορισμό, τη μνημονική στρεψοδικία και την ιδεολογική αυταρέσκεια. Παρεμβαίνει σε εποχές που διακινείται βαρύ ιστορικό φορτίο. Κινούμενος ανάμεσα σε ιδεολογικούς αντίποδες αποτυπώνει μια ιδιότυπη μαρτυρία κάθε φορά, απομαγεύοντας τις εκατέρωθεν μυθολογίες, αναδεικνύοντας μια νέα οπτική. Ως κοινωνικά έρριζος διανοούμενος αποποιείται τη συλλογιστική· τα ηθικά άτομα κάνουν τη σωστή κοινωνία και αντίστροφα. Αποτυπώνει τη συλλογική ευθύνη, μα συγχρόνως προσκομίζει και ελαφρυντικά. Εναντιώνεται όμως, στις ιστορικές στρεβλώσεις που νομοτελειακά διακρατούν τη μνήμη, επιτελώντας τον ρόλο του διανοούμενου, όχι ως πολιτικού απολογητή, αλλά ως δημόσιου προσώπου που οφείλει να παρεμβαίνει στα ιστορικά ορόσημα.

Πηγές-Βιβλιογραφία

Πηγές

αρχείο Αλέξανδρου Κοτζιά

- Αλέξανδρου Κοτζιά, Πολιορκία (15.11.1953). *Πνευματική Ζωή*.
- Αργυρίου, Α., Ζήρας, Α., Κοτζιάς, Α., Κουλουφάκος, Κ. (1976-1977) «Το οδυνηρό πέρασμα στην πολιτικοποίηση (συζητάνε για τη στροφή της ελληνικής πεζογραφίας μετά τον πόλεμο). *Διαβάζω*, τχ. 5-6.
- Αργυρίου, Α. (1992). Επεξηγηματικά σχόλια στον Ιαγουάρο για τον ξένο αναγνώστη. *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 64-65 (σ. 46-49).
- Βέης, Γ. 1992). Αλέξανδρου Κοτζιά, Ιαγουάρος. *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 66.
- Βιβλίο (08.05.1987). *Αντί*, τχ. 346.
- Βουρνάς, Τ. 18.03.1984). Κράχτης της χρεοκοπημένης εθνικοφροσύνης. *Το Βήμα*.
- Γερμανός, Φρ. (21.07.1961). *Εικόνες*, τχ. 300.
- Γεωργουσόπουλος, Κ. (05.04.1986). Έλλειψη ψυχραιμίας. *Τα Νέα*.
- Γκέιτς, Ν. (18.03.1984). Προέχει η αλήθεια. *Το Βήμα*.
- Γριμάνη, Α. (04.06.1987). Αλέξανδρος Κοτζιάς: «Αντικείμενό μου είναι η ύπαρξη των ανθρώπων». *Ένα*, τχ. 23.
- Δεδόπουλος, Κ.Ι. (05.01.1962). Η πεζογραφία του κινδύνου. *Μεσημβρινή*.
- Δερμιτζάκης, Μπ. (1995). Το πεζογραφικό έργο του Αλέξανδρου Κοτζιά. *Φιλολογική* (Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων), τχ. 50 (σ. 15-22).
- Διαβάσαμε για σας (24.10.1962). *Γυναίκα*, τχ. 333.
- Ελέν, ΕΠΕΝ, Λεπέν, κ.ά.. *Πολιτιστική*. 1984.
- Εξώφυλλα (1987). *Το Τέταρτο*, τχ. 26.
- Ζήρας, Α. (1977). *Χρονικό '77*, τ. 8. Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο «Ωρα».
- Ζήτα (Ζουρνατζής, Σπ.) (Οκτώβριος 1961). *Προοπτική*, τχ. 11.
- Ζορμπαλάς, Δ. (24.5.1964). Τρία μυθιστορήματα του Αλέξανδρου Κοτζιά. «Πολιορκία»-«Μια σκοτεινή υπόθεση»-«Εωσφόρος». *Ταχυδρόμος Αλεξάνδρειας*.
- Ζουρνατζής, Σ. (14-16.04.1984). Η μετά θάνατον δολοφονία της «Ελένης» και της ιστορίας. *Εστία*.
- Θρύλος, Α. (1954). Το λογοτεχνικό 1953. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1954.
- Θρύλος, Α. (Φθινόπωρο 1959). *Καινούρια Εποχή*.
- Θρύλος, Α. (Καλοκαίρι 1961). *Καινούρια Εποχή*.
- Καραντώνης, Α. (03.07.1955). *Ραδιοφωνική παρουσίαση του βιβλίου*.

- Καραντώνης, Α. (13-20.01.1963). Τα νέα βιβλία. *Ραδιοπρόγραμμα*.
- Ελεφάντης, Α. (16.11.1984). Ελένη: πέραν των αντιλόγων υπάρχει και η ιστορία. *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τχ. 27 (σ. 41-44).
- Εποχή και λογοτεχνικές γενεές. *Η Καθημερινή*.
- Καραντώνης, Α. (10.07.1966). Η κριτική του βιβλίου. *Η Καθημερινή*.
- Καραντώνης, Α. (1979). *24 σύγχρονοι πεζογράφοι*. Αθήνα: Νικόδημος.
- Κατσίκη-Γκίβαλου, Α. (4.10.1992). Κατέγραψε την πολιτιστική ερήμωση των αστικών και λαϊκών στρωμάτων. *Η Εποχή*.
- Κιουρτσάκης, Γ. (1992). Αποχαιρετισμός, *Αντί*, τ. 504.
- Κλάρας, Μ.Δ. (04.09.1961). Ανθρωπιά και ύφος. *Η Βραδυνή*.
- Κουλούρης, Χρ. Ν. (20.06.1963). Η κριτική του βιβλίου. *Νέα Σκέψη*, τχ. 4.
- Κούρτοβικ, Δ. (01.10.1987). Βιβλιοψία. *Σχολιαστής*, τχ. 55.
- Κούρτοβικ, Δ. (2.10.1992). Αλέξανδρος Κοτζιάς: η αυτογνωσία ως αρετή. *Τα Νέα*.
- Κοτζιάς, Α. (15.05.1960). Η γενεά του μεταπολέμου καταγγέλλει και στιγματίζει [Συμμετοχή σε έρευνα για τη στάση των νέων απέναντι στην «Ομάδα των 12»], *Ανεξάρτητος Τύπος*.
- Κοτζιάς, Α. (20.02.1963). Πώς βλέπετε την εποχή μας και τη σύγχρονη λογοτεχνία μας; *Η Νίκη*.
- Κοτζιάς, Α. (27.07.1963). Απολογητές και κατήγοροι. Η γενιά του '30...εκτρωματικό φαινόμενο! Αι απόψεις του κ. Αλ. Κοτζιά. *Η Νίκη*.
- Κοτζιάς, Α. (29.05.1964). Γιώργου Θεοτοκά, Ασθενείς και Οδοιπόροι. *Μεσημβρινή*.
- Κοτζιάς, Α. (19.04.1974). Οι φανατικοί και τα χέλια. *Ο Ταχυδρόμος*, τχ. 19.
- Κοτζιάς, Α. (05.08.1974). Η ντροπή. *Ο Ταχυδρόμος*, τχ. 12.
- Κοτζιάς, Α. (09.08.1974). Αφασία. *Ο Ταχυδρόμος*, τχ. 12.
- Κοτζιάς, Α. (05.12.1974). Λοιπόν... . *Ο Ταχυδρόμος*.
- Κοτζιάς, Α. (23 .01.1975). Πρακτική αριθμητική. *Ο Ταχυδρόμος*.
- Κοτζιάς, Α. (23 .01.1975). Το συνδικάτο της γλώσσας, *Ο Ταχυδρόμος*,.
- Κοτζιάς, Α. (16.05.1975). Ο συγγραφέας δικαιούται να έχει πολιτική θέση. *Το Βήμα*.
- Κοτζιάς, Α. (02.04.1990). Συμμετοχή σε έρευνα για τη συμμετοχή των πνευματικών ανθρώπων στα κοινά. *Ελευθεροτυπία*.
- Κοτζιάς, Α. (19.04.1990). «Οι ποιητές πληρώνουν ΟΓΑ, οι αγρότες τίποτα...». *Ταχυδρόμος*.
- Κοτζιάς, Α. (24.11.1991). Μικροαστοί της συμφοράς είμαστε... . *Ελεύθερος Τύπος*.

- Κοτζιάς, Α. (1992). Αληθομανές χαλκείον (η ποιητική ενός πεζογράφου). *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 64-65.
- Κοτζιάς, Α. (1992). «Η φοβερή μαρτυρία του Γιάννη Μανούσακα». *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 66.
- Κοτζιάς, Α. (1992). Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς αφηγείται: «Τι μυστηριώδες κουβάρι ο άνθρωπος!». *Αντί*, τχ. 504 (σ. 44-45).
- Κοτζιάς, Α. (15.03.1992). Λέξη χωρίς περιεχόμενο [Απάντηση του Α.Κ. στην έρευνα: υπάρχουν ακόμη διανοούμενοι;]. *Το Βήμα*.
- Κοτζιάς, Α. (1994). Εμείς και οι Εξουσίες, *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 7.
- Κύρρης, Κ. (1955). Πεζογραφία και ποίηση με «θέση». *«Αγροτική» Λευκωσίας*.
- Κώττη, Α. (07.06.1987). «Ιαγουάρος». *Κυριακάτικος Ριζοσπάστης*,
- Μενδράκος, Τ. (6.12.1992). Ένας υπαρξιακός της στράτευσης, *Αυγή*.
- Μεταξάς, Α. (19.09.1953). Τα βιβλία που κυκλοφορούν. *Εμπρός*.
- Μόσχος, Μ. (13.08.1987 & 20.08.1987). Μνήμες και τραύματα του «Ιαγουάρου». ο εμφύλιος σπαραγμός, θέμα της τελευταίας νουβέλας του Αλεξ. Κοτζιά. Α' και Β'. *Η Καθημερινή*.
- Mackridge, P. (1986). Testimony and Fiction in Greek Narrative Prose 1944-1987, in: R. Beaton (ed.), *The Greek Novel, AD 1-1985* (pp. 90-102). London: Croom Helm.
- Ο Διάλογος. Ο Αλέξ. Κοτζιάς συζητάει με τον Τάσο Γουδέλη (1982). *Το Δέντρο*, τχ. 31.
- Οι Έλληνες λογοτέχνες μιλούν για το έργο τους, Αλέξανδρος Κοτζιάς (16.01.1966). *Ανένδοτος*.
- Οι προβοκάτορες της εθνικής ομοψυχίας. *Η Αυγή*. 10.01.1984.
- Ο.Ο. (21.01.1984). Ποιοι αναξέουν τις πληγές του Εμφυλίου. *Η Αυγή*.
- Παπακωνσταντίνου, Δ.Κ. (Ιαν.-Μαρτ. 1962). Το βιβλίο. *Πυρσός*, τχ. 85-87.
- Πατρίκιος, Τ. (1977). Το μήνυμα της φρίκης και οι κίνδυνοι του αγγελιοφόρου. *Διαβάζω*, τχ. 7.
- Πατρίκιος, Τ. (09.06.1987). 5 συγγραφείς προτείνουν. *Ένα*, τχ. 28.
- Πρωτόπαπα-Μπουμπουλίδου, Γ. (1974). *Πεζογραφικά κείμενα του πολέμου και της κατοχής*. Ιωάννινα: Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
- Ραυτόπουλος, Μ. (1955). Νίκου Κάσδαγλη: Τα δόντια της μυλόπετρας. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 10.
- Ραυτόπουλος, Μ. (1955). Αλεξ. Κοτζιά: Πολιορκία. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 10.

- Ρεζής, Π. (1987). Αλέξανδρου Κοτζιά: «Ιαγουάρος». *Το Τραμ ένα όχημα*, τχ. 2 (σ. 105-107).
- Σήμερα το τελευταίο ταξίδι του Αλέξανδρου Κοτζιά (22.09.1992) *Η Καθημερινή*.
- Σπηλιάδη, Β. (1966). Για τους Νέους Πεζογράφους του Σαχίνη. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 135.
- Σταματίου, Κ. (02.06.1987). Οικογενειακά ιστορίες... . *Ταχυδρόμος*, τχ. 27.
- Στεργιόπουλος, Κ. (14.01.1963). Ένας μεταπολεμικός πεζογράφος, Αλέξανδρος Κοτζιάς. *Η Βραδυνή*.
- Στεργιόπουλος, Κ. (04.08.1963). Αλέξανδρος Κοτζιάς, μια φωνή από το χάος. *Ταχυδρόμος Αλεξάνδρειας*.
- Στεργιόπουλος, Κ. (03.04.1963). Η εποχή και η λογοτεχνία μας. *Νίκη*.
- Τζιάντζη, Μ. (06.05.1984). Η «Ελένη» του Ν. Γκατζογιάννη και η φωνή της Αμερικής. *Ριζοσπάστης*.
- Τσακνιάς, Σπ. (24.12.1987). Ελληνική πεζογραφία 1987. Τα νέα δείγματα γραφής στη λογοτεχνία τη χρονιά που πέρασε. *Η Καθημερινή*.
- Τσαούσης, Κ. (10.06.1987). Μια εξωφρενικά αληθινή ιστορία. *Έθνος*.
- Yanni, M. (1988). *World Literature Today*. Oklahoma USA, Spring.
- Φιλίνης, Φ. (1992). «Ηξερε να γράφει χρονογράφημα...». *Αντί*, τχ. 504.
- Φουριώτης, Α. (21.06.1961). Η κριτική του βιβλίου. *Απογευματινή*.
- Φυντανίδης, Σ. (03.08.1984). 35 χρόνια μετά τον εμφύλιο. Διάλογος για ένα αμφιλεγόμενο μπεστ-σέλλερ. *Ελευθεροτυπία*.
- Νίκος Φωκάς, Ν. (1988). Εν παρόδω, βιβλιοκρισίες και σχόλια. *Πλανόδιον*, τχ. 7.
- Χατζηβασιλείου, Β. (14.10.1986). Σημαντική κριτική συνεισφορά. *Η Αυγή*.
- Χατζηβασιλείου, Β. (17.05.1987). Το ήθος μιας εποχής. *Η Αυγή της Κυριακής*.
- Χριστοφίδης, Α. (Ιούλιος 1961). Αλεξ. Κοτζιά: Πολιορκία β' έκδοση, Αθήνα, 1961. *Πνευματική Κύπρος*.

εφημερίδες-περιοδικά

- Αγγελίδης, Α. (2020). Η ελληνική ιστοριογραφία για τη δεκαετία 1940 : Τα πρώτα συνέδρια (1978). *Δοκίμες*, τχ. 23-24 (σ. 65-96).
- Αλεξανδροπούλου, Σ. (03.02.1980). Η γενιά που πνίγηκε στο αίμα. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*.
- Αλιβιζάτος, Ν. Κ. (1979). Η Ελλάδα στη δεκαετία του '40. *Σύγχρονα θέματα: τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας*, τχ. 4.

- Αξελός, Λ. (1982). Προσεγγίσεις στην εκδοτική δραστηριότητα στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία. *Τετράδια πολιτικού διαλόγου έρευνας & κριτικής*, τχ. 6.
- Αποκαλυπτήρια του μνημείου των ηρώων και μαρτύρων της Αστυνομίας Πόλεων εις το Σουληνάρι Καλαβρύτων (15.09.1959). *Αστυνομικά Χρονικά*.
- Αποστολίδου, Β. (2002). Η μνήμη ως διακύβευμα στον Ιαγουάρο. *Νέα Εστία*, τχ. 1751 (σ. 822-832).
- Αποστολίδου, Β. (24.11.2008). Πώς η λογοτεχνία διέσωσε την ιστορική μνήμη. *Το Βήμα*.
- Αποστολίδου, Β. (2013). Ο πολιτικός Αλέξανδρος Κοτζιάς: Η μεταπολεμική κοινωνία ως σύστημα στον Γενναίο Τηλέμαχο. *Νέα Εστία*, τχ. 1859 (σ. 332-349).
- Αργυρίου, Α., Κοτζιάς, Α., Κουλουφάκος, Κ., Τσίρκας, Στρ. (1973). Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας. *Η Συνέχεια*, τχ. 4.
- Αργυρίου, Α. & Κοτζιάς, Α. (1986). Οι συγγραφείς στη δικτατορία (σ. 63-65). *Το Τέταρτο*, τχ. 12.
- Αργυρίου, Α. (1994). Αλέξανδρος Κοτζιάς. Ο άνθρωπος, ο πεζογράφος, ο κριτικός, στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά* (σ. 15-35). Αθήνα: Κέδρος.
- Βόγλης, Π. (2007). Η δεκαετία του '40 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα. *Τα Ιστορικά*, τχ. 47 (σ. 437-456).
- Γιατρομανωλάκης, Γ. (1994). Αλέξανδρος Κοτζιάς: Ένας συγγραφέας ηθικός, στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*. Αθήνα: Κέδρος.
- Γκιώνης, Δ. (11.02.2018). Το εκδοτικό «καταφύγιο» της αριστεράς. *Εφημερίδα των Συντακτών*.
- Γκρίτση-Μιλλιέξ, Τ. (1987). Ημερολόγιο οχτώ ημερών (σ. 324-338). *Η λέξη*, τχ. 63-64.
- Διακήρυξις της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων (1946). *Ακτίνες*, τχ. 61-61.
- Δούκα, Μ. (1994). Ο κορυφαίος Αλέξανδρος Κοτζιάς, στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*. Αθήνα: Κέδρος.
- Δούκα, Μ. (2013). Ο νεαρός Αλέξανδρος Κοτζιάς. *Νέα Εστία*, τχ. 1859.
- Ευαγγελάκου, Κ. (2013). Το καναρίνι των ανθρακωρύχων. *Νέα Εστία*, τχ. 87 (σ. 365-368).
- Ζήρας, Α. (27.10.2010). Ο ελληνικός 20ός αιώνας και τα γραπτά τεκμήριά του, Το μεταπολεμικό περιοδικό Μαρτυρίες. *Αναγνώσεις της Αυγής*. *Η Συνέχεια*, τχ. 1, Μάρτιος 1973.

- Fleischer, H. (1982). Νέα στοιχεία για τη σχέση γερμανικών αρχών Κατοχής και Ταγμάτων Ασφαλείας. *Μνήμων*, τχ. 8.
- Κακαβούλια, Μ. (2002). Πέρα από τον εσωτερικό μονόλογο: η πολιτική της γλώσσας στο μυθιστόρημα του Αλέξανδρου Κοτζιά. Η περίπτωση του *Ιαγουάρου*. *Νέα Εστία*, τχ. 1751 (σ. 833-859).
- Καραντώνης, Α. (11.10.1948). Λαοκρατικά διατάγματα. *Ελλάς*.
- Καραντώνης, Α. (15.11.1948). Ένα διδακτικό κείμενο. *Ελλάς*.
- Κουλουφάκος, Κ. (1987). Λογοτέχνες και δικτατορία (σ. 413-415). *Η Λέξη*, τχ. 63-64.
- Κουνέλης, Β. Ν. (2013). Ιαγουάρος. *Νέα Εστία*, τχ. 1859 (σ. 358-364).
- Κούρτοβικ, Δ. (1994). Αλέξανδρος Κοτζιάς (1926-1992). Στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά* (σ. 50-54). Αθήνα: Κέδρος.
- Κοτζιάς, Α. (1980). Μόνο εκείνο που εκφράζεται, μόνο εκείνο είναι μέσα στο μυαλό μας... *Διαβάζω*, τχ. 28.
- Κοτζιάς, Α. (1986). «Θέλησα να φτάσω μέσα από ένα γέλιο σε κάποια θεώρηση των ανθρώπινων πραγμάτων». *Η Αριστερά σήμερα*, τχ. 15.
- Κοτζιάς, Α. (1988). Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 55.
- Κοτζιάς, Α. (1994). Εμείς και οι εξουσίες. *Γράμματα και τέχνες*, τχ. 71.
- Λεοντάρης, Β. (1960). Ιδεολογικοί προσανατολισμοί της μεταπολεμικής ελληνικής ποίησης. *Κριτική*, τχ. 7-8.
- Λόγοι και αντίλογοι (1960). *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 69-72.
- Λυκιαρδόπουλος, Γ. (1973). Η ποίηση του Μανόλη Αναγνωστάκη. *Σημειώσεις*, τχ. 1.
- Μελάς, Σ. (1948). Καινούργιο ξεκίνημα. *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 1.
- Μελάς, Σ. (1949). Έμπα γερά στο πνεύμα της φυλής. *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 34.
- Μεταπολίτευση, Το ελληνικό κράτος, η Αριστερά κι εμείς*, Antifa Negative, Αθήνα, 2023.
- Μπουκάλας, Π. (1994). Η λογοτεχνία των αρνητικών ηρώων. Στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά* (σ. 66-70). Αθήνα: Κέδρος.
- Ξενόπουλος, Γ. (1948). Το παιδομάζωμα. *Νέα Εστία*, τχ. 505.
- Παπαγεωργάκης, Δ. (2004). Η κριτικογραφία για το μυθιστορηματικό έργο του Αλέξανδρου Κοτζιά. *Νέα Εστία*, τχ. 1770, σ. 276-310.
- Παπαθεοδώρου, Γ. (2002). «Κάτι πιο αληθινό από την ιστορία...»: η αφηγηματική τόλμη του Αλέξανδρου Κοτζιά. *Νέα Εστία*, τχ. 1751.
- Παπαθεοδώρου, Γ. (Απρίλιος-Ιούνιος 2002). Λογοτεχνία και Ιδεολογία. *Το Δέντρο*, τχ. 117-118 (σ. 26-31).

- Παπανικολάου, Δ. (2002). Η τέχνη της χειρονομίας: ξαναδιαβάζοντας τα Δεκαοχτώ Κείμενα (σ. 444-460). *Νέα Εστία*, τχ. 1743.
- Παπαστράτης, Π. (1988). Η ιστοριογραφία της δεκαετίας του 1940. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35/36/37 (σ. 183-187).
- Πανσέληνος, Α. (1994). Αλέξανδρος Κοτζιάς. Ο μυθιστοριογράφος και η ιδεολογία. Στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά* (σ. 107-124). Αθήνα: Κέδρος.
- Πανσέληνος, Α. (2003). Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς κι εμείς: ο συγγραφέας ως καθρέφτης, *Κ*, τχ. 2.
- Νέα Κείμενα 1*, Αθήνα, Κέδρος, Χειμώνας 1971.
- Νέα Κείμενα 2*, Αθήνα, Κέδρος, Χειμώνας 1971.
- Ραυτόπουλος, Μ. (1955). *Ρόδη Προβελέγγιον*: Η ρίζα του μύθου. *Θ. Δ. Φραγκόπουλου*: Τειχομαχία. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 8.
- Ραυτόπουλος, Δ. (1982). Συγκρούσεις της αριστερής κριτικής. *Αντί*, τχ. 205.
- Ραυτόπουλος, Δ. (2003). Δεν ήμουν ο πάπας της αριστερής κριτικής. Δικαίωμα στην απάντηση. *Μανδραγόρας*, τχ. 30.
- Ραυτόπουλος, Δ. (2018). Η νέκυνια και η ύβρις. *Τα Νέα*, 20.10.2018
- Ρώτα, Μ. (2013). Οι ελεύθεροι πολιορκημένοι του Αλέξανδρου Κοτζιά, *Νέα Εστία*, τχ. 1859.
- Ρώτα, Μ. (24.07.18). Η έκδοση των «Δεκαοχτώ κειμένων». *Η Καθημερινή*.
- Στεργιόπουλος, Κ. (1994). Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς και η Πολιορκία, στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά* (σ. 89-101). Αθήνα: Κέδρος.
- Σφήκας, Θ. Δ. (2009). Ο ναρκισσισμός των μικρών πραγμάτων: περί σύγχυσης, ιστοριογραφίας και άλλων δαιμόνων. *Μνήμων*, τχ. 30 (σ. 315-336).
- Skinner, Q. (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2007). «Είναι ακόμα δυνατή η ερμηνεία κειμένων;» (Γιώργος Λαμπράκος μτφρ.). *Ποίηση*, τεύχος 30. Αθήνα: Νεφέλη.
- Τζούμα, Α. (1997). Ιστορία και λογοτεχνία. *Μνήμων*, τχ. 19 (σ. 109-121).
- Τσάτσος, Κ. (1945). Ελληνική ελευθερία. *Νέα Εστία*, τχ. 37.
- Τσακνιάς, Σπ. (1991). Τόποι και τρόποι στην πεζογραφία της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 63.
- Χατζηβασιλείου, Β. (1994). 21 Μαΐου 1958, στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά* (σ. 233-248). Αθήνα: Κέδρος.

ηλεκτρονικές πηγές

- Καλαβρός, Μ. Σ. (2023). Βιβλικές απηχίσεις στην «Πολιορκία» του Αλέξανδρου Κοτζιά: ο επιδραστικός λόγος ενός ιδιότυπου προφήτη. *Χάρτης*, τχ. 57, ανάκτηση από: <https://www.hartismag.gr/hartis-57/afierwma/vivlikes-apikhiseis-stin-poliorkia-toi-aleksandroi-kotzia-o-epidrastikos-loghos-enos-idiotipoi-profiti>
- Μαγκλίνης, Η. (2023). «Πολιορκία». Ένα αντι-ιστορικό μυθιστόρημα. *Χάρτης*, τχ. 57, ανάκτηση από: <https://www.hartismag.gr/hartis-57/afierwma/poliorkia-ena-anti-istoriko-mithistorima>
- Μπακογιάννης, Μ. (18.11.2015). Περιοδικό *Η Συνέχεια*, Απέναντι στην επιβολή της σιωπής και στην επίφαση του διαλόγου, εισήγηση στην εκδήλωση *Δικτατορία-Λογοτεχνία-Λογοκρισία*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, ανάκτηση από: <https://www.oanagnostis.gr/periodiko-i-synecheia-apenanti-stin-epivolit-is-siopsis-kai-stin-epifasi-toy-dialogoy-toy-mich-g-mpakogianni/>
- Μπογιατζής, Β. Α. (Οκτώβριος 2024). Αναζητώντας ρόλο για τον μεταπολεμικό διανοούμενο: σχεδιάσμα για μια ιστορική κοινωνιολογία της μεταπολεμικής ελληνικής διανοήσης (1950-1967), *Φρέαρ*, τχ. 13, ανάκτηση από: [Βασίλης Α. Μπογιατζής – Αναζητώντας ρόλο για τον μεταπολεμικό διανοούμενο: σχεδιάσμα για μια ιστορική κοινωνιολογία της μεταπολεμικής ελληνικής διανοήσης \(1950-1967\) | Φρέαρ](https://www.oanagnostis.gr/periodiko-i-synecheia-apenanti-stin-epivolit-is-siopsis-kai-stin-epifasi-toy-dialogoy-toy-mich-g-mpakogianni/)
- Ρώτα, Μ. (2023). Το πρώτο ολοκληρωμένο χειρόγραφο της «Πολιορκίας (1947)». *Χάρτης*, τχ. 57, ανάκτηση από: <https://www.hartismag.gr/hartis-57/afierwma/to-prwto-olokliromeno-kheiroghrafo-tis-poliorkias-1947>
- Σεβαστάκης, Δ. (2023). Διελεύσεις, στροφές και κρούσεις. *Χάρτης*, τχ. 57, ανάκτηση από: <https://www.hartismag.gr/hartis-57/afierwma/dieleyseis-strofes-kai-kroyseis>
- Σκοπλάκης, Ν. (χχ). Ξαναδιαβάζοντας τον Αλέξανδρο Κοτζιά. *Ο Αναγνώστης*, ανάκτηση από: <https://www.oanagnostis.gr/xanadiavazontas-ton-alexandro-kotzia/>
- Χατζηβασιλείου, Β. (2020). Οι πεζογράφοι των πρώτων χρόνων της Μεταπολίτευσης. Συγκλίσεις & αποκλίσεις μιας μεταίχμιακής εποχής. *Χάρτης*, τχ. 16, ανάκτηση από: <https://www.hartismag.gr/hartis-16/dokimio/oi-pezografoi-twn-prwtwn-xronwn-tis-metapoliteyshs-syngkliseis-ampokliseis-mias-metaxmiakhs-epoxhs>

οπτικοακουστικό υλικό

EPT ΑΕ, *Περισκόπιο*, Αλέξανδρος Κοτζιάς, 1986, (14:50). Ανάκτηση από:
<https://archive.ert.gr/69809/>

Βιβλιογραφία

α. ελληνόγλωσση

- Αλεξάνδρου, Α. (1991). *Ποιήματα (1941-1974)*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Αλιβιζάτος, Ν. (2006). Καθεστώς «έκτακτης ανάγκης», και πολιτικές ελευθερίες, 1946-1949. Στο Ι. Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση* (σ. 383-398). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αλιβιζάτος, Ν. (2016). Ένα ξεχασμένο επίτευγμα: οι δίκες των χουντικών (σ. 47-59), στο *Η Μεταπολίτευση '74-'75, στιγμές μιας μετάβασης*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αναγνωστάκης, Μ. (2000). *Τα ποιήματα 1941-1971*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Αποστολίδου, Β. (2003). *Λογοτεχνία και Ιστορία στη Μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*. Αθήνα: Πόλις.
- Άρεντ, Χ. (2020). Κρίσεις της Δημοκρατίας (Α. Δαμιανίδη & Δ. Ψυχογιός μτφρ.). Αθήνα: Επίκεντρο.
- Αργυρίου, Α. (1988). *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67* (τ. Α'). Αθήνα: Σοκόλη.
- Αργυρίου, Α. (1992). *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67* (τ. Δ'). Αθήνα: Σοκόλη.
- Abrams, L. (2014). *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας* (Λ. Ρινόπουλος μτφρ.). Αθήνα: Πλέθρον.
- Applebaum, A. (2016). *Σιδηρούν Παραπέτασμα, Συνθλίβοντας την Ανατολική Ευρώπη 1944-1956* (Κ. Κουρεμένος μτφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βαμβακάς, Β. (2024). «Πότε Βούδας, πότε Κούδας»: Η δημοκρατική αμφισημία της μεταπολιτευτικής Ελλάδας (σ. 12-33), στο Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Βούλγαρης & Σ. Ριζάς (επιμ.) *50 χρόνια Δημοκρατία, Τι άλλαξε; Πόσο αλλάξαμε;* Αθήνα: Το Βήμα.
- Βιτορίνι, Ε. (1984). *Οι άνθρωποι και οι άλλοι* (Γ. Λαμπιδώνης μτφρ.). Αθήνα: Αστάρτη.
- Βόγλης, Π. (2010). *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή, 1941-1944*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Βόγλης, Π. (2014). *Η αδύνατη επανάσταση, Η κοινωνική δυναμική του Εμφυλίου Πολέμου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βούλγαρης, Γ. (2002). *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990, Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική Ιστορία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Βούλγαρης, Γ. (2011). Η δημοκρατική Ελλάδα (σ. 111-154), στο Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004 (συλλογικό). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Bauman, Z. (1994). *Ο πολιτισμός ως πράξη* (Γιάννης Σκαρπέλος μτφρ.). Αθήνα: Πατάκης.
- Beaton, R. (1996). *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Celan, P. (2007). *Μήκων και μνήμη* (Ι. Αβραμίδου μτφρ.). Αθήνα: Νεφέλη.
- Clogg, R. (2003). *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000* (Λ. Παπαδάκη & Μ. Μαυρομμάτη μτφρ.). Αθήνα: Κάτοπτρο.
- Close, D. H. (2003). *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*. Αθήνα, Φιλίστωρ.
- Close, ΔΔ. (2005). *Ελλάδα, Επίτομη Ιστορία, 1945-2004, Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία* (Γ. Μερτίκας μτφρ.). Αθήνα: Θύραθεν.
- Γαζή, Ε. (2015). Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση (σ. 246-260), στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή (επιμ.) *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Γασπαρινάτος, Σ. Γ. (1998). *Η Κατοχή: Η κατοχική περίοδος μέχρι τον Οκτώβριο του 1943*, Γ' τόμος. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Γεροφέγεφ, Β. (2004). *Ο καλός Στάλιν* (Α. Ιωαννίδου μτφρ.). Αθήνα: Ποταμός.
- Γιαννοπούλου, Δ. (2014). *Η μάχη της προπαγάνδας, Τα Δεκεμβριανά του 1944 μέσα από τον αθηναϊκό τύπο*. Αθήνα: Ασίνη.
- Γιανουλόπουλος Γ. Ν. (1992). *Ο μεταπολεμικός κόσμος: ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Γκρας, Γκ. (2007). *Ξεφλουδίζοντας το κρεμμύδι* (Τ. Σιέτη μτφρ.). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Γλύστρας, Δ. (2022). *Η «άλλη» Αριστερά, Μεταπολίτευση και αμφισβήτηση, 1974-1981*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Δασκαλά, Ε. & Δημητρακάκης, Γ. (2015). Δεκαοχτώ κείμενα, Νέα Κείμενα, Νέα Κείμενα 2, στο Νάτσιν, Α., Καστρινάκη, Α., Δημητρακάκης, Ι., & Δασκαλά, Ε., *Η πεζογραφία στη μακρά δεκαετία του 1960*. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.
- Διαμαντούρος, Ν. (2000). Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Δραΐνας, Σπ. (2016). Η «απότομη» προσγείωση του Ανδρέα Παπανδρέου (σ. 137-152), στο Η Μεταπολίτευση '74-'75, στιγμές μιας μετάβασης. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ελεφάντης, Α. (1993). Εθνικοφροσύνη: Η Ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης, στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*: 4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, (τομ.1) (σ. 645-654).
- Ελεφάντης, Α. (2002). *Μας πήραν την Αθήνα*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Ελύτης, Ο. (2009). *Ανοιχτά Χαρτιά*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Εξερτζόγλου, Χ. (2020). *Η Δημόσια Ιστορία, Μια Εισαγωγή*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Eliot, T.S. (1980). *Σημειώσεις για τον ορισμό της κουλτούρας* (Ν. Ησαΐα μτφρ.). Αθήνα: Πλέθρον.
- Dray, W.H. (1993). *Φιλοσοφία της Ιστορίας* (Α. Μανωλάκης μτφρ.). Αθήνα: εκδόσεις οχτώ.
- Ζάννας, Π. Α. (1988). Η μεταπολεμική πεζογραφία: από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67, τ. Δ'. Αθήνα: Σοκόλης.
- Ζορμπά, Μ. (2014). *Η πολιτική του πολιτισμού, Ευρώπη και Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Gadamer, H.G. (2003). *Το πρόβλημα της ιστορικής συνείδησης* (Α. Ζέρβας μτφρ.). Αθήνα: Ίνδικτος.
- Gaddis, J. L. (2018). *Ο Ψυχρός Πόλεμος, Οι συμφωνίες, οι συγκρούσεις, τα ψέματα, οι αλήθειες* (Ρ. Γεωργιάδου μτφρ.). Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Garton Ash, T. (2023). *Πατρίδες, μια προσωπική ιστορία της Ευρώπης* (Δημήτρης Δουλγερίδης μτφρ.). Αθήνα: Ψυχογιός.
- Gerolymatos, A. (2016). *Εμφύλιος, Ελλάδα 1943-1949: Ένας διεθνής πόλεμος*. Αθήνα: Διόπτρα.
- Hall, J. (1990). *Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας* (Μ. Δ. Τσαούση μτφρ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Harper, J. L. (2021). *Ο Ψυχρός Πόλεμος* (Κ. Σκορδούλης μτφρ.), Αθήνα: Gutenberg.
- Hobsbawm, E. J. (2010). *Η εποχή των άκρων, ο σύντομος εικοστός αιώνας (1914-1991)* (Βασίλης Καπετανγιάννης μτφρ.). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Θεοτοκάς, Γ. (1996). *Στοχασμοί και θέσεις*, τ. Α'. Αθήνα: Εστία.
- Θεοτοκάς, Γ. (2021). *Τετράδια ημερολογίου 1938-1953*. Αθήνα: Εστία.

- Judt, T. (2012). *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο* (Ν. Σταματάκης & Ε. Αστερίου μτφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Iggers, G. (1999). *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα, Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού* (Π. Μάταλας μτφρ.). Αθήνα: Νεφέλη.
- Καίσιερ, Α. (1960). *Το μηδέν και το άπειρο* (Α. Κοτζιάς μτφρ.). Αθήνα: Γαλαξίας.
- Καλλιβρετάκης, Λ. (2017). *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Καλύβας, Σ.Ν. & Μαραντζίδης, Ν. (2016). *Εμφύλια πάθη, 23 + 2 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Καμύ, Α. (1971). *Ο Επαναστατημένος Άνθρωπος* (Τζ. Τσακίρη μτφρ.). Αθήνα: Μπουκουμάνης.
- Καμύ, Α. (1990). *Η Πανούκλα* (Α. Τατάνη μτφρ.). Αθήνα: Γράμματα.
- Καραλή, Αι. (2005). *Μια ημιτελής Άνοιξη..., ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005
- Καραμανωλάκης, Β., Νικολακόπουλος, Η. & Σακελλαρόπουλος Τ. (2016). Εισαγωγή (σ. 23-33), στο *Η Μεταπολίτευση '74-'75, Στιγμές μιας μετάβασης*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Καραμανωλάκης, Β. (2016). Αντιδικτατορικός αγώνας στο εξωτερικό: Δυτική. Στο Π. Σούρλας (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου: Η δικτατορία των συνταγματαρχών & η αποκατάσταση της δημοκρατίας Γερμανία* (σ. 429-439). Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Καραμανωλάκης, Β. (2023). *Ανεπιθύμητο παρελθόν, Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Καστρινάκη, Α. (2005). *Η λογοτεχνία στη δεκαετία 1940-1950*. Αθήνα: Πόλις.
- Κατσαβέλη, Ε. (2023). *Η λογοτεχνική κριτική στη Μεταπολίτευση*. Διδακτορική διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κατσάπης, Κ. (2024). Το ΠΑΣΟΚ ως πολιτισμικό φαινόμενο (σ. 196-211), στο Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Βούλγαρης & Σ. Ριζάς (επιμ.), 1974-2024, ΠΑΣΟΚ, Η άνοδος, η κυριαρχία, η κρίση. Αθήνα: Το Βήμα.
- Καψωμένος, Ε. (1993). Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967). Στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)* (σ. 385-398): 4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, (τομ.1), 1993.

- Κούντερας, Μ. (1996). *Η τέχνη του μυθιστορήματος* (Φ. Δρακονταειδής μτφρ.). Αθήνα: Εστία.
- Κούρτοβικ, Δ. (2020). *Η ελιά και η φλαμουριά, Ελλάδα και κόσμος, άτομο και ιστορία στην ελληνική πεζογραφία 1974-2020*. Αθήνα: Πατάκης.
- Κουσουρή, Δ. (2007). Η ποινική δίωξη των δωσιλόγων της κατοχής (1944-1949). Στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-1952* Δ1 (σ. 105-129). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κορνέτης, Κ. (2015). *Τα παιδιά της δικτατορίας*. Αθήνα: Πόλις.
- Κοτζιά, Ε. (2006). *Ιδέες και αισθητική, Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*. Αθήνα: Πόλις.
- Κοτζιάς, Α. (1981). *Ο γενναίος Τηλέμαχος*. Αθήνα: Κέδρος.
- Κοτζιάς, Α. (1988). *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι, Κριτικά κείμενα*. Αθήνα: Κέδρος.
- Κοτζιάς, Α. (2002). *Πολιορκία*. Αθήνα: Κέδρος.
- Κοτζιάς, Α. (2018). *Τα Παιδιά του Κρόνου*. Αθήνα: Πατάκης.
- Κουρκουβέλας Λ. (2024). Η ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας (σ. 110-123), στο Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Βούλγαρης & Σ. Ριζάς (επιμ.), *1974-2024 Νέα Δημοκρατία, η Κεντροδεξιά της Μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Το Βήμα.
- Κύρτσης, Α. (1993). Πολιτισμικές και ιδεολογικές εκφράσεις της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας. Στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)* (σ. 399-413): 4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, (τομ.1), 1993.
- Κύρτσης, Α. (2020). Διανοούμενοι και κράτος στην εποχή των ελληνικών δικτατοριών. Στο Γ. Βούλγαρης, Κ. Κωστής & Σ. Ριζάς (επιμ.), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός: Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20ου αιώνα* (σ. 329-352). Αθήνα: Πατάκης.
- Κωστής, Κ. (2015). «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*», *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Πατάκης.
- Κωστόπουλος, Τ. (2005). «*Η αυτολογοκριμένη μνήμη*», *Τα τάγματα ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*. Αθήνα: Ίστωρ.
- Kershaw, I. (2020). *Η Ευρώπη σε δίνη (1950-2017)* (Μ. Αστερίου μτφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Koeppen, W. (2016). *Περιστέρια στη χλόη* (Β. Τσαλής μτφρ.). Αθήνα: Κριτική.
- Koselleck, R. (2000). Τοποθέτηση του ιστορικού και χρονικότητα. Στο *Αναζητήσεις της Νεότερης Γερμανόφωνης ιστοριογραφίας* (Μ. Παπαθανασίου, Κ. Ράπτης & Δ. Φ. Μαρκάτου μτφρ.). Αθήνα: Εταιρεία μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων.
- Λαλαγιάννη, Β. (2012). Το μυθιστόρημα του Ψυχρού Πολέμου: το αγγλικό και το γαλλικό παράδειγμα. Στο Θ. Καρβουνάρακης (επιμ.), *Ο Ψυχρός Πόλεμος, μία διεπιστημονική προσέγγιση* (σ. 497-509). Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Λαμπρινού, Κ. (2015). Η «γενιά του Πολυτεχνείου» (σ. 151-168), στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή (επιμ.) *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Λε Γκοφ, Ζ. (1998). *Ιστορία και Μνήμη* (Γ. Κουμπουρλής μτφρ.). Αθήνα: Νεφέλη.
- Λέβι, Κ. (1979). *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι* (Ρ. Μπούμη-Παπά μτφρ.). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Λεοντάρης, Β. (1983). *Η ποίηση της ήττας*. Αθήνα: Έρασμος.
- Λεοντάρης, Β. (2006). *Ψυχοστασία (ποιήματα 1949-1976)*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Λεονταρίτης, Γ. Α. (1992). *Ανάμεσα στα δύο άκρα, Η πορεία του Κέντρου 1946-1967*. Αθήνα: Εστία.
- Λιάκος, Α. (2017). *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα: Πόλις.
- Λιάκος, Α. (2019). *Ο ελληνικός 20ος αιώνας*. Αθήνα: Πόλις.
- Λιαλιούτη, Ζ. (2016). *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1947-1989*. Αθήνα: Ασίνη.
- Λιαλιούτη, Τζ. (2015). Αντιαμερικανισμός και το εθνικό αφήγημα της Μεταπολίτευσης, 1974-1985: Ανορθολογικά στοιχεία, ορθολογικές χρήσεις (σ. 197-210), στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή (επιμ.) *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Λίλλη, Α. (2017). Η θεωρία του κριτικού ως ποιητική του πεζογράφου και αντίστροφα: το κριτικό και μυθιστοριογραφικό έργο του Αλέξανδρου Κοτζιά (Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Φιλολογίας. Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας).
- Λιναρδάτος, Σπ. (1977). *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Α΄, 1949-1952*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λιναρδάτος, Σπ. (1977). *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Β΄, 1952-1955 (η τριετία του Συναγερμού)*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Λούκατς, Γκ. (1978). *Η θεωρία του μυθιστορήματος* (Σεραφείμ Βελέντζας μτφρ.). Αθήνα: Άκμων.
- Λυκιαρδόπουλος, Γ. (1979). *Αναφορές*. Αθήνα: Έρασμος.
- Λυκιαρδόπουλος, Γ. (2002). *Τα ποιήματα του μανδαρίνου*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Λυκιαρδόπουλος, Γ. (2022). *Της στιγμής, Κείμενα και μικροκείμενα (επιλογή, 1984-2020)*. Αθήνα: Πανοπτικόν.
- Levi, P. (2000). *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος* (Χ. Σαρλικιώτη μτφρ.). Αθήνα: Άγρα.
- Μαλαπάρτε, Κ. (1990). *Το δέρμα* (Α. Χρυσοστομίδης μτφρ.). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μαλαπάρτε, Κ. (2007). *Καπούτ* (Π. Σκόνδρος μτφρ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μαραντζίδης, Ν. (2010). *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδα 1946-1949*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2006). Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946: προοίμιο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Στο Ι. Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 194-1950, Ένα έθνος σε κρίση* (σ. 307-340). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μηλιώνης, Χρ. (1991). *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Πρώτη και δεύτερη μεταπολεμική γενιά. Με το νήμα της Αριάδνης. Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*, Αθήνα: Σοκόλη.
- Μοσχονάς, Γ. (1994). Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974- 1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του «αντιδεξιού υποσυστήματος», στο Ν. Δεμερτζής, (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μουλλάς, Π. (1992). «Ο κριτικός λόγος της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς». *Παλίμψηστα και μη. Κριτικά δοκίμια*, Αθήνα: Στιγμή.
- Μπελ, Χ. (1987). *...και δεν είπε λέξη* (Β. Τριανταφύλλη μτφρ.). Αθήνα: Γράμματα.
- Μπουρνάζος, Στρ. (2007). Το κράτος των εθνοφορώνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές. Στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945- 1952* (σ. 9-49). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μόσχος, Β. (2018). *Η πολιτική δραστηριότητα των λογοτεχνών τη δεκαετία 1940-1950, Διδακτορική διατριβή*. Αθήνα: Πάντειον Πανεπιστήμιο.
- Μπογιατζής, Β. Α. (2009). *Επιστημονικό ιδεώδες και διανοητικές οικειοποιήσεις της τεχνολογίας στον ελληνικό Μεσοπόλεμο [Ε. Βενιζέλος, Ι. Μεταξάς, Γ. Θεοτοκάς, Δ. Γληνός - «Αρχείον Φιλοσοφίας»]*. Διδακτορική Διατριβή. Εθνικό και

- Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ): Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης.
- Μπογιατζής, Β. (2015). «Τηλέφωνα του Επέκεινα: Έλληνες διανοούμενοι ως δημιουργοί (performers) και αποκλειστικοί αντιπρόσωποι υπερβατικών οντοτήτων και Απολύτων (Μεσοπόλεμος-Μεταπόλεμος)». Στο Δημάδης Κ. Α. (επιμ.), *Συνέχειες, Ασυνέχειες, Ρήξεις στον Ελληνικό Κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία-Continuities, Discontinuities, Ruptures in the Greek World (1204-2014): Economy, Society, History, Literature* (σ. 115-141), Πρακτικά του Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη 2-5 Οκτωβρίου 2014), 5 Τόμοι. Αθήνα, 2ος Τόμος.
- Μπότσιου, Κ. Ε. (2015). Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ, 1974-1985: Η «Ευρώπη» ως πολιτική και ως ταυτότητα (σ. 211-224 στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή (επιμ.) *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μπότσιου, Κ. Ε. (2024). Νέα Δημοκρατία: Ένα κόμμα της Μεταπολίτευσης, στο Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Βούλγαρης & Σ. Ριζάς (επιμ.), *1974-2024 Νέα Δημοκρατία, η Κεντροδεξιά της Μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Το Βήμα.
- Mazower, M. (2001). *Σκοτεινή ήπειρος, Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας* (Κ. Κουρεμένος μτφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Merleau-Ponty, M. (1975). *Ανθρωπισμός και τρομοκρατία* (Μπ. Λυκούδης μτφρ.). Αθήνα: Εξάντας.
- Miłosz, C. (2017). *Η αιχμάλωτη σκέψη* (Α. Παππάς μτφρ.). Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Νάτσιν, Α., Καστρινάκη, Α., Δημητρακάκης, Ι., & Δασκαλά, Ε. (2015). Η πεζογραφία στη μακρά δεκαετία του 1960 [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://hdl.handle.net/11419/2197>
- Νικολακόπουλος, Η. (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Πατάκης.
- Νικολακόπουλος, Η. (2011). Ελεγχόμενη δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου έως τη δικτατορία, Στο Γ. Βούλγαρης, Η. Νικολακόπουλος, Σ. Ριζάς, Τ. Σακελλαρόπουλος & Ι. Στεφανίδης (επιμ.), *Ελληνική Πολιτική Ιστορία* (σ. 11-64). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Νικολακόπουλος, Η. (2016). Τα διλήμματα της Μεταπολίτευσης: μεταξύ συνέχειας και ρήξης (σ. 35-46), στο *Η Μεταπολίτευση '74-'75, στιγμές μιας μετάβασης*. Αθήνα: Θεμέλιο.

- Νικολοπούλου, Μ. (2008). Ο «τριάκονταετής πόλεμος» : η πεζογραφία με θέμα τον Εμφύλιο και η διαχείριση της μνήμης στο πεδίο της αφήγησης (1946-1974). Στο Γ. Αντωνίου & Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης : η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία* (σ. 419- 493). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Νικολοπούλου, Μ. (2008). Ιαγουάρος του Αλέξανδρου Κοτζιά: ένα σχόλιο για τη λειτουργία της μνήμης του εμφυλίου στη δεκαετία του 1980, στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.) *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου* (σ. 373-385). Αθήνα: Επίκεντρο.
- Νούτσος, Π. (1993). *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, Η εδραίωση του «μαρξισμού-λενινισμού» και οι αποκλίνουσες ή οι ετερογενείς επεξεργασίες (1926-1955)*, τ. Γ'. Αθήνα: Γνώση.
- Νούτσος, Π. (2011). *«Ιστορική Αίσθηση» και λογοτεχνία*. Αθήνα: Πεδίο.
- Όργουελ, Τζ. (1978). *1984* (Ν. Μάρτη μτφρ.). Αθήνα: Κάκτος.
- Όργουελ, Τζ. (1979). *Η φάρμα των ζώων* (Ν. Μάρτη μτφρ.). Αθήνα: Κάκτος.
- Orwell, G. (2021). *Τρία πολιτικά κείμενα* (μτφρ. Γ. Ασημίδη). Αθήνα: Έρασμος.
- Παπαγεωργάκης, Δ. (2001). *Το περιοδικό Η Συνέχεια (1973), Λογοτεχνία και κριτική*. Διπλωματική εργασία. Αθήνα: ΕΚΠΑ.
- Παπαδημητρίου, Δ. (2006). *Από τον Λαό των Νομιμοφρόνων στο έθνος των Εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Παπαδημητρίου, Δ. Ι. (2011). Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοούμενων: από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του Συνεδρίου για την Ελευθερία στην Κουλτούρα, 1947-1952. Στο Θ.Δ. Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ, Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης* (σ. 280-294). Αθήνα: Πατάκης.
- Παπαδημητρίου, Δ. (2016). Τα Δεκεμβριανά στη δεξιά μνήμη της δεκαετίας του 1980 και η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, στο Θανάσης Δ. Σφήκας, Λουκιανός Ι. Χασιώτης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944* (σ. 327-343). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Παπαθανασίου, Ι. (2007). Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της ιστορίας 1940-1945. Στο Χ. Χατζηιωσήφ & Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα Γ2* (σ. 79-152). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

- Παπανικολάου, Δ. (2010). «Κάνοντας κάτι παράδοξες κινήσεις»: Ο πολιτισμός στα χρόνια της δικτατορίας. Στο Β. Καραμανωλάκης (επιμ.) *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974* (σ. 161-174). Αθήνα: Τα Νέα.
- Παπαστράτης, Π. (2007). Οι κυβερνήσεις εξορίας: ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο. Στο Χ. Χατζηιωσήφ & Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα ΓΙ* (σ.197-260). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Πασχαλούδη, Ε. (2016). Η συγκρότηση του πολιτικού λόγου της Δεξιάς κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (σ. 117-133), στο *Η Μεταπολίτευση '74-'75, στιγμές μιας μετάβασης*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πιομπίνος, Φ. Ι. (2018). Πρόλογος (σ. 11-16), στο *Οι λύκοι επιστρέφουν, Διηγήματα της «γενιάς των ερειπίων»* (Φοίβος Ι. Πιομπίνος μτφρ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Ραυτόπουλος, Δ. (1965). *Οι ιδέες και τα έργα*. Αθήνα: Δίφρος.
- Ραυτόπουλος, Δ. (2012). *Εμφύλιος και λογοτεχνία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ριζάς, Σ. (2008). *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο: κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ροζάνης, Στ. (2015). *Διανοούμενοι και νεωτερικότητα*. Αθήνα: Εξάρχεια.
- Ρόρη, Λ. (2024). Η πολιτική βία στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία (σ. 224-243), στο Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Βούλγαρης & Σ. Ριζάς (επιμ.) *50 χρόνια Δημοκρατία, Τι άλλαξε; Πόσο αλλάξαμε;* Αθήνα: Το Βήμα.
- Ρώτα, Μ. (2018). Επίμετρο (σ. 441-498) στο Αλέξανδρος Κοτζιάς *Τα παιδιά του Κρόνου*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ricoeur, P. (1990). *Η αφηγηματική λειτουργία* (Β Αθανασόπουλος μτφρ.). Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου-Καρδαμίτσα.
- Ricoeur, P. (2021). *Η πραγματικότητα του ιστορικού παρελθόντος* (Κατερίνα Γούλα & Γιώργος Αρμένης μτφρ.). Τρίκαλα: Επέκεινα.
- Rosanvallon, P. (2018). *Η δική μας διανοητική και πολιτική ιστορία 1968-2018* (Κ. Λαμπρινού μτφρ.), Αθήνα. Πόλις: 2018.
- Σαββίδης, Γ. Π. (1981). *Οι μεταμορφώσεις του Ελπίνωρα. (Από τον Πάουντ στον Σινόπουλο)*. Αθήνα: Ερμής.
- Σακελλαρόπουλος, Τ. (2007). Οι δύο στρατοί, 1945-1949. Στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-1952 Δ1* (σ. 277-325). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Σακκάς, Γ. (2016). Η ιστοριογραφία για τα Δεκεμβριανά: παλαιά αφηγήματα, σύγχρονες ερμηνείες, νέες κατευθύνσεις, στο Θανάσης Δ. Σφήκας, Λουκιανός

- Ι. Χασιώτης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944* (σ. 291-308). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Σαρτρ, Ζ. Π. (1994). *Υπέρ διανοουμένων συνηγορία* (Α. Ελεφάντης μτφρ.). Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Σβορώνος, Ν. Γ. (1978). *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σεβαστάκης, Ν. (2004). *Κοινότοπη χώρα, Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Σινόπουλος, Τ. (1990). *Συλλογή Ι, 1951-1964*. Αθήνα: Ερμής, 1990.
- Σινόπουλος, Τ. (1997). *Συλλογή ΙΙ, 1965-1980*. Αθήνα: Ερμής, 1997.
- Σφήκας, Θ. Δ. (2007). Το διεθνές πλαίσιο του ελληνικού εμφύλιου πολέμου. Στο Χ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-1952* Δ2 (σ. 239-265). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Σφήκας, Θ. Δ. (2007). *Το χωλό άλογο: Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης 1941-1949*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Στεφανίδης, Ι. Δ. (2021). *Ψυχρός Πόλεμος*. Αθήνα: ΕΑΠ.
- Στίνας, Α. (1984). *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΟΠΛΑ*. Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη.
- Said, E. W. (1994). *Διανοούμενοι και εξουσία* (Γιάννης Παπαδημητρίου μτφρ.), Αθήνα: Sciptra.
- Simmel, G. (2004). *Περιπλάνηση στη νεωτερικότητα* (Γιώργος Σαγκριώτης & Όλγα Σταθάτου μτφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Snyder, T. (2017). *Αιματοβαμμένες χώρες, Η Ευρώπη μεταξύ Χίτλερ και Στάλιν* (Α. Παππάς μτφρ.). Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Τζιόβας, Δ. (1987). *Μετά την αισθητική*. Αθήνα: Γνώση.
- Τζιόβας, Δ. (2022). *Η Ελλάδα από τη χούντα στην κρίση: Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τζιόβας, Δ. (2024). *Ιστορία, έθνος και μυθιστόρημα στη Μεταπολίτευση: Τραύμα, μνήμη και μεταφορά*. Ηράκλειο: ΠΕΚ.
- Τζόνσον, Ντ. (1989). *Τ' αστέρια του απομεσήμερου* (Ε. Φρυδά μτφρ.). Αθήνα: Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Τσουκαλάς, Κ. (2020). *Η ελληνική τραγωδία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Traverso, E. (2014). *Τι απέγιναν οι διανοούμενοι;* (Ν. Κούρκουλος μτφρ.). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Traverso, E. (2017). *Αριστερή μελαγχολία, Η δύναμη μιας κρυφής παράδοσης* (Ν. Κούρκουλος μτφρ.). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

- Φλάισερ, Χ. (1995). *Στέμμα και Σβάστικα* (τομ. Β'). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Φυτίλη, Μ. (2022). Μεταπολίτευση: Θεσμική ενσωμάτωση και συμβολικός αποκλεισμός της κομμουνιστικής Αριστεράς, στο Μάγδα Φυτίλη, Μάνος Αυγερίδης & Ελένη Κούκη *Η δεύτερη ζωή της Εθνικής Αντίστασης* (σ. 185-320). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Young, J. W. (2014). *Η Ευρώπη του ψυχρού πολέμου, 1945-1991: Πολιτική ιστορία* (Γ. Δεμερτζίδης μτφρ.). Αθήνα: Πατάκης.
- Vitti, M. (2003). *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Westad, O. A. (2021). *Ο Ψυχρός Πόλεμος, Μια παγκόσμια ιστορία* (Δ. Γ. Κωνσταντινάκου μτφρ.). Αθήνα: Πατάκης.
- White, H. (2015). *Λογοτεχνική θεωρία και ιστορική συγγραφή* (Γ. Πινακούλας μτφρ.). Τρίκαλα: Επέκεινα.
- White, H. (2018). *Η ερμηνεία στην ιστορία* (Β. Λέκκα μτφρ.). Αθήνα: Πλέθρον.
- Whitfield, S. J. (2012). Πολιτική και κοινωνία στην Αμερική του Ψυχρού Πολέμου. Στο Θ. Καρβουναράκης (επιμ.), *Ο Ψυχρός Πόλεμος, μία διεπιστημονική προσέγγιση* (σ. 475-496). Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Χανδρινός, Ι. (2012). *Το τιμωρό χέρι του λαού*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Χανδρινός, Ι. (2015). Εθνική Αντίσταση: ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα, στο Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κώστας Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος* (σ. 189-211). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χαραλαμπίδης, Μ. (2014). *Δεκεμβριανά 1944, Η μάχη της Αθήνας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χαραλαμπίδης, Μ. (2012). Πτυχές της εμφύλιας σύγκρουσης στην κατοχική Αθήνα. Στο Β. Δαλκαβούδης, Ε. Πασχαλούδη, Η. Σκουλίδας & Κ. Τσέκου (επιμ.). *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Χατζηβασιλείου, Β. (2018). *Η κίνηση του εκκρεμούς, Άτομο και κοινωνία στη νεότερη ελληνική πεζογραφία: 1974-2017*. Αθήνα: Πόλις.
- Χατζιωσήφ, Χ. (2007). Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή (σ. 363-391). Στο Χ. Χατζιωσήφ & Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα Γ2* (σ.197-260). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χατζιωσήφ, Χ. (2007). Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου. Στο Χ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα:*

Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-1952 ΔΙ (σ. 9-61). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

β. ξενόγλωσση

Abrams, N (2012). An Unofficial Cultural Ambassador Arthur Miller and the Cultural Cold War. In Scott-Smith (pp. 1-9), G., Segal, J., & Romijn, P. (2012). *Divided dreamworlds?: the cultural cold war in East and West* (p. 248). Amsterdam University Press.

Aronson, R. (2004). *Camus and Sartre: The story of a friendship and the quarrel that ended it*. University of Chicago Press.

Bauman, Z. (1987). Intellectuals in East-Central Europe: continuity and change. *East European Politics and Societies*, 1(02), pp. 162-186.

Bourdieu, P. (1989). The corporatism of the universal: The role of intellectuals in the modern world. *Telos*, 1989(81), pp. 99-110.

Bourdieu, P. (1990). *In other words: Essays toward a reflexive sociology*. Polity Press.

Drake, D. (2005). *French intellectuals and politics from the Dreyfus affair to the Occupation*. Springer.

English, R. (2014). Ideas and the end of the Cold War: Rethinking intellectual and political change, In S. Pons & F. Romero (Eds.), *Reinterpreting the End of the Cold War*, In *Reinterpreting the End of the Cold War* (pp. 116-136), New York: Routledge.

Foucault, M. (1980). *Language, counter-memory, practice: Selected essays and interviews*. Cornell University Press.

Gienow-Hecht, J.C.E. (2010). Culture and the Cold War in Europe. In M.P. Leffler & O. A. Westad, (Eds.), *The Cold War*, V. 1 (pp. 398-419). Cambridge University Press.

Pels, D. (2008). *The intellectual as stranger: Studies in spokespersonship*. Routledge: 2000.

Sanders, D. (1961). Midcentury.

Saunders, N. J. (1994). Predators of Culture: Jaguar Symbolism and Mesoamerican Elites. *World Archaeology* (104-117), 26(1).

Scott-Smith, G. (2003). *The Politics of Apolitical Culture: The Congress for Cultural Freedom and the Political Economy of American Hegemony 1945-1955*. Routledge.

- Scott-Smith, G., Segal, J., & Romijn, P. (2012). *Divided dreamworlds?: the cultural cold war in East and West* (p. 248). Amsterdam University Press.
- Hitchcock, W. I. (2010). The Marshall Plan and the creation of the West. In M.P. Leffler & O. A. Westad, (Eds.), *The Cold War*, V. 1 (pp. 154-174). Cambridge University Press.
- Holub, R. C. (2010). Historians' Debate, in A. Allen & E. Mendieta, (Eds.), *The Cambridge Habermas Lexicon* (pp. 165 - 168). Cambridge University Press.
- Hugh Thomas, H. (1986). *Armed Truce, The beginning of the Cold War 1945-46*. London: Hamish Hamilton.
- Philip Jenkins, P. (2021). *A Global History of the Cold War, 1945-1991*. Springer Nature.
- Jarausch, K. H., Ostermann, C. F. & Etges, A. (2017). Rethinking, Representing, and Remembering the Cold War: Some Cultural Perspectives , In K. H. Jarausch, C. F. Ostermann & A. Etges, (Eds.), *The Cold War Historiography, Memory, Representation* (pp. 1 - 18). Oldenbourg: De Gruyter.
- Judt, T. (1992). *Past imperfect: French intellectuals, 1944-1956*. University of California Press.
- Judt, T. (1992). "The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe." *Daedalus* 121, no. 4, pp. 83–118.
- Judt, T. (2008). *The burden of responsibility: Blum, Camus, Aron, and the French twentieth century*. University of Chicago Press.
- Kasack, W. (1989). *Russian Literature 1945-1988: Translated by Carol Sandison* (p. 155). Peter Lang International Academic Publishers.
- Khilnani, S. (1993). *Arguing Revolution: The Intellectual Left in Postwar France*. New Haven: Yale University Press.
- Kramer, M. (1999). Ideology and the cold war. *Review of International Studies*, 25(4), 539-576.
- Kramer, M. (2009). The Soviet Bloc and the Cold War in Europe, In Klaus Larres (ed.), *A Companion to Europe since 1945* (p. 67-94). Oxford: Blackwell.
- Kramer, M. (2014). Power, politics, and the long duration of the Cold War, In S. Pons & F. Romero (Eds.) *Reinterpreting the End of the Cold War* (pp. 21-38). New York: Routledge.
- Kristol, I. (1993). My Cold War. *The National Interest* , Spring 1993, No. 31. Special Issue: The Strange Death of Soviet Communism: An Autopsy: pp.141-144.

- Kuby, E. (2014). In the shadow of the concentration camp: David Rousset and the limits of apoliticism in postwar french thought. *Modern Intellectual History*, 11(1), 147-173.
- Kuby, E. (2019). *Political Survivors: The Resistance, the Cold War, and the Fight against Concentration Camps after 1945*. Cornell University Press.
- Klaus Larres, K. (The United States and European Integration, 1945–1990 (pp. 151-182), in Klaus Larres (ed.), *A Companion to Europe since 1945*
- Müller, J. W. (2010). The Cold War and the intellectual history of the late twentieth century. In *The Cambridge History of the Cold War III* (pp. 1-22). Cambridge University Press. 2010
- Overy, R. (2006). The post-war debate (p. 123-14), In Paul Addison & Jeremy A. Crang(eds.), *Firestorm: The bombing of Dresden 1945*. London: Pimlico.
- Parthé, K.(1994). What Was Soviet Literature?. *The Slavic and East European Journal*, 38(2), pp. 290-301.
- Papadimitriou, D. (2014). Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach. *Historein*, 14(2), 71-88.
- Pechatnov, V. O. (2010). The Soviet Union and the world 1944-1953. In M.P. Leffler & O. A. Westad, (Eds.), *The Cold War, V. 1* (pp. 90-111). Cambridge University Press.
- Pelt, M. (2006). *Tying Greece to the West, Us-West German-Greek Relations 1949-74*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Roberts, G. (1994). Moscow and the Marshall plan: Politics, ideology and the onset of the cold war, 1947. *Europe-Asia Studies*, 46(8), 1371-1386.
- Pons, S. (2014). *The global revolution: A history of international communism 1917-1991*. OUP Oxford.
- Schlesinger, A. Jr. (1992). Some Lessons from the Cold War. *Diplomatic History*, 16(1), pp. 47–53.
- Shneidman N. N. (1978). Soviet Prose in the 1970's: Evolution or Stagnation? *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne Des Slavistes*, 20(1), pp. 63–77.
- Stone, D. (2013). Cold War Ideas. *Contemporary European History*, 22(4), pp. 675-686.
- Todorov, T. (1992). Judging the Past. *Salmagundi*, (96), pp. 43-51.

- Traverso, E. (2017). Totalitarianism between history and theory. *History and Theory*, 56(4), 97-118.
- Waugh, E. (1965). *Sword of Honour*. London: Penguin.
- Westad, O. A. (2005). Anti-Revolutionary Offensive in the Third World. In O. Njolstad (ed.) *The Last Decade of the Cold War: From Conflict Escalation to Conflict Transformation* (pp. 241-262). London: Frank Cass Publishers.
- Westad, O. A. (2010). The Cold War and the international history of the twentieth century. In M.P. Leffler & O. A. Westad, (Eds.), *The Cold War*, V. 1 (pp. 1-19). Cambridge University Press.